

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192656

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M83/G12K Accession No. M4282✓

Author गाडगीळ, पां. बा

Title रक्ताक्ष प्रभाकर . 1949

This book should be returned on or before the date last marked below.

खग्रास प्रभाकर

: लेखक :

पां. वा. गाडगीळ

दि महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार लि., मुंबई ४.

: प्रकाशक :

शं. वा. कुलकर्णी,
महाराष्ट्र ग्रंथ-भांडार,
गिरगांव, मुंबई नं. ४

किंमत ३ रुपये

: मुद्रक :

शामराव खंडेराव म्हात्रे,
चंद्रकांत आर्ट प्रिंटिंग प्रेस,
परेल-मुंबई.

दुसऱ्या आवृत्तीसाठीं दोन शब्द

‘खग्रास प्रभाकर’ ही माझी कादंबरी मी १९२८ सालीं लिहिली. ती माझे मित्र श्री. शंकर रामचंद्र दाते यांनीं स्नेहभावानें १९२९ सालीं छापून प्रसिद्ध केली. ती श्री. य. गो. जोशी व श्री. प्र. के. अत्रे अशा अगदीं दोन भिन्न अभिरुचीच्या साहित्यिकांना त्यावेळीं आवडली असें त्याचवेळीं त्यांनीं मला सांगितलें होतें. आणखी कांहीं लोकांनीं ती कादंबरी आपणांस आवडल्याचें मला सांगितलें.

माझें ललितलेखन फारच थोडें आहे. १९३७ सालीं पृथ्वीवर एक तारा कोसळणार अशी एक बातमी आली होती त्यावरून ‘तो तारा पृथ्वीवर कोसळला’ या मथळ्याची ‘लोकशक्ती’चे पाच-सहा कॉलम भरतील एवढी एक लघुकथा मी लिहिली होती. लोकशक्तीसाठीं अगदीं वीस ओळीच्या अशा पंधरा-वीस लघुकथा मीं लिहिल्या होत्या. पण यांपैकीं कशाचीहि एकहि प्रत मजजवळ नाही.

ललितलेखक होण्याची महत्त्वाकांक्षा मी कधींच बाळगली नाही. मी नेहमीं विशिष्ट हेतूनेंच लिहितों. लेखनाची हौस अशी मला मुळींच नसून लिहिणें हा चरितार्थाचा व लौकिकाचा व्यवसाय असल्यामुळेच मी लिहितों. माझ्या विचारा-हून वेगळी अथवा अधिक अशी भाषाशैली मजजवळ मुळींच नाही. मी ‘खग्रास प्रभाकर’ ही कादंबरी कां लिहिली याचें मला त्यावेळेपासून आतांपर्यंत कोडेंच आहे.

या कादंबरींतील माझी भाषा ही संस्कृतप्रचुर आहे, याचें कारण मी ललितवाङ्मय विद्यार्थीदशेंत खूप मेहनतीनें वाचलें तें फक्त संस्कृतच वाचलें व त्यानंतर कोणतेंच ललितवाङ्मय मी फारसें वाचलें नाही. प्रचलित राजकीय, आर्थिक, सामाजिक जीवनाच्या इतिहासाचा पगडा माझ्या मनावर बसतो तोच ललितवाङ्मयासारखा बसतो, यामुळे ललितवाङ्मयापेक्षांहि प्रत्यक्ष प्रचलित जीवनांतच मला अधिक रस वाटतो. या कादंबरीनंतर माझी भाषा बदलली व तिला पूर्ण मराठी वळण लागलें.

कादंबरींतील कथा पूर्ण काल्पनिक आहे हें उघडच आहे. मी कुरुंदवाड संस्थानचा असल्याने कुरुंदवाडची कांहीं वर्णने यांत आहेत, पण पहिल्या विभागांतील दुष्कृत्याच्या कथेचा कुरुंदवाडशी कांहींही संबंध नाही. दक्षिणेतील दुसऱ्या एक संस्थानांत असा प्रकार घडल्याची कथा तिकडे गेल्या दोन पिढ्या अनेकांच्या कानी पडत आहे. कांहींशी तशी कथा येथें कल्पिली आहे.

या कादंबरींतील प्रभाकराचा स्वभाव हा मला पूर्ण ऐतिहासिक वाटतो. प्रभाकराच्या जीवनांत शेवटीं प्रेम व सूडाचें कर्तव्य या दोन भावनांचा जो तीव्र झगडा झाला त्याची अमूर्त कल्पना माझ्या मनास पुष्कळ दिवस त्रस्त करीत होती. ही कादंबरी लिहून हातावेगळी केल्यावर पुन्हा माझ्या मनांत हा प्रभाकर कधींच आला नाही व मी अगदीं वेगळ्या वैचारिक जीवनांत प्रवेश केला. पण अजूनहि ही कादंबरी वाचतांना प्रभाकराच्या जिवंतपणाचा मला त्यावेळेसारखाच भास होतो व मन उदास व त्रस्त झाल्यावांचून राहात नाही.

त्यावेळीं ही कादंबरी खपून गेली. त्यानंतर दुसरी आवृत्ति काढण्याचा विचार आज वीस वर्षांनंतर शंकरराव कुलकर्ण्यांना सुचला व त्यांनींच तो तडीस नेला याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

मुंबई, ता. १८-९-४९

पां. वा. गाडगीळ.

सह्याद्रीचे पहाडांत अहिल्यापुरी नावाचें एक एतद्देशीय संस्थान होतें. सपाट प्रदेशालगतच्या सह्याद्रीच्या पायथ्यापासून डोंगराच्या अनेक उंच उंच रांगांच्या पलीकडे दूर पहाडांत हें संस्थान असल्याने देशावर याची कोणास फारशी माहिती नव्हती. इंग्रजांनी पेशवाई बुडविली तेव्हां महाराष्ट्र जिल्हा. पण सह्याद्रीच्या अगाध उदरांतील कोपऱ्यांत बसलेल्या या संस्थानची कित्येक दिवसपर्यंत त्यांनाही वार्ता नव्हती. सह्याद्रीच्या कुहरांतील या संस्थानवासी-यांनाही उलट बाहेरच्या जगाची खबर नसे, व त्यावांचून त्यांचें कधीं अडलेंही नव्हतें. या प्रदेशांत मानवी आयुष्यक्रमास लागणाऱ्या सर्व वस्तु थोड्या श्रमानें पैदा होत असून मिठाखेरीज कांहींही जिन्नस पाहाडाबाहेरून येत नसे.

आयुष्याच्या किमान गरजा इतक्या सहज भागल्यावर येथील लोक साहजिकच अल्पसंतुष्ट, भौतिकसुखविमुख व तत्त्वविचारप्रवण असत. भविष्य काळाकडे एकंदरीत निराशेच्या दृष्टीनें पहात. चोहोंकडे भ्रष्टाकार होऊन यवनराज्य होणार हें भविष्यपुराण सत्यप्राय मानून या अनिवार्य संकटाची ते निराशेच्या उत्सुकतेनें मार्गप्रतीक्षा करीत.

आहिल्यापुरीच्या आसपासच्या खोऱ्यांत मिळून ५०।७५ खेडीं असून या शहरासह या ग्रामसमूहाचें हें एक मोठें संस्थान होतें. राजधानीचें शहर अहिल्यापुरी येथें गोसावी नामक राजवंश राज्य करी. जनप्रवाद असा आहे कीं संसारांत वैराग्य प्राप्त होऊन गोसावी झालेल्या कोणा ब्राह्मणानें जगांतील राज्यसंस्थांत होत असलेला भ्रष्टाकार बसल्याजागीं अंतर्ज्ञानानें जाणून जग-

दोद्धार करण्याकरितां एक नमुनेदार मनुष्यसंघ स्थापन करण्याचा निश्चय केला व हें राज्य स्थापिलें. या पूज्य संस्थापकाचें स्मरण म्हणून सिंहासनस्थ राजे प्रति-दिवशीं स्नानोत्तर स्वांगास चिताभस्म चर्चीत व मरणोत्तर राजशरीराम आपली शरीररक्षा लागल्यास आपणांस मोक्ष मिळेल अशा प्रत्येक मुमूर्षू-नागरिकाची श्रद्धा असे.

शिवाजी महाराजांचें मांडलिकत्व या संस्थानानें पत्करलें होतें. मराठी राज्याकडे यांची खंडणीही बिनतक्रार येत असे. मराठी राज्याच्या कलियुगांत वसूल कोणास दावयाचा याचाच भ्रम पडावा इतकी तेथें मालकांची गर्दी झाल्यामुळें तेव्हां कांहीं काळ अहिल्यापुरीहून वसूल जाणें बंद झालें होतें; पुढें इंग्रजांच्या दृष्टिपथांत हा देश आला तेव्हां हिंदी लोकांस पूर्ण पारखलेल्या इंग्रजांनीं “ आपणच ‘यवन’ असून ईश्वरी संदेशाप्रमाणें येथें राज्य करण्यास आलों आहों, आम्हांस फक्त कारभार देऊन अंमल कबूल करा, आम्ही धर्म बुडविणार नाही. ” असें आश्वासनपूर्वक सांगितल्यावर पूज्य पूर्वजांचें अतर्क्य भविष्य अचानक खरें ठरूं लागलेलें पाहून येथील लोक आश्चर्यानें थक्क होऊन गेले व साहजिकच ही गोष्ट मान्य करून सृष्टीच्या अनिवार क्रमास नम्र होण्याचें येथील संस्थानिकांनीं ठरविलें.

लोकांच्या परंपरागत श्रद्धेप्रमाणें अहिल्यापुरी हें या स्थलाचें अगदीं रामायणकालीन अभिधान. विश्वामित्रासमवेत प्रभु रामचंद्र जानकीपरिणयार्थ मिथिलेस जात असतां त्यांच्या पायास एक शिळा लागून अहिल्या झाली ती या ठिकाणीं. या प्रसंगानें येथें एक तीर्थ उत्पन्न झालें. लोकांना या तीर्थाची द्वापर युगाचे शेवटपर्यंत मुळींच माहिती नव्हती. पण वर सांगितलेल्या गोसावी बुवांना प्रभुंनीं स्वः दृष्टांत देऊन हें फार दिवसांचें नवलवृत्त कथन केलें. व बुवाजोंनीं देखील आनंदून आदर्श मानवसंघास हीच पुण्यभूमि निवडली. मिथिला कुठें, विश्वामित्राचा आश्रम कुठें व सत्यादि या दोहोंच्या वाटेवर कोठें कसा आला, असली पाखंडी शंका बुवाजींना कधीही आली नाही. प्रभूचा साक्षात्कारच तो. त्याची शंका कसली ध्यायची !

गोसावी बुवांनीं आदर्शसंघाला निवडलेली ही पुण्यस्थली सृष्टीसौंदर्यानें खूपच समृद्ध होती. शहराचे भोवतालचे प्रदेशांत लहान मोठ्या उंच टेक-

ज्यांच्या पुष्कळ रांगा असून, पाऊस भरपूर पडत असल्यामुळे सर्व डोंगर पायथ्यापासून माथ्यापर्यंत हिरव्या गार गवताने पावसाळाभर गच्च भरलेले असत. पावसाळ्याअखेर गवत पूर्ण वाढले म्हणजे त्यावर येणाऱ्या लोंब्यांची तकाकी केवळ मनोहर ! डोंगरांच्या लांबच लांब उतरणीवर पसरलेल्या तृण-राजींची ती चकचकीत मस्तकें वाऱ्याच्या झोताबरोबर सूर्यप्रकाशांत मैल मैल लांबपर्यंत एकसारखी झोके घेऊं लागली म्हणजे रात्री रजनीकरापुढे आकाशांत नृत्य करतांना शालीनतेमुळे लाजलेला तारागण दिवसास भूमातेकडे येऊन स्वैर नृत्य करीत आहे की काय असे वाटे. डोंगरांच्या लहान मोठ्या मस्तकावरून वर्षाकाली वाहणारे शुभ्र जलनिर्झर पर्वतास सर्वत्र जणू रुफ्याचे पाझर फुटले आहेत असा भास उत्पन्न करीत. वालनिर्झरांच्या या रम्य लीला त्यांच्या पित्याला—सागराला कळत्या तर त्यालासुद्धा आपले गांभीर्य सोडून क्षणभर या बालकाबरोबर क्रीडा करावी असे वाटले असते. पण सागरपत्नी मेघमाला मुलांच्या लहानपणी आपण एकटीच त्यांच्याशी खेळे व मुले मोठी होत तसतशी ती पित्याकडे जात. वात्सल्याच्या आनंदांत पतीचा सुद्धा मत्सर घाटावा ना ! मनोविकार दुर्निवार खरेच ! शेकडो गाईंम्हशींचीं खिल्लारे व त्यांचे मागून धावणारे गोप, गोपी व गोपबालक यांच्या हालचालीने सगळा घाटमाथा जिवंत झालेला दिसे. निष्पाप गोपगोपींच्या मुरल्यांचे मधुरालाप ऐकून मत्सराने विहंगम आपणही सदृशालाप काढूं पहात. आणि यामुळे मधुरतर स्वर उत्पन्न होई व एकसारखा तासनुतास तो सर्व वनप्रदेश मधुर गायन-निनादाने दुमदुमून गेलेला असे. सर्व ऋतूंत त्या त्या ऋतूस योग्य अशा फळांच्या भारांनी वृक्ष नम्र झालेले असत. पुष्पवेली ऋतूंच्या स्वागतार्थ पुष्पांचा नुसता सडा करून सोडीत. कोणत्या एखाद्या ऋतूत वनशोभा खुललेली नाही असे नसेच. प्रत्येक ऋतूची शोभा निरनिराळी व एकीहून एक सरस; दरेक ऋतूने आपले ऐश्वर्य घेऊन यावे व जातांना पुढच्याकरिता थोडे ठेवूनच जावे आणि नव्याने जुन्यांत नव्याची भर घालून सौंदर्याची लयलूट करावी असा क्रम वर्षानुवर्ष चाले.

या सौंदर्ययुक्त वनप्रदेशाच्या मध्यभागांतून लहानशी अहिल्या नदी वहात असून तिच्या दक्षिण तीरावर आपली अहिल्यापुरी वसली होती. गांवाच्या

बाजूने अहिल्येच्या दक्षिण तीरावर एक फार मोठा घाट बांधला असून त्याच्या लांब लांब पायऱ्या, विस्तृत पटांगणे व घाटदार बुरुज यांनी नदीतीरास फार शोभा आली होती.

सहाराच्या जुन्या रचनेचा अंदाज लागण्यास कांहीं साधने उरलेले नव्हते. ब्रिटिश अमलानंतर सर्व नवी रचना अमलांत आली होती. नदीतीराची चढण चढून वर जातांच रस्त्याच्या दुतर्फा अंतरा अंतरावर बंगले व त्या भोवतालच्या बागा दिसत. गांव नदीपासून अर्धा मैल दूर होता. नदीपासून गांवापर्यंत चांगली रूंद पक्की सडक होती. दोहो बाजूचे बंगले व प्लेगच्या लहान लहान मोठ्या झोंपड्या संपल्यानंतर एका बाजूस सरकारी तुरुंगाची भव्य व मजबूत इमारत दिसे व त्याचे समोरच रस्त्याचे दोहो बाजूस शोभिवंत बांधणीचे हायस्कूल दृष्टीस पडे. हायस्कूल व तुरुंग यापुढे प्राचीनत्वाच्या ठेवलेल्या अवशेषांची खूण अशी फार मोठी व मजबूत वेस लागे. वेशीपासून आंत गांवास सुरवात होई. पहिल्याने निरनिराळ्या देवदेवतांची नवी जुमीं मंदिरे लागत. एकंदर ग्रामरचना चांगल्यापैकीच होती. कोणत्याही जनपदाची मुख्य शोभा म्हणजे बाजारपेठ. ही शोभिवंत व संपन्न दिसे. एकंदर वस्ती सुमारे वीस हजार असावी गरीब व श्रीमंत स्त्रीपुरुष सुखी, सुदृढ, रूपसंपन्न, नीटनेटके व आदरशील दिसत. रस्त्यावरून तां येतांना कुरूप, अभंगळ भिकारडा असा मनुष्य सहसा दृष्टीस न पडे. आगगाडीपासून दूर असल्यामुळे या भागांत अजून उद्योगशाही प्रवेशली नव्हती. यामुळे सांपत्तिक विषमता फारशी आढळत नसे. निरनिराळ्या धंद्याव्यवसायाप्रमाणे वस्ती विभागलेली असून बकालीपणा कोठेही नव्हता.

गांवाच्या मध्यभागी प्राचीन भव्य राजप्रासाद होता. त्यांत पांच प्रशस्त चौक, त्याचे वीस सोपे, तसेच १५।२० दिवाणखाने, इतर निरनिराळी १५।२० दालने असून सर्व वाड्याखाली मोठमोठी तळघरे होती. या तळघरांतही चोरवाटांनी हवा व उजेड घेतला होता. तळघरांत प्रवेश अर्थात चोरदारांनीच असे.

येथील सिंहासनस्थ राजास 'अधिराज' म्हणत. वरील राजप्रासाद राजघराण्याचे परंपरागत निवासस्थान होता. या राजवंशांत फारसे शूर व कर्तृत्व-

संपन्न राजे झाले नाहीत, तरी पण ते धर्मशील व प्रजाहितदक्ष असे असल्याचा त्यांचा लौकिक होता. इंग्रजपूर्वकाळीं एकादा राजा स्वधर्मास सोडून वागे अथवा प्रजाहिताकडे दुर्लक्ष करी अशा वेळा प्रजा धाकाने त्यास ताळ्यावर आणी, असे कधी कधी घडले होते. यामुळे राजे कर्तव्यतत्पर राहात व प्रजा स्वहक्कास खबरदार राही. त्याबरोबरच राज्ययंत्र लोकधारणास अवश्य म्हणून धर्म्य मानून प्रजा कर्तव्यबुद्धीने राजनिष्ठही असे.

पण इंग्रजी अमलांत राजा व प्रजा यांचे हे अन्योन्याकर्षण नष्ट झाले. ब्रिटिश सत्तेच्या पाचरीने राजा व प्रजा यांमधील परस्परावलंबनाचे दुवे खळाखळ निखळून गेले. सुराज्याची जबाबदारी नाहीशी होऊन राजे उन्मत्त झाले. प्रजेचा छळ सुरू झाला. सज्जनांचा उपमर्द होऊन नीच खुशामत्यांचे राजदरबारीं प्रस्थ माजले. राजांची राज्यनीति बिघडून अंमल दुःसह झाल्यास प्रजेचा अंतर्क्षोभ भडकून, अथवा परकीय राजांच्या स्वारीने राज्यक्रांति होऊन राजकीय दुर्दिन मावळण्याचा संभव असतो. पण अंतःशत्रु व बहिःशत्रूपासून राज्याचे व राजांचे संरक्षण करण्याचा मक्ता इंग्रजांनी घेतल्यामुळे उन्मत्त व बेजबाबदार राजांच्या अन्यायापुढे प्रजा हुराश झाली. प्रजेस सर्वच बाजूंनी कोणी त्राता म्हणून राहिला नाही.

प्रस्तुत कथाकाळीं वसुदेव नामक ' अधिराज ' येथे राज्य करीत होता. तो व्यसनी, नीतिभ्रष्ट व सदा विलासांत आणि शिकारीत दंग अमे. त्यास दोन सुस्वरूप स्त्रिया असून त्या अत्यंत पतिव्रता होत्या. तरी पण अनीतीच्या व्यसनामुळे वसुदेवाने विलासाकरितां वारांगनांचा एक ताफाचा ताफा सांभाळला होता.

अशा राजाच्या हातचा राज्यकारभार सहज अनुमानितां येईल असाच होता. पुण्यास तयार कपडे मिळतात त्याप्रमाणे इंग्रजी राज्यांतील तयार कायदे संस्थानांत चालत-म्हणजे त्यास फक्त शाब्दिक मान्यता दिलेली असे. स्वतां राजेसाहेब कधी कधी न्यायासनावर बसत असत. इंग्रजांच्या वर्चस्वामुळे नाइलाज म्हणून आपणांस इंग्रजी कायदे घ्यावे लागतात असे ते म्हणत. त्यांच्या मते ' कायदा म्हणजे जर सदसद्विवेकबुद्धी ' तर त्याला एवढा ग्रंथांचा परिवार कशास हवा ? दरबारची एखाद्यावर गैरमर्जी झाली कीं त्या मनुष्याचे

नांव पोलीस खात्यांत दाखलं होई. आणि योगायोग असा घडे कीं, अशा मनुष्याकडून कांहीं गुन्हा घडलेला पोलीसास सापडायचाच. अपराधाच्या कमी-अधिकपणाचे धोरणानेच शिक्षा होई. पण मौज अशी कीं, दरवारच्या गैर-मर्जीच्या कमीअधिकपणाप्रमाणेच मूळ अपराधाचें स्वरूप कमी अधिक ठरत असे. गैरमर्जीच्या कोणत्या अंशावर कोणता गुन्हा बसतो याचा एकादा अधिकृत आलेखच गुप्त पोलीस खात्याच्या दप्तरांत असेल. खटल्याआधींच कैद्यास तुरुंगाचा पुष्कळ सराव मिळे. खटला सुरू झाला कीं निकाल झटपट होई. न्याय खरा, यापक्षां आटोपशीर असेल तो मानला जाई. सत्याचाहि पक्षपात नसे. म्हणजे कोणताही पक्ष सत्यपक्ष आहे एवढ्यावरच भागत नसून अवांतर पुष्कळ गोष्टी विचारांत घेतल्या जात. एकदां एका फिर्यादीच्या घरचा गुप्त ठेवा त्यास न्यायाचें पारडें जड करण्यास उपयोगी पडला. व दुसऱ्या एका वेळीं एका वारयोपितेचें सौंदर्य वकीलाच्या सर्व पांडित्यापेक्षांही वजनदार ठरलें होतें. मुलकी खात्याचें काम मुळींच दगदगीचें नव्हतें. हिशेबाच्या बिनचुकीचा अत्याग्रह नसे. वक्तशीरपणाचा काटेरी लगाम वढ्या अधिकाऱ्यांनीं स्वतःला कधीं लावून घेतला नाहीं हें सहजच; पण तो त्यांनीं हाताखालच्या नोकरांसही कधीं लावला नाही. पगार नियमित नाही तरी मधून मधून होत असत. सरकारी रकमा अधिकारी खाजगी रीतीनें वापरीत. प्रजेचा वसूल आधीं राजेसाहेबांच्या खाजगीकडे जाई आणि लोकही अधिकाऱ्यांचा खाजगी रीतीनें उपयोग करीत. अधिकारी, सरकार व प्रजा यांचा असा हा 'खाजगी' एकोप्याचा जिव्हाळा होता !

अधिराज वसुदेव यास एक पुत्र होता, याचें नांव बलदेव. हाच युवराज व गादीचा एकुलता एक वारस असल्यानें राजघराण्याचा सर्व आधारस्तंभ होता. राज्याचा जसा हा वारस तसा बापाच्या अंगच्या अवगुणांचाही वारसा त्यानें मिळविला होता. शिवाय बापाहून अधिक अवगुणांचीं यानें स्वतंत्रपणें पैदासही केली होती. युवराज नुकतेच विशीच्या उंबरठ्यावर चढले होते. शरीरानें ते चांगले स्थूल व ऐसपैस होते. व्यासंगेतर धनसाध्य साधनांनीं बी. ए. पदवी मिळेइतके दिवस त्यांच्या नांवानें शाळाकॉलेजाच्या हजेरीपटावर काढले होते. या शिक्षणाच्या सर्व काळांत पुण्यांत त्यांचें कायमचें बिऱ्हाड

होतें. युवराजही मधून मधून पुण्यास राहात व पुण्यास असतां केव्हां विद्या-लयासही भेट देत. पुस्तकी विद्येपेक्षां इतर निरीक्षणांनीं भिळविलेली अकल प्रत्यक्षोपयोगी असते असें त्यांचें मत होतें. पुरुष वर्गपेक्षां स्त्री वर्ग त्यांच्या आदराचा व अवलोकनाचा अधिकतर विषय होता. पुण्यास लष्करांत युरोपियन स्त्रियांचा नाचरंग पहाण्यास ते वरचेवर जात. आपल्याकडे या रूढी नाहींत ही त्यांस फार मोठी उणीव वाटे. व स्वतां उदाहरण गाळून देण्याकरितां नाचणाऱ्या कांहीं तरण्या पोरीही बलदेवानें पुण्यास ठेवण्याचा उपक्रम केला. अधिराजांस स्वतांचें आचरण दोषास्पद आहे हें कळे तरी. पण स्वतांस असंमत असलेल्या मोहास बळी पडण्याइतका दुबळेपणा मुलांत नव्हता. नीतिमत्तेच्या युवराजी कल्पनाच अधिराजाहून भिन्न होत्या. सुधारक पक्ष इंग्रजानुकूल असल्यानें स्वतांस सुधारक म्हणवून घेण्यांत त्यांना निर्धास्त व उच्च पदवींचें वाटे. वैयक्तिक नीतिमत्तेच्या कल्पना आजच्या सुलभ दळण-वळणाच्या कालांत असूलाग्र बदलल्या पाहिजेत असा सुधारकमताचा मार्मिक विपर्यास ते करीत.

स्वतां बलदेवांची बुद्धि कुशाच्या अग्रासारखी अणीदार नव्हती. यज्ञेश्वर दीक्षित नामक एक विद्वान्ब्रुव, बुद्धिमान्, तेजस्वी, धाडशी तरुण पुण्यास बलदेवाकरितां खाजगी शिक्षक म्हणून नेमिला होता संपत्तिमदोन्मत्त व सह जलब्धप्रतिष्ठ नरपशूना कुटिल बुद्धीचें साहाय्य देऊन आपलें ऐहिक कल्याण साधणारे कर्तृत्ववान् पाजी सर्व जगांत सर्व काळीं आढळले आहेत. 'नृपांगणागतः खल' अशी सुसंस्कृत पदवी भर्तृहरीनें ज्यांना दिली ते याच वर्गातील लोक. अशापैकीं हा यज्ञेश्वर होता. इतर सोबत्यापैकीं हसन नामक एक हलकट मुसलमान मित्र बलदेवास कॉलेजांत मिळाला होता. पहिल्याच मुलाखतींत उभयतांचें प्रेम जमलें व पुढें हसन बलदेवाकडेच राहूं लागला. सख्या नामक एक उलाढाली हुज्या बलदेवाच्या लहानपणापासून त्याच्या दिसतीस असे. तसेंच बजी नांवाची वयस्क नायकीण सख्याच्या मदतीस होती. पुण्यास असतां बलदेवाचें हेंच मित्रमंडळ असे.

पुण्यास नाचणारणींचे नाच चाललेले अधिराजांचे कानीं जातांच झालेला अभ्यास पुरे असें समजून अधिराजांनीं युवराजास ताबडतोब अहिल्यापुरीस

परत बोलावून घेतलें. व युवराज पुढें परस्परच मुंबईस परीक्षेस जाऊन बी. ए. झाले. पुण्याचे भिन्नमंडळ अहिल्यापुरीस येऊन कायम झालें. बी ए. झाल्यानं बलदेवास कृतार्थता वाटली. त्यास आपल्या लायकीचा विश्वास उत्पन्न झाला. आतां तो राज्यकारभारांतही डोकें घालूं लागला. पण याच्या बुद्धिलीलेनें राज्यकारभार अधिक बिघडण्याचा बाकी राहिलाच नव्हता. हसनच्या संगतीनें बलदेव कांहीं नियमित 'पान'ही करी. वयोमानानें आतां तो 'ख्याल' करण्याकरितां बाहेरही जाऊं लागला. वडिलांजवळ जातिवंत वारांगनाच असत. पण याची अभिरुचि अधिक उन्नत असून कुलस्त्रियांवरही हा दुष्ट नजर टाकी. अधिराज वसुदेवास पुत्राचे हे सर्व गुण दिसत होते. पण स्वतां दुर्व्यसनवश झालेल्या अधिराजांस आपण उपदेशकार्यीं अनधिकारी आहों असें वाटे. तो विद्वानाकडून व सज्जनाकडून बलदेवास वरचेवर उपदेशामृत पाजी. पण कुटाळांच्या कवटाळांत रात्रंदिवस लोळणाऱ्या बलदेवावर सर्व उपदेशाचा विपरीतच परिणाम होत असे.

पपहाडांतील या प्रदेशांत ग्रीष्मातपाचा ताप अगदीं कमी असे. वर्षाकाला-
चा लवाजमा नुकताच नभोमंडळांत येऊन पडूं लागला होता. वासंतिक
वनश्री अजून लोपली नव्हती. वसंत व वर्षा यांचा हा संगम, सौगंधिक
तैलांनीं अंग मर्दून अभ्यंगघ्नानास सिद्ध झालेल्या सुंदरीप्रमाणें मनोरम वाटे.
आज वटपौर्णिमा होती. अहिल्यापुरीतील वेशीजवळच्या विशाल वटवृक्षाभो-
वतीं सुवासिनींचा फार मोठा समुदाय मोठा गर्दींत असलेला दिसत होता.
अगदीं सकाळपासून अल्पाधिक मूल्यवान् वस्त्रालंकारांनीं भूषित असा वृद्ध व
तरुण सुवासिनींचा संभार पूजासाहित्य घेऊन वटवृक्षाकडे एकसारखी ये-जा
करतांना दृष्टीस पडे. कांहीं सुवासिनी वटवृक्षास गंधपुष्प वाहून पूजा करीत
होत्या. कांहीं सुताचीं मोठमोठी गुंडाळीं उकलून तीं परत वृक्षाभोवतीं फिरून
त्यास गुंडाळीत होत्या. कांहीं धूपर्दप अथवा नैवेद्य दाखवीत होत्या. कांहीं पूजे
स गर्दी असल्यामुळे जागा नाही म्हणून समयप्रतीक्षा करीत उभ्या होत्या. तर
दुसऱ्या कांहीं पूजा आटोपून घरीं परतण्याच्या तयारीस लागल्या होत्या. पांच
सात उपाध्याय पूजामंत्र मोठमोठ्यानें व सुस्वर म्हणत होते, वटवृक्षाच्या
पाराच्या फरशीवर सुवासिनींच्या नूपुरांचा मंजुळ ध्वनि होत होता, त्यांत
स्त्रियांच्या मधुर संभाषणाची भर पडली. आपल्या स्वतंत्र वृक्षसाम्राज्यांत
आज मानवांची ही अनपेक्षित गर्दी पाहून वृक्षस्थ विहंगमांनीं भीतीनें चिव-
चिवाट करून सोडला होता. या सर्वांपासून उत्पन्न होणारा निर्वर्ण गुंजारव
कर्णमधुर वाटे. घराबाहेर परिचित्तांची थोडाच वेळ पण मोकळेपणीं गांठ

पडल्यामुळे परस्परांचे कुशल विचारतांना तरुणींच्या मुखावर जे स्मित झळकें त्यामुळे दिवसास पांढऱ्या शुभ्र ढगांत वीज चमकल्याचा भास होई. घरच्या वडील माणसांचा धाक व घरी ठेवलेल्या आवडत्या अर्भकांची ओढ यामुळे सर्व सुवासिनी लवकर परतण्याकरितां मोठ्या उत्सुक दिसत. पावित्र्य हे जात्याच रमणीय. शिवाय औत्सुक्याने कोणतीही व्यक्ति किंवा कोणताही समारंभ रमणीयतर होत असतो. त्यांत येथे तर मानवकुलभूषण अशा स्त्रियांचा, त्यांतही सुवासिनींचा समुदाय. यामुळे हा सर्व देखावा अत्यंत मनोहर दिसत होता.

वटपूजेत गुंग झालेल्या सुवासिनी-गणांत अगदी लहान व उपवर कुमारीकाही मधें मधें करतांना दिसत उपवर कुमारिकांना विवाहितांचा हेवा वाटे, पण पूजनकार्यांत प्रमुख पद मिळणारें नसल्यानें सुवासिनींच्या हाताखाली उमेदवारी करण्याखेरीज त्यांना गत्यंतर नव्हतें. लहान मुली पारावर नाचत बागडत वटवृक्षाच्या लोंबत्या पारंब्यांशीं लोंबकळून झोके घेत. अगदी लहान मुलींच्या लीला जितक्या स्वैर असत तितक्या उपवर मुलींच्या नव्हत्या. स्त्रीशिक्षणांत पुण्याहून मागे असलेल्या भागांत उपवर मुलींची संचितता व गांभीर्य केव्हां केव्हां नवपरिणितांहून अधिक असल्याचें आढळतें. अशीच एक उपवर बाला कोणा सुवासिनीबरोबर कांहीं पूजासाहित्य घेऊन वटवृक्षाशीं आली. सुवासिनीनें तें साहित्य घेतलें व ती पूजेस लागली. भग ही बालिका पारावरील एका शिलातलावर एक पाय टेकून पदर चाळवीत उभी राहिली. ती पूजा समारंभाकडे पाही. केव्हां गस्त्याकडे पाही. केव्हां एखाद्या ओळखीच्या स्त्रीशी बोले. मध्येच इकडे तिकडे फिरूं लागे. तोंच बरोबरच्या सुवासिनीनें हटकल्यामुळे तिकडे जाऊन तिला कांहीं मदत करी. व भग केव्हां वृक्षाच्या पारंब्याशीं, ती पारंबी आपणांस मिळावी म्हणून आपसांत झोंबणाऱ्या मुलींमध्ये पडून पोक्तपणें त्यांचा तंटा तोडी, व पुन्हां पूर्वीच्या शिलातलाकडे परते. तिच्या एकंदर हालचालींवरून ती बाला विनोदी असून गंभीर व पोरवयांतही पोक्त, नम्र व तत्पर अशी दिसली. रूपानें ती असामान्य होती. तिचें वय १४ १५ वर्षांचें असेल तिचा वर्ण चांगला केतकीसारखा गौर होता. अगदीं सकाळीं न्हाऊन अर्धवट वाळलेले आपले विपुल काळेभोर केश तिनें वाळण्या-

करितां मानेवर साधारण सैलच बांधले होते. तिनें भांग किंचित वांकडा काढला असून, केशवंधावर ठेवलेले एकच मोठें व टवटवीत गुलाबपुष्प उलट वाजूच्या मुखकमलापाशीं स्पर्धा करीत होतें. तिचा भालप्रदेश शुभ्र व विशाल असून त्यामुळें त्यावरील कुंकुमतिलकाला विशेषच शोभा आली होती. तिचे डोळे पाणीदार होते. दृष्टि शांत व निश्चल होती. तिची सरळ नासिका, पोवळ्यासारखे लाल ओठ, त्यांतून मध्येच झळकणारी शुभ्र दन्तावली व गोल हनुवटी हा नैसर्गिक सौंदर्यसाज कोणत्याही शृंगारसाजापेक्षां मनोहर होता. ती गुलाबी पातळ नेसली असून त्यांतून तिच्या हिरव्या चोळीचा रंग प्रच्छन्न खुलावट देत होता. पदराखालून बाहेर आलेले तिचे हात कोटरांतून प्रथमच बाहेर येणाऱ्या शुक्रशावकाप्रमाणें नाजूक दिसत. तिनें अंगावर थोडेसेच अलंकार घातले होते. पण तिचे स्वतांचें सौंदर्यच इतकें पुष्कळ होतें कीं अलंकारच उलट तिच्या सुंदर शरीराच्या कोंदणांत शोभायमान दिसत. आणि याचकांचा संतोष केल्यामुळें जसा उदार धनिक समाधानानें शोभूं लागतो त्या प्रकारची सात्त्विक प्रभा अलंकारामुळें तिच्या मुखकमलावर विराजत होती.

या वेळीं शेजारील रस्त्यावरून दोन तरुण नदीस स्नानास जात असलेले तिनें पाहिले. यापैकीं एक काळा सावळा, सडपातळ, देखणा साधारणच, पण बुद्धिवान दिसे. हा सुमारे पंचवीस वर्षांचा असेल. दुसरा याहून लहान म्हणजे २०।२१ वर्षांचा दिसला. हाही बुद्धिवान शिवाय अतिशय रूपसंपन्न दिसत होता. याचें शरीर चांगलें पुष्ट व कसलेलें होतें. पहिल्याचा मूळचा काळसर वर्ण तापसी स्वभावामुळें व कष्टाळूपणानें अधिकच काळवंडलेला दिसला. उलट दुसऱ्याच्या गौर वर्णावर मुखसंपन्नतेनें अधिकच तेज आलें होतें. पहिल्याची दृष्टि शांत, प्रसन्न, निश्चयी, मार्मिक व धीट होती. दुसऱ्याची दृष्टि प्रसन्न पण स्थूल व तरल तरीही विनयशील-अथवा लाजरी असावी. दोघांच्या अंगांत एकेक साधा सदरा, डाव्या काखेंत टोंवेलांत गुंडाळलेलें स्वच्छ धोतर व उजव्या हातांत जाड वेत असा स्नानास जाण्याच्या पद्धतीचा अगदीं साधा वेष त्यांनीं केला होता.

पारावरील बालिकेनें ज्या वेळीं या दोघांकडे पाहिलें, त्याच वेळीं हे दोघेही पारावरील समारंभाकडे पहात असतां ही दालिका त्यांचे दृष्टीस पडली. रूपवंत

तरुणानें तिजकडे पहातां तीही आपणाकडे पहात आहे असें पाहून झटकन तोंड फिरवून तो समोर वेशीकडे पहात चालूं लागला. पहिला मात्र दुसऱ्या बरोबर चालत असतां मागे वळून त्या बालिकेकडे व एकंदर पूजासमारंभाकडे स्वस्थपणें निरखून पहात होता. चालतां चालतां ते दोघेही वेशीबाहेर आले. वटवृक्षाचा तो देखावा आतां अदृश्य झाला, तेव्हां यानें आपली दृष्टि पुढें वळविळी व आपल्या सोबत्याचे खांद्यावर हात टाकून त्यास हालवीत तो म्हणाला—

“गंगाधर, तुला प्रफुल्ल पुष्पें पहायला आवडत नाहीत ?”

“हो हो, जरूर आवडतात, वृंदावन” गंगाधरानें खालीं पाहून स्मितपूर्वक उत्तर दिलें.

“मग एवढी शिसारी आल्याप्रमाणें एकदम दृष्टि कां फिरवलीस ?” वृंदावनांनीं विचारलें.

“म्हणजे ? मी नाहीं समजलों ?” गंगाधरानें वेड पांघरलें.

“ओहो ? हा विषय बोलायला सुद्धां तुला अप्रिय वाटतो का ? वाः संत आहेस अगदीं ? तर मग राहूं देच. बरं, काय रे, नदीला पोहण्याइतकें पुष्कळ पाणी असतं का ?” वृंदावनांनीं विषय पालटला.

पण गंगाधराला वृंदावनांनीं उत्पन्न केलेल्या रम्य विचारोदधींत अवगाहन करण्याचें सोडून अजून अर्धा मैल दूर असलेल्या नदींत पोहण्याची आतांच घाई झाली नव्हती. आवडता विषय आपल्या भिडस्तपणामुळें बदलतो असें पाहून गंगाधर मनांत ओशाळला व फिरून तोच विषय काढण्याकरितां म्हणाला. “अप्रिय नव्हे हो—पण” तो पुन्हा अडखळला व आपल्याशींच हंसला.

“पण—काय ? तर मग त्या मुलीला पाहून एवढा बिचकलास का ? पोर मोठी सुंदर, बुद्धिवान् आणि अभिजात दिसते !”

“हो, ती आहेच तशी. ही येथील प्रसिद्ध विद्वान् रामशास्त्री पंडित यांची मुलगी देवकी. अलीकडे तीन चार वर्षांत मी तिला आजच पाहिली. पण वृंदावन, तिनें वांकडा भांग काढायला नको होता. शास्त्र्याच्या मुलीला हे सुधारकां चाळे कशास हवेत ?” प्रिय वाटलेली वस्तु अप्रिय वाटल्याचा आव आणून गंगाधर म्हणाला.

“वा वाः ! गृहस्थाच्या मुलींनीं मात्र हवीं तीं सोंग करावीं वाटतं, आणि

वाकड्या भांगांत असं काय गैर दिसलं तुला ? ”

“ पण तरुणींना आपल्या सौंदर्याचं प्रदर्शन करायची या सुधारकी जगांत जी खोड लागत चालली आहे ती एकंदरीत बरी नव्हे. ”

“ म्हणजे कसं ? ” तात्त्विक चर्चेइतकें वृंदावनास कांहींच प्रिय नसे. चर्चेस सुव्यवस्थित सुरुवात करण्याकरितां वृंदावनांनीं विचारलें.

“ मी म्हणतो कीं वांकडा भांग काढून वेणींत फुलें खोवून किंवा बारीक कुंकू लावून आणि चोळ्याऐवजीं पोलकीं घालून बायकांनीं कृत्रिमतेनें सुंदर दिसण्याचा प्रयत्न करूं नये. ” गंगाधरानें खुलासा केला.

“ पण मग अंगाखांद्यावर सोन्यामोत्याचे खूप दागिने घालून भरजरी उंची वस्त्रे नेसलेली एखादी गौर पाहून तूं अशीच टीका करशील का ? ” वृंदावनांनीं खोचून विचारलें.

गं.—ते सुद्धा अति होईल तर वाईटच. पण निदान ते आपल्याकडे पहिल्यापासून चालत आलं आहे.

वृं.—तरी तेंही कृत्रिम सौंदर्य एवढं खरं ना ?

गं.—पण त्यानं आपली चालरीत बिघडून पाश्चिमात्य वळणावर गेली असं तरी होत नाही.

वृं.—अभिरुचि पाश्चिमात्य झाली म्हणजे अगदीं बिघडली का ? पौर्वात्य तेवढं सगळं चांगलं आणि पाश्चिमात्य तेवढं सगळं वाईट असंच तुझं म्हणणं तर ?

गं.—नाहीं, पण त्यांचं जेवढं चांगलं असेल तेवढं जरूर घ्यावं तरी बाकीच्या गोष्टींत आपलं सोडून निवळ अनुकरण करणं म्हणजे गुलामगिरी होय.

वृं.—अरे बा ! म्हणजे एवढ्यानं आपलीं मतं दुसऱ्यांना विकलीं असं झालं का अगदीं ? दुसऱ्यांचं कांहीं आवडूंच नव्हे म्हणतोस ?

गं.—कोण म्हणतो ? चांगलं तेवढं जरूर घ्यावं असं मी आतांच म्हटलं. परिणामीं फायदेशीर असणारी अप्रिय गोष्टही स्वीकारावी.

वृं.—पण व्यवहाराच्या अगदीं शुल्लक गोष्टींत सुद्धा एवढी गंभीर निवडा-निवड कशाला ? माणसानं सामान्य अभिरुचीनं वागलं म्हणून कुठं बिघडलं ?

गं.—सक्रुदर्शनीं शुल्लक वाटणाऱ्या गोष्टींच पुढं भयंकर स्वरूप धारण करतात असा अनुभव आहे. हिंदुस्थान यानंच बुडाला !

वृ.—भले शाबास ! कांहीं धुळक गोष्टींचा भयानक शेवट होतो म्हणून प्रत्येक धुळक गोष्ट भयपरिणामी असते कीं काय ! दोन भिन्न माणसं, राष्ट्र किंवा संस्कृति एकत्र आल्या असतां परस्परांचे परिणाम परस्परावर घडणारच. यांत परिणामी घातक असणाऱ्या गोष्टी जशा टाळाव्याच, तशा धुळक पण अनिवार असतील अशाशींही झगडून काल, बुद्धि व शारीरिक, मानसिक शक्ति यांचा व्यर्थ व्यय करावा हें शुद्ध वेडेपण होय. व्यक्तीवर अशानं भिष्कारण जुलूम मात्र होईल.

गं.—पण मग साहेब लोक आमचा हिंदी पोषाक घेत नाहीत तो ?

वृ.—साहेबांच्या अंगांत सर्व चसद्गुण असतात, असं आतां तुझेंच म्हणणं दिसतं. अरे, एकशें बारा पंधरा अंशापर्यंत उन्हाचा ताप होत असतां अंगा-भोंवतीं जाडी जाडी कपडे गुंडाळून रताळ्याप्रमाणें उकडत बसणं म्हणजे शुद्ध मूर्खपणा होय. इंग्रजांचा असला बालिश हटवाद जगप्रसिद्ध आहे. शिवाय आपल्या इंग्रजी पद्धतीच्या पोशाखानं हिंदी प्रजेत आपला दबदबा ठेवण्याचीही शिकवण त्यांना विलायतेंत मिळते म्हणतात. जणूं कांहीं साहेब धोतर नेसल्यानं इंग्रजांचं राज्य हिंदुस्थानांतून नाहीसच होईल अगदीं.

बोलतां बोलतां ते नदीच्या घाटावर येऊन पोचले. त्यामुळें संवाद तेथेच थांबला. प्रातःकाळचा घाटावरील देखावा फारच रम्य असे. अहिल्या गंगेच्या त्या शुभ्र संथ व निर्मल प्रवाहाचे तीरीं आचारशील द्विजगण स्नान करून व भालीं भस्म चर्चून ध्यानमग्न झालेला दिसे. लहान मुलें पायऱ्यावरून व बुरुजावरून साध्या उड्या, सुरकांड्या, उलढ्या उड्या मारून आपल्या जलक्रीडेनं शेजारील शमप्रधान तपोधनांचा ध्यानभंग करूं पहात. त्यांतून एकादा तापट ब्राह्मण क्रुद्ध होऊन त्यास वाक्ताडन करूं लागला असतां मुलांना अधिकच स्फुरण येई.

अलड तरुणी प्रवाहांत उतरून स्नान करूं लागल्या म्हणजे जलपृष्ठावर कमलपुष्पांचा नाच चाललेला आहेसे दिसे. कोणी स्नानाला घाईघाईनं येत असलेले दिसत. कोणी स्नानें उरकीत. कोणी स्तोत्रपाठ म्हणत. कोणी ध्यानमग्न होत. कोणी वस्त्रे धूत. कोणी स्नानकर्म आटोपून, कळशी तपेली घागर

जें असेल तें घासून पुसून स्वच्छ करून गंगाजलानें भरून लगबगीनें परत जाऊं लागत, तर कोणी प्रत्येक बुरुजावरील दत्तपादकांवर किंवा सांबलिगावर थोडथोडा अभिषेक करीत करीत, पण तरीही घाईनेंच जात असत. कर्तव्यनिष्ठ सज्जनाना प्रातःकाळीं फुरसत कुठली असणार ?

स्नानार्थ आलेल्यांत कोणी सज्जनेतर नसत असें नाहीं. अशांपैकीं कोणी शुचिर्भूत स्नेह्याच्या शुभ्र वस्त्रावर चिखल टाकून आपला अनिवार बालिश भाव प्रामाणिकपणें व्यक्त करीत. कोणी ध्यानास्थित द्विजास बारीक खडे मारून आपली ग्राम्य करमणूक करून घेत. तर कोणी धूतवस्त्र परिधान करणाऱ्या स्त्रीगणाकडे तिरक्या नजरेनें पाहून पापवासनेनें आपल्या पापी दृष्टीचे सार्थक करीत.

घाटावर प्रवाहाच्या क्रमानें वर ब्राह्मण खालीं खालीं ब्राह्मणेतर लोकांचे स्नानादि विधि चालले असत. पालिकडे घाटाखालीं चिखलावर कांहीं मानवी जीवांचा समुदाय दृष्टीस पडे. पावनगंगेस आपला विटाळ होऊं नये म्हणून हे बिचारे दुरूनच पाण्याची याचना करीत प्रहर प्रहर ताठकळत बसलेले असत. पण त्यांचेकडे नुसते पाहण्यालाही कोंणास सवड नसे. स्नानोत्तर आपल्या दृष्टीस हे प्राणी पडूं नयेत म्हणून शुचिर्भूत स्त्री-पुरुष खालीं माना घालून चालत असत व त्यांतूनही एकादा दृष्टिपंथांत आलाच, तर त्यास एकादा अपशब्द उच्चारून ते दृष्टीचा विटाळ वाचेनें विटाळून दूर करीत. काठ्यानें काटा काढावा ही रीति सरळच आहे.

नदीतटाकाचा हा प्रातःकालीन देखावा पाहून वृंदावन क्षणमात्र तल्लीन झालेले दिसले.

“तुमच्या पुण्यांत नळाचें तांब्या तांब्या पाणी घेऊन स्नान करण्यापेक्षां येथे मोकळ्या गंगाप्रवाहांत स्नान करणें किती तरी आल्हादकारक आहे !” गंगाधर कपडे काढीत म्हणाला. वृंदावनांना पोहतां येत होतें. त्यांना तो प्रसन्न जलाशय पाहून अत्यानंद झाला व लवकर धोतर कसून लहान मुलासारखी हावरेपणानें त्यांनीं प्रवाहांत उडी मारली. गंगाधरानेही पाण्यांत शिरून व चार हात मारून हातपाय मोकळे केले. शेजारीं लहान मुलांच्या चाललेल्या जलक्रीडा कौतुकानें पहात उभयतांनी स्नानें उरकलीं व वखें पिळून ते परत

घरीं जाण्यास निघाले. गंगाधराच्या मनांत प्रिय वस्तूची चर्चा करण्याची उत्कंठा संधि पहात बसलीच होती. स्नानास येणाऱ्या जाणाऱ्या मुलींत अंगांत पोलकीं, वेणींत फुलें घातलेल्या मुली येत जात होत्याच; तेवढें निमित्त साधून गंगाधराणें आपला मघाचा आवडता विषय पुन्हां उकरून काढला.

गं.—पण बायकांना एवढा नटवेपणा हवाच कशाला? सौंदर्याच्या देखाव्यानं अगदी लोकांच्या डोळ्यावर येणं कांहीं चांगलं नाही.

वृं.—मग तोंडास काळं फासून असतं सौंदर्य घालवावं असं कां तुझं म्हणणं?

गं.—तसं नव्हे हो! आपल्या पद्धतीप्रमाणं वस्त्रालंकार घालून अकृत्रिम सौंदर्याचं पोषण खुशाल करावं.

वृं.—तर मग चुकतोस तूं. आपली पद्धति ही अकृत्रिमांत कृत्रिमाची भर घालणारीच आहे. नाना तऱ्हेचे दागदागिने आपण घालतो ते कशाकरितां? वाकडा भांग तुला नको. पण सरळ भांग तरी चांगलं दिसावं म्हणूनच काढतात ना! पुरुषांचं केस राखणंही तुला आवडत नसेल; पण अरे, सुंदर दिसावं म्हणून जसे केस राखतात तसं सुंदर दिसावं म्हणूनच अगदी गुळगुळीत हजामतही करितात. रुचिभेदाशिवाय यांत दुसरं कांहीं नाही. अरे पण हो, तुला मुळीं सौंदर्याचा देखावाच नको नव्हे का? (मोठ्याने हंसून) 'कायरे तुला सौंदर्यदर्शनानं आनंद होतच नाही वाटतं. ती रूपसुंदर मुलगी पाहून तुला अगदी असह्य वेदना झाल्या असतील नाही! तिचा तो विशाल भाल-प्रदेश, काळेभोर केस, सरळ नासिका आणि पाणीदार डोळे पाहून तुझी अगदी गाळण उडाली खरीच !

गं.—छे: परस्त्रियांचं इतकं सूक्ष्म वर्णन आपण करूंच नये. 'अनिर्वर्णनीयं परकलत्रं'

वृं.—भलताच गुह्य केलास. स्वतः कालिदासाइतका या वचनाचा भंग दुसऱ्या कोणीं केला नसेल. आणि शिवाय मला वाटतं ती बालिका कुमारी आहे. (गंगाधराचें मुख सहेतुकपणें लज्जावनत झालेलें वृंदावनांनीं पाहिलें.) पण तुला तरी एवढा सौंदर्याचा राग कां? 'भार्या रूपवती शत्रुः' असं तर तुझं तत्त्वज्ञान नसेल! तसं असेल तर मला आतांच सांग. म्हणजे आपल्या मुलीच्या सौंदर्याचा विमा उतरून मग तुला मुलगी द्यावी असें मी तुला ठरेल

त्या मुलीच्या बापाला कळवीन.

हे बोलणें चाललें असतां गंगाधराबरोबर कोणी नवीन पाहुणे आहेत असें पाहून मागून स्नान करून येत असलेले गंगाधरांचे कांहीं स्नेही त्यांजवळ आले. शेवटचें वाक्य वृंदावनांनीं सर्वांकडे पाहून मुद्दाम मोठ्याने हासत उच्चारलें न संदर्भ माहीत नसतांही सर्व मंडळींत मोठा हंशा पिकला.

नवीन मंडळी येऊन मिळतांच जुना विषय मागे पडला आणि हवापाण्याचे सर्वसंमत व शिळोण्याचे विषय निघाले. हळू हळू मंडळी वाटेतील वळण वळून वेशीकडे येऊं लागली. तों स्नान करून गांवांत चाललेल्या स्त्रिया परत धांवत येतांना त्यांच्या दृष्टीस पडल्या. त्यांच्या पाठीस वुजलेला एक पोळ धांवत आहे असें पाहतांच गंगाधरानें पुढें उडी मारून हातांतील जाड वेत्र-यष्टीने त्यास दूर केलें. इतके होतें तों ते वेशीशीं आले. पण तेथेंही स्नान करून परत जाणारे स्त्रीपुरुष वेशींत गर्दी करून भयचकित होतसते उभे असलेले त्यांनीं पाहिलें. काय प्रकार आहे तो पाहण्यास ते गर्दीतून घुमून वेगीच्या आंतील नोंडाशी जातात तोंच—

वटपौर्णिमेचे दिवशी सकाळीं वडावर स्त्रियांचा पूजासमारंभ सुरू असतां राजवाड्यांत सख्याचे मांडीवर डोके टेकून बलदेव अस्ताव्यस्त पडला होता. उजाडलें तरी तो अजून कांहींसा निशेच्या धुंदीत असावा. त्यानें आपले बाय पायथ्याशीं बसलेल्या हसनच्या अंगावर टाकले होते. शेजारीं बाजूस एका लहानशा तक्र्याशीं यज्ञेश्वर दीक्षित पडले होते. जवळच एक पान तंबाकू सिगारेटचें ताट पडलें होतें. बर्जा सर्वासमोर बसून आळीपाळीनें सर्वांना विडेरून देत होती.

“इतकें उजाडलें तरी उतरली नाही वाटत !”

बजी मुरकून बलदेवास विडा देत म्हणाली.

“मुरकूं नकोस ! तुला थेरडीला पाहून मला शिसारी येते” बलदेव विडा घेत म्हणाला.

“मला तर हिला बघून कापरंच भरतं” सख्यानें कपाळास आठ्या घालून म्हटले.

“ए, कुत्ती लात खाशील चल नीघ येथून !” हसन म्हणाला. तोच ‘ए, गद्दा, तूं गप बस’ म्हणून एक लाथ मारून बलदेवानें त्यांस गप बसविलें.

“खरंच ! महाराज ! आपण वयांत आलांत; आपण आतां राज्यकारभार बाबासाहेबाकडून काढून आपल्या हातीं कां नाही घेत ? म्हणजे तरुण वारांगना आपल्या सेवेला सहजच मिळतील.” दिक्षितांनीं सल्ला दिला.

हसन—अरे दीक्षित, बाबासाहेब राज्य देईल पण बायका नाहीं द्यायचा.

“पण आम्हाला राज्य नसलें तरी फिकिर नाही पण—हँSS” असें म्हणून डोळे मिचकाऊन बलदेवानें हसनचे हातावर टाळी दिली.

दीक्षित—पण सरकार, हा थट्टेचा विषय न हे. आपण राज्यकारभार हातीं घेऊन वडिलांना विश्रंति दिल्याखेरीज ते स्वस्थ बसणार नाहीत. दौलतीची कोण अव्यवस्था माजली आहे ! राज्यकारभारास जख्खड म्हाताऱ्यापेक्षां गुलजार तरुणांचीच गरज आहे. कसं काय दजरत ?

हसन—अरे पण दीक्षित राजाला आधीं राणी हवी ना !

“ए नोडग्या, गुरुजींना असं एकेरी बोलतोस काय ?” असें म्हणून बलदेवानें हसनला आणखी एक लगपुप्प वाहिलें. निर्लज्ज हसननें दाढीमिशांच्या जंगलांतून एकवार दांत विचकून युवराजाचे पाय पुन्हा मांडीवर घेतले.

दीक्षित—जाऊं या ! जाऊं या ! युवराज, राज्याभिषेकाआधीं विवाह व्हायला हवा हें त्यांचें म्हणणं कांहीं खोटं नाही.

युवराज—पण गुरुजी, राणी मिळायला लग्नच कशाला व्हायला पाहिजे ? लग्नाच्या बायकोची कायमची बेडी आपणाला नाहीं बुवा झेपणार. राजा म्हटला म्हणजे तो नेहमीं अगदीं स्वतंत्र असला पाहिजे.

दीक्षित—पण प्रजेच्या दृष्टीनं एक धर्मपत्नी राजाला हवीच. मग अवांतर कांहीही चालेल.

इतक्यांत चहा व फराळाचें साहित्य वर आलें. प्रातःकाळचा चोपदार मुजऱ्यास आला. बलदेवाची निशा संपत आली होती.

“कसं काय, आईसाहेब बाबासाहेब खुशाल आहेत ?” जांभई देऊन मुजरा घेत बलदेवानें विचारिलें.

चोपदार—जी हुजूर, आईसाहेब आज मोठ्या पहाटे उठून वडावर जाऊन आल्या. महाराज सकाळींच शिकारीस गेले आहेत.

हसन—(हळूच चोपदारास) अँ, वडावर काय वागळं पाहयला गेल्या होत्या वाटतं ?

दीक्षित—हो खरंच, आज वटपौर्णिमा असेल नाही ?

बलदेव—अर्र. खरं की काय ! मग आज तिथं मौजच मौज पहायला

मिळेल. थेरंथेरं करणाऱ्या नाचणाऱ्यांच्या पेशां घरगुती बायकाच भारी चांगल्या दिसतात.

दीक्षित—वाः ! काय योग्य अभिप्राय ! कलावतीपेशां कुलवती श्रेष्ठ हे तर समीचीनच.

लागली व बलदेवाने चार घोडे सजवून आणण्यास सख्याला हाकालले. बायका पहायला मिळणार म्हणून हसन जिभल्या घाटं लागला. बर्जाने बलदेवाचे अंगावर कपडे घालून पायांत मांडचोळणा व बूट चढविला. दीक्षिताने कास कशिली. हसनने दाढी सावरली. मग बर्जाशीं थोड्या कु-चेष्टा करून बलदेव, हसन व यज्ञेश्वर यांचेशीं खिदळत दिवाणखान्यांतून थोरल्या जिन्न्यानें खाली रस्त्यावर आला. वाड्यासमोर चार सुंदर अश्व सज्ज करून आणलेले होते. सख्यु घोड्यावर बसूनच आला होता. तो बलदेव येतांच खाली उतरला. यज्ञेश्वराने चटकन् घोडा पकडून त्यावर पटकन् आसन ठोकले. हसनही स्वार झाला. सख्याने युवराजाचा घोडा युवराजासमोर आणला. हा युवराजाचा खास स्वारीचा घोडा होता. तो अतिपुष्ट असून चकचकीत, चपळ व मोहक होता. बलदेव जवळ येतांच धन्यानें आपणाशीं बोलावे म्हणून तो मान हालवून जोराने फुरफुरला. पण त्या इमानी जनावराचे सौजस्य त्याच्या मालकांत नव्हते. सख्याचे हातून लगाम घेऊन बलदेवाने त्यास एकवार जोराने हिंसा दिला. सख्या आपल्या घोड्यावर चढला. महाराज चला चला अशी हसन घाई करीत होता. बलदेवही चपळाईने उडी मारून घोड्यावर आरूढ झाला व ते चार चतुष्पाद प्राणी या चार द्विपादांना घेऊन वटवृक्षाकडे दौडत निघाले.

× × ×

देवकीस गंगाधर व वृन्दावन दिसले त्याच वेळी त्या उभयतांनीही देवकीकडे पाहिले हें मागे सांगितलेंच. देवकीच्या दृष्टीशीं दृष्टि मिळतांच गंगाधराने तोंड पुढें वळविलें खरें; पण त्याच्या तेवढ्याच ओझरत्या दृष्टिपाताचा खोल उसा देवकीच्या मनावर उमटला. प्रिय अशा आठवणींचा केवढा तरी भूतकाल एकदम तिच्या मनश्चक्षुपुढें उघडला गेला. गंगाधर दृष्टिआड झाल्यावर त्यासंबंधी विचार करण्याखेरीज तिला आतां कांहींच काम नव्हतें. “अगबाई”

नी मनाशी बोलू लागली. “ हा तर रत्नाकर सावकारांचा मुलगा गंगाधर ! अलीकडे पुण्यास शिकायला गेल्यापामून चार वर्षांत आज पाहिला—होय तोच तो—आतां कांहीं पण तो तेव्हांसारखा लहान मुलगा राहिला नाही. तेव्हां बाबांबरोबर सावकारांचे घरीं मी जात असं तेव्हां त्याला मी किती आवडें. तो तेव्हां चहाचा कप आपल्या हातानं आपल्या आधीं मला देई. आमच्या बाबांच्या आणि रत्नाकरांचा घोवा फार ! त्यामुळं तो मला अगदीं आपल्या बहिणी.....अहं—अगदीं घरच्या मारखी समजे हो. लहानच होता तो तेव्हां ! मी बाबांबरोबर घरांत शिरलं की पुस्तक टाकून तो आधीं माझ्याकडे धांवत येई व माझा हात हातांत धरून ‘ आई, देवी आली देवी आली ’ म्हणून मोठ्या मोठ्यांदा ओरडत आपल्या आईकडे मला ओढत नेई. तेव्हां तो लहान होता मी पण लहान होतें ! हो ! परकर पोलकंच होतं तेव्हां माझं. एक दिवस तो आणि मी एकाच ताटांत—हो पण लहानच होतों आम्ही म्हणूनच एकाच ताटांत फराळ केला. ” ती उकडून तिकडून येरझाग घालीत होती. शून्य दृष्टीने ती चोहोंकडे पाही. कोणी बोलवलेंच तर कांहीं बोलें. ती त्या रम्य आठवणींत दंग झाली होती. “ हो, त्यावेळीं त्याची परीक्षा उतरली आणि तो पहिला आला. तें रत्नाकरांनीं आमच्या बाबांना सांगितलं. मी तें ऐकलं आणि धांवत त्याच्याकडे गेलें. आणि त्याच्या कमरेस मिठी मारून—लहानच होते मी—मी परीक्षेचं त्याला विचारलं. त्यानं उत्तर न देतांच हर्षानं माझ्या मुखांत पेढा.....घातला. त्यानं मग मला उचलून एकदम कडेवर घेतलं. मीही मग त्याचे गळ्यांत हात टाकले. आणि..... अगबाई ! ” ती दचकली. तोंड आरक्त होऊन अंग थरारलेलें दिसलें. तिला आनंदाची उकळी आली, दातांनीं ओंठ दाबून ती अधोवदन होतमाती एकदम त्या शिलातलावर बसली. पण पुन्हां थोड्या वेळानें उठून फिरू लागली. हातानें पदराशीं चाळा मुरूं होता. पायाच्या आंगठ्यांनीं केव्हां फरशी खरडी, केव्हां उगीच कुणाशीं कांहींतरी बोलें. पुन्हां शून्य दृष्टि होऊन विचारमग्न होई. “ मला तेव्हां कांहींमुद्धां कळत नव्हतं. आठच वर्षांची असेन मी तेव्हां. मी लहान असतां एकदां बाबांबरोबर राजवाड्यांत गेलें होतें. मला पाहून

युवराजाकरितां अधिराजांनीं बाबाजवळ मला मागणी घातली. अगबाई ! कसला ग तो धटिंगण युवराज ! छेच पण, बाबांनीं साफ साफ नाहीं म्हणून सांगितलं ! बाबांनीं ती हकीकत रत्नाकरांनाही सांगितली—आणखीन् त्यांनीं विचारलं—” ती मध्येच हंसली. पुनः त्याच विचारांत गुंगली. “ त्यांनीं विचारलं देवकी गंधाराला.....इश ! ...आणि मी पण तें गंधाराला—अहं त्यांना पण मी सांगितलं. ” ती लाजल्यासारखी अगदीं स्पष्ट स्पष्ट दिसली. “ मी पण तेव्हां लहानच होतें ... माझ्याशीं तेव्हां किती बोलत मी तर मुळीं ‘ अरे गंगाधर ’च म्हणें. तेव्हां तो अगदीं लहान दिसे. आज पण ते किती मोठे दिसायला लागलेत. आणि..... माझ्याकडे पहातांच दृष्टि पण वळवली, मग पुढें हांक मारायची नीं बोलायचें तर लांबच राह्यलं. तेव्हांसारखी ‘देवी’ म्हणून आतांही कां नाहीं हांक मारली ! मी ‘ ओ ’ दिली.....हो ! दिली असता. पण, तेव्हांसारखी आतांही मी आवडत असेन का ! ” तिने एक खोल व दीर्घ निःश्वास सोडला. बरोबरच्या सुवासिनीनें पूजाकर्म आटोपून तिला परत चलय्यास सूचना दिली तेव्हा ती भानावर आली

त्या दोघी जायला निघतात तोंच बलदेव घोडे दौडीत वटवृक्षासमीप आला. वडाचे पारापासून वेशीपर्यंत प्रशस्त मैदान होतें. त्यावर राजपुत्राच्या व त्याच्या परिवाराच्या अश्वलीला सुहं झाल्या. पारावरील स्त्रियांना सहजच तो कौतुकाचा विषय झाला. कितीही व्यसनी व कितीही मूर्ख असले तरी भाग्यवंताचें लेकहं ते ! त्याचें कांहीं झालें तरी सर्वांनीं कौतुकच करावें ! त्यांत आणखी साऱ्या संस्थानचा तो युवराज ! परत निघालेल्या पारावरील स्त्रिया कौतुकानें अश्वलीला पहात पारावरच उभ्या राहिल्या. स्नानास जाणारे स्त्री, पुरुष व मुलें, तशींच स्नानाहून परत येणारीं माणसें दोन्ही दोहो बाजूस मीज पहात उभीं राहिलीं. तरुण व सुंदर स्त्रियांना आपण आवडावें असें वाटणें हा तरुण व रसिक पुरुषांचा सहज स्वभाव आहे. ज्या विषयांत तरुणींच्या दृष्टीनें आपण श्रेष्ठ ठरूं इच्छितों, तो विषय भग कोणताही असो, तरुणींना तो समजो अथवा न समजो, तरुणींना आपण आवडलों त्यांच्या आवडीचा संभाषणाचा विषय झालों कीं तरुण खूष. मग त्यांना जसें आवडेल तसें वागा-

यला तरुण एका पायावर तयार ! हा स्वभाव कांहीं अवगुण आहे असें नाहीं. तर तो दाक्षिण्यांत किंवा रसिकतेत मोडणारा सदगुण आहे. पण सज्जनांत हा असतो, तसाच पण तो असज्जनांतही असतो. सज्जनांत तो असतो तेव्हां तो सौजन्यानें व शालीनतेनें व्यक्त होत असतो. पण दुष्ट, मूर्ख व उल्लू तरुणांत मात्र सर्व दुर्गुण बरोबर घेऊन तो अगदीं चौफेर पाघळूं लागतो. बलदेव घोड्यावर बसण्यांत पटाईत होता. तरुण स्त्रिया आपणाकडे कौतुकानें पहात आहेत असें पाहून त्यालाही आपलें कौशल्य दाखविण्याचें स्फुरण आलें आणि त्यानें व इतरांनीं सर्व मैदानभर चौखुऱ्यांनीं घोडे फेकण्यास सुरवात केली. क्षणभर करमणुकीकरतां उभा राहिलेला स्त्रीपुरुषसमुदाय आतां या आकांड तांडवांनें सर्व रस्ताच अडल्यामुळें तसाच जेथल्या तेथें थबकून राहिला. साऱ्या संस्थानचा युवराज तो ! त्याला कोण अडवणार ! युवराजांचा दृक्प्रसाद आपणास मिळावा म्हणून घोडा जवळ येतांच एखादा लुबा प्रेक्षक “ बहोत आच्छा, बहोत खाशी, वा वा ” असें म्हणे. त्यानें घोड्यास व त्याच्या पाठीवरील मूर्खास अधिकच स्फुरण चढे व आपण रस्ता आडवून लोकांचा खोळंबा करीत आहों याचें गुमानही न राहून युवराज अधिक जोरांनें घोडा फेकी. कांहीं वेळानें बलदेवाचा दुरूप आणखी वाढला. आतां नुसत्या अश्वकौशल्यप्रदर्शनानें बलदेवाचे समाधान होईना. आचरटपणांत शेवट केल्याशिवाय मूर्खाच्या करमणुकीच्या समाधानास शीग चढत नसते. हसनचा घोडा थोडा खोडकर आहे हें बलदेवास ठाऊक होतें; तेव्हां आतां विनोद करण्याकरतां बलदेवानें आपला घोडा हसनच्या घोड्यामागे सोडला. हसनचा घोडा भिऊन बेफामपणें रंगण मारीत सुटला. हसन बसणारा बेताचाच होता. तो घाबरून ओरडूं लागला. या आततायी मूर्खपणानेंही त्या राजनिष्ठ प्रेक्षकांची करमणूकच होऊं लागली. अखेर पिसाटपणें धांवतां धांवतां पाराचे बाजूस येऊन एका दगडाशीं हसनचा घोडा ठेचकळला. हसनची मांड निसटली. पण सुदैवानें रिकीबींतून पाय निघून हसन सफाई खाली आला. मग काय विचारतां ! प्रेक्षकांतून हंशाचा नुसता पाऊस पडला. जवळच पारावर हसणाऱ्या स्त्रियांकडे हसन संतापानें चिडून पहात होता. घोडा जो निसटला तो गदीं तोडून पार झाला. हसननें उठून कण्हत कण्हत कपडे सांवरले. युवराज व दीक्षित हेही पुढें

येऊन व घोडे थांबवून खिदळत उतरले. घोडे मळ्याकडे देऊन ते हसनचे कपडे साफ करू लागले. प्रेक्षकसमुदायही जवळ जवळ येऊं लागला. हसन यास थोडे लागलें होतें. पण तिकडे त्याचे लक्ष नव्हते. पारावर कडेस मुलावाळा उभ्या होत्या, त्या अजून मोठमोठ्याने हंसत होत्या. तिकडे तो चिडून पहात होता व दांत ओंठ खत शिबी ओकत होता. बलदेवासही हसनचा हा अपमान आतां पुरेसा वाटून तो त्या मुलीचे अंगावर दरडावला. कांहीं लहान मुली भेदरल्याः पण आचरट व मूर्ख असतात त्यांचा सर्वच आविर्भाव आचरटपणाचा दिसतो. यामुळे त्याच्या कर्कश दरडावण्याला व हात-वाऱ्याला जाणत्या मुली तोडे थोडी मागे करून मोठ्याने हंसल्या ! झालें ! ! आधींच तामसीः त्यांत सत्तामदांधः त्यांत आणखी मित्राचा व वर आपलाही अपमान झालाः बलदेवाच्या अंगाचा नुसता तिलपापड झाला. पारावरील हंसणाऱ्या मुलीत जी सर्वांत अधिक ठळक तिचे हंसणे त्याच्या सर्वाहून अधिक डोळ्यावर आलें. त्याबरोबर एक शिबी हासडून आणि पारावर चडून त्या राक्षसाने घाबरलेल्या त्या मुलीस हातास धरून उघड्या भेदानांतून वेशीपर्यंत फराफर ओडीत नेले. सर्व प्रेक्षक एकदम चकित झाले. स्त्रिया तर काय बोलून चालून अवला, त्या भीतीने जागाच्या जागी थिजल्यासारख्याच झाल्या. पण पुरुषांतही या संकटाचे धैर्याने निवारण करील असा एकादा मायेचा पूत दिसेना. सगळे जागच्या जागीं स्तब्ध ! कांहींना थोडी मौजहा वाटली. कांहीं वृद्ध कपी ' जाऊं यां सरकार सोडून या ' म्हणण्याच्या विचारांत होते. पण बलदेवाचा तो राक्षसी अवतार पाहून त्यांची बोलण्यास छाती होईना. देवकीस—ती बालिका देवकीच होती—देवकीस ओडीत ओडीत वेशीपर्यंत जाऊन बलदेव थांबला. हसन मुडाच्या हर्षाने पाठोपाठ धांवत त्यांच्या मागोमाग गेला. दीक्षित तेथे होताच. बलदेवाने देवकीचा हात घट्ट धरून तिजकडे रागाने निखून पहात म्हटलें.

अरेच्या ! तूं त्या रामशास्त्राचा मुलगा नाही का ? अग राक्षसी ! हिच्या बापाने बाबासाहेबांचा त्यांच्या तोडेवर अपमान केला होता. तूंच नाही का ती !

देवकीने मागे पुढें पाहिलें. सोबतचा स्त्रीसमुदाय आता पारावर लांब राहिला. पुरुष कांणें भरून बसलेले तिला दिसले. तिने जोराने किंकाळी फोडली.

बलदेवाने तिच्या हातास जोराने हिसडा दिला. त्या संतानाच्या हातांत ती अवश झालेल्या हरिणीप्रमाणे थरथरां कापत होती. पण त्याच वेळी, व्याधानी चोहोकडून कोंडलेल्या काळवीटाप्रमाणे ती कुठ्ठ व भीषण दिसत होती. तिच्याकडे पाहून तिच्या डोळ्यांतून निखारे पडतात की काय असे बलदेवास वाटले. तिच्या दृष्टीशी दृष्टि त्याला देववेना, ती मोठ्याने किचाळली.

गुवराज—आरड. खुशाल आरड. रामशास्त्री नाहीं म्हणतो का ! आता तुला कोण माझ्या हातून सोडवतो पाहूं दे मला !

सर्व जमाव अगदीं निश्चल होता. पण इतक्यांत कांहीं गडबड झाली. गर्दीच्या बाहेरून ‘कोण ! कोण तो राक्षस ?’ असा कर्कश ध्वनि निघाला व पाठोपाठ वेशीकडून गर्दी दुभंगून हातांत जाड वेत घेतलेला, रागाने क्रूर दिसणारा एक तेजःपुंज तरुण ताडकन् पुढे उडी मारून बलदेवासमोर उभा ठाकला. लोक पुन्हां स्थिति झाले. बलदेव भेदरला. त्याचे हातपाय थरथरां कापूं लागले. हा तरुण गंगाधरच होता. देवकीने तेवढ्यांत गंगाधराकडे पाहिले. तिला तेवढ्यांतच थोडा धार आला. गंगाधराने झटकन् बलदेवाचीं बोटे फासळून देवकीचा हात सोडविला. ती बलदेवाचे हातून जी निसटली ती धूस पळत बायकात जाऊन मिसळली. एवढ्या प्रजाजनासमोर अपमान होऊन वर आणर्ग्या हातची शिकारही निसटली असे पाहून मांत्रिकाने मंत्र टाकून कुंठित केलेल्या नागाप्रमाणे बलदेव आंतल्या आंत फणफणूं लागला. गंगाधर संतापाने अग्निमुल्य प्रखर दिसत होता. त्याने एका हाताने बलदेवाची मानगूट धरून त्यास हालवीत म्हटले, “ ए पशू, लाज लज्जा मगळी सोडलीस वाटतं. तुला कुणी विचारता सवरता नाहीं असं वाटलं होय ? ” मानेचा हात सोडवून घेण्याचा बलदेव प्रयत्न करूं लागला. पण गंगाधराची पकड पर्का असल्याचे त्यास आढळले. हसन त्यास सोडविण्यास पुढे आला. त्यास गंगाधराने एकाच कोपरळीने मागे सारले. गंगाधराचे पाठोपाठ वंदावनही पुढे. येऊन गंगाधराशेजारी उभे होते त्यांची मुद्रा गंभीर दिसत होती. यज्ञेश्वर दीक्षित हळूच त्याजवळ येऊन म्हणाला—

“ जाऊं याहो ! या सोडून, उगीच भर रस्त्यावर दांडगाई करणं चांगलं नाही. ”

“ इतका वेळ गप्प होतात तेंच आनां बोलण्यापेक्षां बरं होतं. आतां तुम्ही बोलणें मोईचं नाही ” वृंदावनांनीं निरस्कारानें उत्तर दिलें.

युव.—अरे पण तूं कोण आम्हांला आडविणार मांग! अरे पकडा याला आणि घाला बेड्या !

बलदेवानें मृगण्यासाठीं धडपड केली पण व्यर्थ !

गं.—येऊं दे कोण तुझा पाठीराखा पुढें येतो तेंच मला पाह्यचंय ! हराम-खोरा, तुलाच अधिराजांपुढें उभा करून खोडा घायला लावतो. अब्रुदाराच्या मुलीवर हात टाकायला शरम नाही वाटली तुला ! माझा आज प्राण गेला तरी बेहेत्तर, पण असा तसा नाही सोडणार आज तुला !

इतक्यांत पोलीसपार्टी आली. त्यांनीं या मंडळीस वेढा दिला. एक अधिकारी पुढें आला. त्यानें गंगाधराकडे रागानें पाहून बलदेवाच्या मानेवरील गंगाधराच्या हातावर एक ठोसा लगावला. पण हात न निघाल्यामुळे बलदेवाच्या मानेस जबर धक्का बसून तो कळवळून ओरडला. शेवटीं गंगाधरानें हात सोडला आणि तो व वृंदावन लाठ्या सांवरून बलदेवाचे दोही बाजूस उभे राहिले.

“ युवराज साहेबांपासून दूर व्हा. आम्ही तुम्हांला गिरफदार केलें आहे. ” शिपायांचा नाईक दुरून दरडावला.

गं.—आम्हीच युवराजांना गिरफदार केलें आहे. त्यांनीं एका प्रजाजनावर नाहक हात टाकला. याचा आम्हालाच आधीं जाब पाहिजे. आम्ही त्यांना सोडणार नाही. तुम्हांला काय करावयाचं तें करून घ्या.

संस्थानी पोलीसाचें शौर्य महशूरच आहे. कॉन्स्टेबल एकमेकांकडे पहात पाय आपटूं लागले. इतक्यांत रामशास्त्री, रत्नाकर सावकार, मागून स्टेटकार-भारी प्रभुणे वगैरे प्रतिष्ठित ग्रामस्थ तेथें आले. रामशास्त्र्यास पाहतांच बलदेवास त्वेषाचा एकदम कढ येऊन तो ओरडला. “ ए भटा, तुझ्या पो—” पण इतक्यांत कारभार्यास पाहून तो बिचकला व त्यानें खालीं मान घातली. शास्त्री संतापानें अगदीं वेडा झालेला दिसला. रत्नाकरांची मुद्रा रागावलेली पण गंभीर होती. कारभारी साहेबांस युवराजांचीं परस्पर होत असलेली संभावना पाहून थोडेसें समाधानच वाटलें असावें. तें वृंदावनांस म्हणाले “ चला

आतां राहूं या. आपण सर्वच आमच्या घरीं उपहाराला चला. त्यांचं तरी पोरवयच आहे. कळूं लागेल तेव्हां निवळतील ते सुद्धा ” इतकें बोलून त्यांनीं पोलिसास गदीं भोंडण्यास हुकूम केला. रत्नाकर सावकारांचें गांवांत व खुद्द अधिराजावरही चांगले वजन होते. आणि बलदेवाचा गुन्हाही उघड होता. यामुळे कारभाऱ्यांनीं गंगाधरास सरळ गिरफदार न करतां बुजवाबुजव चालविली. पण गंगाधराने तें ताबडतोब ओळखून अधिकच जोर बांधला. “ आम्ही माला अधिराजापुढें उभा करणार. ” पण तीही वेळ लगेच आलीच. घोडेस्वारांची दौड दुरून ऐकूं आली. अधिराज शिकारीहून परत येत असल्याचें सर्वांनींच ताडले. इतक्यांत रस्ता पुकारणारा स्वार पुढे आला. व मागून पंधरा वीस घोडेस्वारांसह अधिराजही त्या स्थानीं येऊन दाखल झाले. त्यांना पहातांच बलदेवास प्रथम थोडामा धीर वाटला. पण आधीं आपलाच अपराध आहे हें लक्षांत येऊन थोडी भीतिही वाटली गंगाधर व वृंदावन यांनीं आपली जागा सोडली नव्हती. अर्थात् बलदेवही नाइलाजानें तेथेंच उभा होता. अधिराज हा सर्व देखावा पाहून क्षणभर गोधळले. पोलिसांनीं खडी ताजीम दिली. पण रागीट मुद्रा करून उभे असलेले रत्नाकर व रामशास्त्री दृष्टीस पडतांच मुजराही न घेतां अधिराज त्यांचेकडे वळले.

“ आहे काय प्रकार हा शास्त्रीबुवा ! ” अधिराजांनीं नम्रपणें विचारलें.

“ आपल्या राज्यांत अपमर्चा अव्रू नाही राहिली. ” रामशास्त्री उसळून म्हणाले.

अधिराजांनीं रत्नाकराकडे जिज्ञासेनें पाहिलें. पण ते रागांतच होते व बोलत ना, तेव्हां कारभारी पुढें झाले. पण युवराजांचा अपराध आपण आपल्या तोंडी कसा सांगवा, याची त्यांनाही पंचाईत होतीच. “ गंगाधरपंत आणि हे दुसरे गृहस्थ युवराजांना वेढून उभे असतां आम्हीं आलों ” असें म्हणून त्यांनीं नाइकाकडे पाहिलें. पण याहून अधिक कांहीं सांगण्याची नाइकाचीही छाती होईना. अधिराजास आपल्या मुलाचा पूर्ण परिचय होता. यानेंच कांहीं गुण उधळले असावेत अशी त्यास शंका आली. म्हणून हसन व बलदेव या उभयतांकडे पाहून “ काय झालें रे ? ” म्हणून दरडावून त्यांनीं विचारलें. युवराज भ्यालाच पण हसननें अडखळत “ हे पागल—आमचा—

अपमा...न करतात ” एवढे शब्द उच्चारले. बलदेवासही आतां धीर आल्या आणि “ आतां दाखवतो ” असें म्हणून तो अस्तन्या मारुं लागला. गंगाधर व वृंदावन यांकडेही काय झालें तें समजण्याचे बुर्दाने अधिराजांनीं पाहिलें. गंगाधरानें, “ एका ब्राम्हण मुलीवर युवराज साहेबांनीं भर रस्त्यांत हात टाकल्यामुळे हा प्रसंग ओढवला ! ” असें शांतपणें सांगितलें.

“ मग ब्राम्हांला हमावं कां तिनं ? ” बलदेव चुळबुळत बोलला. अधिराजांनीं निकडे लक्ष न देतां “ कोणती मुलगी ? ” अशी अगदीं घाबरून पृच्छा केली. तेव्हां गंगाधरानें एकदम गर्दीतून पुढें जाऊन देवकीस हांक मारिली. विश्वासची हांक येतांच देवकीही धिटाईनें पुढें येऊन रामशास्त्री व रत्नाकर यांचेमध्यें उर्भा राहिली. अधिराजांनींही तिला तेव्हांच ओळखलें. एखाद्या अपराधी मनुष्याप्रमाणें अधिराजांची चर्या रामशास्त्र्यांपुढें फिकी पडली. घोड्यावरून उतरून ते देवकीजवळ आले व काय हकीकत आहे ती निवेदन करण्यास त्यांनीं तिला सांगितलें. देवकी जात्या दुशार व धीट होतीच. अपमानामुळे ती अतिशय रागावलीही होती. तिनें घोडे खेळूं लागल्यापासून तो तहान हा वेळपर्यंत सर्व हकीकतीचा खडग्वडीत पाटा वाचला आणि हसन पडला व युवराज ओरडला, तेव्हां आपणास अनावर हसूं आल्याचेंही तिनें सांगून टाकलें. बलदेवास नहीं होय करण्यांस कांहीं उरलेंच नाही. त्यानें व त्याच्या मित्रमंडळानें मौन धारण केलेलें पाहून अधिराजास बलदेवाच्या अपराधाचे माप पुणें पडलें. सर्वच प्रकरण अखेर आपणवार शेकलेलें पाहून बलदेवाचा आधींच धीर खचला होता. त्यांतच त्याच्या मनगटास धरून अधिराजांनीं त्यास पुढे ओढलें. तेव्हां पाय लटपटून त्याचा तोंडावर झोक गेला. पण अधिराज धिप्पाड व सशक्त होते त्यांनीं दंडास धरून त्यास उभ्या उभ्याच उचलले व आपणापुढें उभें केलें. अव्यवस्थितांचा संताप म्हणजे समुद्रांतलें तुफान तें, तेथें दया माया, शिस्त भीड, मर्यादा कांहींच राहावयाची नाही. “ गाढवा, एक दिवस राज्याला आग लावशील तूं ! ” असें ओरडून त्या एवढ्या समाजांत अधिराजांनीं दोहों हातांनीं बलदेवाच्या पांच पंचवीस घोडाडीत मारल्या. तेव्हां त्यानें समाधान न होऊन त्यांनीं घोड्याचा कोरडा मागितला, पण रत्नाकार व रामशास्त्री यांनीं मध्ये पडून

बलदेवास बाजूस काढून घेतलें. “आम्ही काय, ते काय, आपलीच प्रजा आहेत. त्यांना आम्हांला आपणच पोटाशीं धरणाऱ्! होऊं या एवढा वेळ माफी !” असें म्हणून रामशास्त्र्यांनीं अधिराजाकडे पहात पहात बलदेवाचे पाठीवरून हात फिरविला. रामशास्त्रीच अखेर आपल्या उपयोगी पडला हे पाहून बलदेवास मेल्याहून मेल्यासारखें झालें. हसनच्या तर तोंडचे पाणीच पळाले. यज्ञेश्वर शिष्टपणानें अधिराजासंनिध उभा होता. अधिराजांनीं त्याकडे एकवार तिरस्कारानें पाहिलें व सर्वास वाड्याकडे चलण्यास हुकूम फर्मावला.

ब्रिटिश रेसिडेंट अहिल्यापुरीस नुकताच येऊन गेला असून संस्थानच्या अव्यवस्थेबद्दल त्यानें ठपका दिला होता व सुधारणा झाल्याचे लवकरच न कळल्यास योग्य (!) तजवीज करून टाकण्याचीही धमकीवजा सूचना त्यानें दिली होती. त्यांतच आज हें प्रकरण उद्भवलें. रत्नाकर व रामशास्त्री हीं अहिल्यापुरीतील बडीं घेंडें अमून रेसिडेण्टाकडेही यांचें स्वतंत्रपणें वजन चालण्यासारखे आहे हें अधिराज जाणून होते. पोलिटिकल एजेंडाचा सुरक्षक पाठिंबा मिळाल्यास संस्थानचें वाईट चिंतण्याइतके धैर्य दाम्बवित्तील इतपत कांहीं माणसें बापलेकांनीं आपापल्या परीं दुखवून ठेवलेली होती, आणि सारा प्रकार आज घडला तो अगदीं भरदिवसा सकाळीं चव्हाऱ्यावर शेंकडें लोकांसमोर. आगळिक घडला तीही एका प्रतिष्ठिताच्या मुलीची. अधिराजांचें तर धाबेंच दणाणलें. गंगाधराचा राग येण्याऐवजीं त्याने मध्ये पडून पुढील प्रकारास आळा घातला याबद्दल त्यांनीं त्याचा तो उपकारच मानला. पुढें आणखी काय झालें असतें याची केवढीही भयंकर कल्पना केली तरी चिरंजीवांच्या ठिकाणीं त्यांना तिचा असंभव वाटेचना, इतका मुलाचा त्यांना दड भरंवसा होता.

प्रेक्षकगण हळू हळू पांगत चालले. अधिराज, युवराज, त्याचें मित्रमंडळ, गंगाधर, वृंदावन, रामशास्त्री रत्नाकर वगैरे सर्व मंडळी हळू हळू पायींच चालू लागली. चालतां चालतां अधिराजांनीं गंगाधरास जवळ बोलावले, व त्याचें गुण गाऊन युवराजास लाजविण्याचा प्रयत्न केला. गंगाधराबरोबरचा दुसरा अनोळखी तरुण कोण अशी अधिराजांनीं चौकशी केली. “ते

पुण्यास नवीनच निघून एकदम पुढे आलेल्या 'प्रताप' पत्राचे मालक व संपादक आहेत, व आपल्या पत्राचा प्रसार करून संस्थानी राजकारणाची समक्ष माहिती मिळवावी अशा उद्देशाने ते आपले येथे आले आहेत, " असे गंगाधराने सांगितले. कायदेशीर व शिस्तशीर राजकारणाचा गंधर्वा नसल्यामुळे मोहोबतीने अथवा दंडेलीने आणि अव्यवस्थेने राज्यकारभार चालविणाऱ्या संस्थानिकांना ब्रिटिश मुलखांतील वर्तमानपत्रांचा मोठा धाक वाटत असतो. आजचा प्रकार अशा एका संपादकापुढे घडला. तेव्हा आज या दुखावलेल्या सर्व मंडळींची समजूत घालून त्यांचा स्नेह संपादकाच्या आणि बलदेवाच्या वर्तनास आपण उत्तेजन देत नसून सर्व परीने आळाच घालतो असे सिद्ध करण्याचा अधिराजांनी निश्चय केला. शिवाय वृंदावनांचा या प्रसंगाने संस्थानाविषयी होणारा प्रतिकूल ग्रह दूर करण्याकरिता त्यांचा गौरव करून त्यांकडून बलदेवाचीही थोडी कानउघाडणी करण्याचे त्यांनी योजिले. व मग बरोबरच्या सर्व मंडळींस आज वाङ्मयान्त पंक्तीस चलयवाइल आग्रहाने सांगून सर्वांच्या घोषर तसे निरोप पाठविले.

वृंदावन वसंत गोखले हे पुण्यांतील एका पुरातन व प्रतिष्ठित घराण्यांतील गृहस्थ असून त्यांच्या घराण्याचा विद्वत्तेबद्दल पिढ्यानुपिढ्यांचा लौकिक होता. स्वतः वृंदावन बी. ए. एल.एल. बी. असून त्यांनी देशसेवेत आपलें आयुष्य खर्ची घालण्याचें ठरविलें होतें. लहानपणापासूनच त्यांचा लेखन-भाषणाचा अभ्यास होता. धर्मकारण, समाजकारण, राजकारण वगैरे सर्व क्षेत्रांत खोल विचार करून त्यांनी आपलीं मते शाळाकॉलेजांत असतांनाच बनविलीं होती. स्वतांच्या पोटापाण्याची फिकीर न करण्याइतकी आर्थिक अनुकूलता त्यांस वडिलार्जित लाभल्यामुळें खाजगी आयुष्यक्रमाचा किंवा बांरीक सारीक वैयक्तिक व्यवहाराचा त्यांनी कधीही फारसा विचार केला नाही. साधा बाजारवाटही त्यास करतां येत नसे, व करण्याचा प्रसंगही नव्हता. लौकिक शिष्टाचार, त्यांचे महत्त्व न वाटल्यामुळें, त्यांच्या वर्तनांत कधीच येत नसत. पण त्यांचे निरीक्षण अखंड व मार्मिक असून मनुष्यस्वभावाचें त्यांचें ज्ञान अचुक असे. त्यांचे वाचन इतर पुष्कळांच्या मानानें बरेंच असलें तरी इतरांप्रमाणें त्यांनी त्याचा देखावा कधीही केला नाही. वाचन कितीही झालें तरी ते अपुरेंच असतें असें त्यांचें मत असून त्याबद्दल त्यांना कधीही आत्मविश्वास वाटत नसे. व्याकरण, व्युत्पत्ति, ज्योतिष, गणित, तसेंच रसायन-नादि शास्त्रे वगैरे त्यांना कांहींच कळत नसत, व ते तसें स्पष्ट सांगत. छंदो-रचना त्यांना कधीच साधली नाही. निरनिराळ्या माहितीचीं बाडें त्यांनी कधीही डोक्यांत बाळगिलीं नाहीत. कोणत्याही विषयावर माहितीच्या दृष्टीनें

बोलावयाम ते कधीही धजत नसत. दुसऱ्याचे लक्षांत येण्याआधीच आपलें अज्ञान ते जाहीर करीत. पण निव्वळ विचाराच्या क्षेत्रांत त्यांच्या बुद्धीची गति अगदी अकुंठित असे. कोणताही विषय विचाराला घेतला की त्याचे बारीक सारीक भागे दोरे झट झट उकलून एकाद्या रेशमी बन्नाची वीण सोडवावी तसा ते तो विषय तडाक्यासरशीं मोकळा करून टाकीत. त्यांच्या विचारांत नाविन्य, प्रतिभा, स्पष्टपणा व निश्चय हे गुण असल्यामुळे ते भाषेत सहज उमटत. त्यांची शब्दरचना गोड व समतोल असे. त्यांतून निश्चितार्थच व्यक्त होई. वरचेवर किंवा अकारण विनोद त्यांना आवडत नसे. स्वभावतः ते भारदस्त असत. त्यांचें खाजगी संभाषण जाहीर सभेंतील भाषणाप्रमाणें गंभीर, संथ व विचारपरिप्लुत असे. उलट मार्मिक, सभ्य व आटोपशीर विनोद, भारदस्त पण सोपी भाषा, परिचित दृष्टांत व सहज अभिनय या गुणांनी त्यांचें जाहीर भाषण खाजगी संभाषणाप्रमाणें मनोहर वाटे. त्यांचे खाजगी किंवा जाहीर भाषण उच्चाभिरुचीचे श्रोते चित्राप्रमाणें तटस्थ राहून ऐकत. इतरांना त्याचा कंटाळा येई खरा, पण त्यांच्याच्यानं वृंदावनांचा अपमान करवत नसे. इतका सर्वास त्यांच्याबद्दल आदर वाटे. इतर सर्वसामान्य मुशिक्षितापेक्षा यांनीं पुष्कळच अधिक विचार केलेला असल्यामुळे यांच्या इतरांही होणाऱ्या संभाषणाची परिणति यांच्याच व्याख्यानांत होई आणि मग ते एकसारखे अस्खलित बोलूं लागत. यांच्या भाषणाची व विचाराची नेहमीं दुसऱ्यावर छाप पडे. हा पगडा अनिवार पण असद्य वाटणारे लोक त्यांचे गुप्त शत्रु होत व दुसरे भक्त अथवा स्नेही बनत. पण स्वतः मत्सरादि दुर्गुणांचा यांचे ठिकाणीं लवलेशही नसल्यामुळे यांचे शत्रुही प्रसंगीं पस्तावत. संभाषणांत दुसऱ्याकडून कांहीं न मिळतां आपणच विचार बोलण्याचा यांना प्रसंग येत असल्याने त्यांच्या बोलण्यांत थोडासा शिक्षकी वरचढपणा असे. वडीलधाऱ्या माणसाशींही बोलतांना ते शिक्षकाचा किंवा उपदेशकाचा भाव न कळत आणीत व एखादा वडीलांखेरीज न बोलण्यासारखा रागाचा शब्दही वेळीं ते उच्चारित. यामुळे केवळ जिज्ञासूखेरीज दुसरे लोक यांचेशीं बोलतां बोलतां मध्येच संभाषण सोडीत किंवा मुळीच संभाषण टाळीत. पण जिज्ञासूचें

हटकून समाधान होई. वादविवादांत दुगऱ्याच्या उण्या अधिक शब्दांचें यांना कांहींच वाटत नसे. यांची झडप मुद्यावर असे. मुख्य मुद्दा तेवढा पकडून हें पुढें धावूं लागत. यामुळें यांस कोणी चिडवूं शकत नसे. सारखा अथवा अधिक बुद्धिवान मनुष्य असल्यास यांना बोलतांना अधिक आनंद होई. ज्याविषयी त्यांनी विचार केला नसे, असा विषय संभाषणांत निघाला तर संभाषणांतच त्यांचे विचार वनत, तेव्हां त्यांची विचार करण्याची मार्मिक, मरळ व बिनतोड पद्धति नजरेस येई.

पण इतकी विवेचकता असूनही त्याची तत्त्वनिष्ठा असामान्य होती. लहानपणापासून त्यांची ईश्वरावर दृढ निष्ठा असून ते भक्तिमान् होते. बारिक मारीक व्यवहारांत सुद्धां मनुष्याने तत्त्वसंशोधन करून व्यवहार सुधारला पाहिजे असे ते प्रतिपादीत. ठरलेल्या तत्त्वांप्रमाणें वागण्याचा त्यांचा आग्रह कित्येकदां चांगल्या चांगल्या लोकांच्या दृष्टीनें हास्यास्पद ठरे. पण यांना त्याची फिकीर वाटत नसे. असा एक प्रसंग ते नेहमीं इतरांस सांगत व 'माझें चरित्र जाणूं इच्छिणारास हा प्रसंग समजून घेतलाच पाहिजे' असें ते म्हणत. आम्हीही तेवढ्याकरतां येथें तो प्रसंग नमूद करतो.

वृंदावन कॉलेजांत असतां एकदां गेंदरिंगमध्ये जेवणास पंगत बसली होती. मुंबईचे एक प्रसिद्ध व्यारिस्टर व इतर पुष्कळ प्रतिष्ठित पाहुणे मंडळी पंक्तीस होती. वृंदावन हुशार वक्ता व खटपटी म्हणून गेंदरिंगमध्ये पुढारी होता. अर्थांत त्याचें पान प्रतिष्ठितांच्या पंक्तीस होतें. आपल्याकडील पद्धतीप्रमाणें, जेवतांना मुख्य पक्वान्ना वाढण्यास आल्यावर आग्रहास सुरवात झाली. जेवणारांत कांहीं सुधारकही होते. पण अत्याग्रहाच्या रुढीस सर्वच बळी पडलेले दिसले. प्रत्येकजण आपल्यास नको म्हणून इतरास आग्रह करीत होता. गरजेपेक्षां अधिक सर्वांसच खावें लागणार व वाढून न खावेलेंही पुष्कळच पानांत व्यर्थ जाणार हें उघड दिसत होतें. पण कोणासच यांत कांहीं वादलें नाहीं. वृंदावनांचा चेहरा संतापानें लाल झाला. प्रसंग पाहून त्यानें राग आवरलाही. पण वाढणाऱ्या विद्यार्थ्यांनीं आतां त्यांसच आग्रह करण्यास सुरवात केली. त्यांनीं स्पष्ट नको म्हटलें. घालाल तर उठून

जाईन असेंही सांगितलें. तेव्हां सलगीच्या एका मित्रानें ‘ कसा जातोस पाहूं ’ म्हणून जिलब्याची एक जुडी त्यांचे पानांत टाकलीच. त्यास संताप आला. त्यांचे डोकें बधिर झालें. ओंठ स्फुरण पावूं लागले व पानांत जुडी पडतांच पटदिशी तें पान कांखेंत मारून त्यांनीं पंक्तीतून धूम टोकली. खरोखर हसूं येण्यासारखा प्रसंग असूनही कोणास हसूं येईना, इतके जेवणारे व वाढणारे चकित झाले. जेवणें आटपून मंडळी पानमुपारीस बसली होती. तोंच वृंदावन पुन्हां तेथें आले व लिहून आणलेला जाहीरनामा त्यांनीं वाचून दाखविला. तो जाहीरनामा खालीलप्रमाणे होता.

‘ प्रियबंधुजन व गुहजन—

अन्न परब्रम्हस्वरूप आहे. अन्न सर्वाधार आहे. अन्नानेंच सर्व जीवक्रिया प्रवृत्त होतात. अशा या श्रेष्ठ अन्नाचा आज आपण सर्वांनी उपमर्द केला. साक्षात् परमेश्वराचा हा अपमान आहे असें आपणास वाटत नाही काय ! ज्या दरिद्री देशांत चार कोटी लोक मीठभाकरीविना उपाशी मरतात तेथें आपण बहुमोल मिष्टान्नाचा जाणून बुजून नास करतो. कोण घातक विसंगतिही ! केवढें पाप हे ! पुष्कळ खर्च करून जे अन्न आपण हौसेने तयार करतो तें खाण्याची आपली पद्धति अशी की पानावरून उठतांना त्याच सुग्रास अन्नाकडे पाहून किळस यावी ! कोण घाणेरी अभिरुचि ही ! जें मर्यादित खाल्लें असतां शरिरास पुष्टि देईल त्याचा अतिरेक करून आपण आपलें पवित्र आरोग्य बिघडवून आपलें शरीर अपवित्र करतो. हा अत्याचार व अनाचारही आहे. यांत मूर्खता व मालिन्यही आहे. पण याहूनही मोठा अनर्थ आपण घडवून आणतो. अति झाल्यामुळे विषसमान वाटून जें अन्न आपण पानांत ढिगाचे ढीग टाकतो तें मग व्यर्थ जाऊं नये म्हणून—तें उष्टें घणेरें असतांही आपण अस्पृश्यांना घालतो. तें विचारे आनंदाने खातांना दिसतातही. पण हें त्यास आपणच शिकविलें नाही काय ! विचार करा. गरजेहून अधिक पानांत ध्यायचेच नाही असा साधा, सोपा सरळ, सम्य नियम रुढ असता तर किती अन्न वांचलें असते व चांगलें राहिलें असतें ! यातलें कांहीं मग अस्पृश्यांना घातलें असतें तर तें अधिक श्रेष्ठ दान ठरलें नसतें काय ! असें असतां पवित्र अन्नाचा

उपमर्द स्वता करून उन्मत्तपणानें औदार्याच्या गेट्यांनिं आपण गरिवांना पडूंना अयोग्य, असें उष्टें घाणेरें खाण्याच्या मवंगी लावून ठेवल्या आणि याचे आम्हांस कांहीही वाटलें नाहीं. आज पंक्तीतील झालेला प्रकार पाहून मला अत्यंत खेद झाला. या सर्व मंडळींत माझे सहाध्यायी, पूज्य गुरू व लोकमताचे पुढारी अशी मोठमोठी माणसें—की ज्यांचे वर्तन समाजास आदर्शभूत वाटेल अशीं माणसें होती. मोठमोठ्या राजकीय सामाजिक घडा-मोडीवर ज्यांनीं विचार केला आहे अशा सर्वांनीं आज एका क्षुद्रपण अत्यंत पापी रुढीस बळी पडून आपआपल्यापरी पवित्र अज्ञाचा संभावितपणें अत्याग्रह केला, करविला, करून घेतला, करूं दिला, दुर्लक्ष केलें. आणि सर्व महो-त्सवांत घडणाऱ्या या पापांत आपल्या हातांनीं भर घातली. बंधूहो, मी स्वतांस आपणापेक्षां श्रेष्ठ समजून आपणांस दोष लावूं इच्छितों असें नव्हें. मी आपल्यांतीलच आहे. माझ्या हातूनही अशा प्रकारचें दुबळें व निंय वर्तन घडलें असेल. पण कोणताही समाज हा त्या त्या समाजांतील घटकांनींच सुधारा-याचा असतो. त्याच न्यायानें मी ही आपणांस प्रेमाची हांक देत आहे. निंय हें केवळ रुढ म्हणून मान्य करणें म्हणजे स्वतांस निंदित करून घेणें होय. आपण विचार करा आणि या निंद्य रुढीचा पुन्हां अवलंब होऊं नये याकरितां आचरणानें, उपदेशानें खटपट करा अशी माझी आपणांस नम्र धिनिंति आहे.

वृंदावन वसंत गोखले १

वरील लेखनांत सत्य किती ओतप्रोत भरलें आहे व हा आणि असजे कित्येक सावेच तरी जिव्हाळ्याचे प्रश्न आपण किती दुर्लक्षित करतां तें सुज्ञांस सांगणें नकोच. वृंदावनांच्या या जाहीरनाम्याचीं तेथेंच काय शोभा झाली पहा. प्रतिष्ठितांनीं उल्लू म्हणून त्यांस तिरस्कारिलें. ज्यांना वृंदावनांच्या प्रामा-णिकपणाविषयी शंका नव्हती व जे त्यांचे स्नेही होते, ते मोठमोठ्यानें याच्या वेडास हंसूं लागले. एकांनं गंभीरपणा पांघरून तो कागद त्यांचे-पासून मागून घेतला. मग एका काठीच्या टोकास तो टोचून ती काठी त्यानें सर्वास दिसेल अशी वर करून पुकारा करित चोहोकडे फिरविली. आणि शेवटीं दोघांतिषांनीं वृंदावनासमोर त्या कागदांतूनच धुसपान केलें. प्रामा-

शिक व तत्त्वनिष्ठ माणसाशीं वागण्याची समाजाची ही रीति प्रसिद्ध आहे. असो. पण वृंदावनांनीं आपला तत्त्वनिष्ठ स्वभाव बदलला नाही. भावनावश होण्याचें दौर्बल्य मात्र यापुढें त्यांनीं जिंकलें. कोणत्याही कार्यास यानंतर ते खंबीरपणें हात घालूं लागले.

विवेचक व तत्त्वनिष्ठ असून शिवाय ते चांगले मार्मिक रसज्ञ होते. पद्य-मय नाही तरी गद्य काव्य चांगले लिहीत. कालिदास, भवभूति, बाण तसेच मिल्टन, शेक्सपीयर, बायरन वगैरे कवी त्यांचे आवडते होते. मेघदूत, इर्नॉक ऑर्डेन वगैरे काव्यें आळवून आळवून ते गुणगुणत. अभिनयनिपुण तर ते होतेच. सारांश जगांत जें जें म्हणून उदात्त असून सुंदर, उदार असून भव्य असेल त्याबद्दल त्यांना आदर होता त्याची स्वदेशांत समृद्धि व्हावी यासाठीं स्वदेहार्पण करण्याचें त्यांनीं ठरविलें होतें.

× × × ×

अधिराज—युवराजांमुद्धां सर्व मंडळी वाड्यांत आलीं तों पानांची तयारीं हांतांच. सर्व मंडळींनीं कपडे काढून हातपाय धुतले. अधिराजांनीं आपल्यासमोर वृंदावनांचे पान मांडलें. रामशास्त्री, रत्नाकर व गंगाधर क्रमानें अधिराजांचे डावे बाजूस बसले. बलदेव स्वभावाचा एवढा उत्थळ कीं झालेला सर्व प्रकार त्याच्या मनावरून पार उडाला. तो हासुंखिदळें लागला. हसन व दीक्षित यांसह आपण दिवाणखान्यांत जेवणार असाच त्यानें हट्ट घेतला. पुन्हा अधिराज संतापले. परक्या देखतही चिरंजीव आपली शोभा करतात याचा त्यांना खेद वाटला व कसें तरी करून बलदेवास त्यांनीं तेथें जेवणास ठेवून घेतलें. हसन व यज्ञेश्वर शेवटीं त्याजवळ बसलेच. जेवतांना कांहीं गंभीर विजय निघून वृंदावनांना संतोष व्हावा अशी अधिराजांना इच्छा झाली. आपल्या धर्माचें खरें स्वरूप काय व त्याची आजची स्थिती अशी कां झाली असा अधिराजांनीं वृंदावनांना प्रश्न केला. तेव्हां त्रैवर्णिक मुळचे कोण, त्यांचें चातुर्वर्ण्य कसें झालें व वर्णसंकर कसा व कां झाला, बौद्ध धर्म का पसरला शंकराचार्यांचें कार्य काय, वगैरे विवेचन करून वृंदावनांनीं, 'आपली समाजरचनेचीं तत्त्वे अत्यंत श्रेष्ठ असून मुद्धां आधिभौतिक सामर्थ्यांत मागे पडल्यामुळे आपला न्हास झाला, व आधिभौतिक बलाची आपण वाढ

करूं तेव्हां आपलें आध्यात्मिक तेज शोभिवंत व प्रभावी ठरून आर्यांच्याच सामाजिक व आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानानें अखेर जगांत समृद्धि, शांति व सुख, नांदेल, ' असा आपला सिद्धांत सांगितला.

बलदेव यावेळीं या गंभीर सृष्टींत नव्हता. आपल्या समशीलाशीं त्याचा हास्य-विनोद चालू होता. मध्येच वृंदावनांचा एखादा गंभीर शब्द पकडून बलदेव आपल्या मित्रांजवळ त्याचा बाष्कळ परिच्छेद करी. अधिराजांनीं एक दोनदां हें पाहिल्यावर त्याला हिणवून म्हाटलें “अरे एवढे विद्वान पाहुणे आज आपल्या कडे चालून आले आहेत त्यांचे चार शब्द श्रवण कर, तुझे शहाणे स्नेही रात्रंदिवस तुजजवळ आहेतच” तें ऐकून बलदेव पुन्हां खालीं पाहून जेवूं लागला. बोलतां बोलतां, वृंदावनांनीं बलदेवाशीं संवाद करून त्यास चार उपदेशपर शब्द सांगवे, अशी अधिराजांनीं इच्छा दर्शविली. रत्नाकरांनींही आग्रह केला. तेव्हां भोजनोत्तर सर्व मंडळींची बैठक होऊन वादसंवाद व्हावा असें ठरलें.

भोजनोत्तर सर्व मंडळी दिवाणखान्यांत पानसुपारीस बसली. आतां वृंदावनांचा बलदेवाशीं संवाद व्हावयाचा होता. बलदेवास कांहीं हा प्रसंग नवा नव्हता. असे आजपर्यंत अनेक उपदेशक त्याचे समोर येऊन गेले होते; आणि आतां उपदेश व उपदेशक हा त्याच्या करमणुकीचा व उपहासाचा विषय झाला होता. वडिलांचा धाक त्याला फारसा वाटत नसे. तो एवढा मोठा झाला होता तरी वडील त्यास मारीत व शिव्यागाळी करीत. त्याला सुधारण्याची त्यांची रीति अशी होती. पण तो मात्र यामुळें निर्लज्ज व कोडगा बनला होता. वृंदावन आपल्याला उपदेश करणार याचें त्याला हसूं आलें, व दीक्षितांच्या साह्यानें वृंदावनांचीच उलट फजिती करण्याचा त्यानें निश्चय केला.

पानसुपारी घेऊन सर्व मंडळी बसल्यावर अधिराजांचे सूचनेवरून वृंदावनांनीं शांतपणें बोलण्यास सुरवात केली. ते म्हणाले—

“युवराज एवढ्या मोठ्या संस्थानचे आपण मालक होणार याबद्दल तुम्हांस अभिमान वाटत नाही काय ?”

यु.—हो हो वाटतो तर ! पण खरोखर मालक केंव्हां होईन तेव्हां खरा.” दीक्षिताकडे पाहून त्यानें ढोळे मिचकावले.

वृ.—पण राज्यपदाबरोबर येणारी पवित्र जबाबदारीही आपण ओळखताना ?

यु.—हो: पण मग त्यांत अवघड तें काय ? राज्यकारभारावर देखरेख ठेवणं हीच ती जबाबदारी ना ?

वृ.—हो, शिवाय प्रजेचं न्यायानं पालन करणं.

दी.—पण जें राज्ययंत्र राजाच्या मदतीशिवाय चालतं तेंच चांगलं असतं असं आपण इंग्लंडच्या इतिहासांत वाचलं नाही काय ?

वृ.—पण तेथें राजा शहाण्या लोकांच्या हातीं राज्यसत्ता देऊन ठेवतो.

यु.—कशाचे शहाणे ? ‘ब्रिटिश प्रधान मंडळाच्या मुत्सद्दीगिरीचें दिवाळें निघालें आहे’ असे शब्द वर्तमानपत्रांत तर आम्ही नेहमीं ऐकतो. पण तें असो. दीक्षितार्शी या बाबतींत माझा मतभेद आहे. ‘जॉर्ज, खराखुरा राजा हो. नांवाचा राजा नको होऊं ! तर स्वतः राज्य चालव’ असा तिसऱ्या जॉर्जास त्याच्या आईनें उपदेश केलेला आहे. आपली आर्यपरंपरा अशीच असून या बाबतींत मी परंपराभिमानी आहे.

दी.—पहा पहा वा ! काय विद्वता आहे ! काय स्मरण आहे ! या स्वतंत्र विचारशक्तिकं मला कौतुक वाटतं. माझी सगळी विद्या आपणांस बहुतेक प्राप्त झालीशी दिसते. महाराज ! आपल्याहून माझं पण कांहीं भिन्न मत नाही.

वृ.—बरं, प्रजापालन हें मुख्य कर्तव्य तुम्हांस मान्य आहे तर !

यु.—हो हो जरूर ! राजाशिवाय प्रजा अनाथ आहे.

वृ.—बरं असं पहा—तुम्हांस आज सकाळचा प्रसंग आठवतो का ?

यु.—हो हो आठवतो. तुम्हीच मात्र आठवा आतां ! माझी उलट तपासणां चालविलीत होय ?

अधिराज—ए पशु, जरा ऐक.

वृ.—मी म्हणतो, प्रजापालनाचे दृष्टीनं ते जरा गैर झालं. प्रजाजनांतील एका अबलेवर तुम्ही नाहक हात टाकायला नको होता.

यु.—वाहवा ! आणि चार लोकांदेखत ती आम्हांला हंसली तें !

वृ.—पण म्हणून हात टाकणं ही फार अमर्यादा झाली. समाजामध्ये आपण ज्याला अपमान किंवा नुकसानही म्हणूं असे कांहीं प्रकार कांहीं मर्यादेपर्यंत सहन करण्यांत सौजन्य व न्याय असतो. कोणी कोणाकडे पाहिलं,

हंसलं किंवा बोट दाखविलं म्हणून कोर्टात फिर्याद चालणार नाही व सज्जन करणारही नाहीत, किंवा प्रत्यक्ष प्रतिकारही करणार नाहीत.

यु.—मीच तुम्हांला एक प्रश्न विचारूं का ? (अधिराज घाबरल्यासारखे दिसले.)

वृ.—हो, खुशाल.

यु.—कायहो, राजाचा कोणी अपमान करूं नये ना ?

वृ.—राजाचाच काय, पण कोणीही कोणाचा अपमान करूं नये. शत्रूचा सुद्धा एकवेळ निर्दयपणें सूड घ्यावा. पण अपमान करूं नये. अपराध्याला शिक्षा करावी पण त्याचाही अपमान करूं नये. अपमान ही शिक्षाही होत नाही. ते एकान्त निषिद्ध कर्म आहे. अपमानानें उभय पक्षांचा अधःपात होतो. पहिला उन्मत्त होतो व दुसरा दीन किंवा निर्लज्ज नाही तर क्रूर किंवा अविचारी होतो.

यु.—अबब एवढी लांबड कशाला ! त्या पोरीच्या बापानं—या रामशाच्यानं आमच्या बाबासाहेबांचा तोंडावर अपमान केला होता, त्याचा मी आज संधि साधून सूड उगवणार होतो. बोला यावर काय म्हणणं आपलं !

अभि.—हा मूर्खा, काय बडबडतोस हें !

यु.—वाः ! बाबासाहेब, माझ्याकरितां आपण देवकीला मागणी घातली असतां हे तुमच्या तोंडावर काय म्हणाले आठवतं का ? मी आपल्या जागीं असतो तर—

हसन (पुढें सरून)—मागणी न घालतांच—

दी.—ए गप्प, या पंडितांच्या सभेंत तूं बोलूं नको.

रामशास्त्री.—हो हो, मी पुन्हां सांगतो काय म्हणालों. तें. राजाचें लक्ष बाहेर असतं. मी राजघराण्यांत मुलगी देणार नाही. मी निःस्पृह ब्राम्हण आहे. सांगून ठेवतो कीं तशीच वेळ येईल तेव्हां रामशास्त्री प्रभुण्यासारखा एकदम चालता होईन—'शास्त्रीबुवा फारच संतापले. तेव्हां आणखी कांही आपत्ति येथेंच उद्भवेल म्हणून रत्नाकरांनीं त्यांस शांत केले.

वृ.—पण स्वतांची मुलगी 'तुम्हांला देत नाही' म्हणण्याचा त्यांना हक्क आहे.

यु.—वाः ! जेव्हां तेव्हां प्रजा आपले हक्क पुढें करणार आणि आम्ही म्हणे

प्रजेचं पालन करावं. आम्हांला मुलगी दिली असती तर त्यांचं कल्याणच झालं असतं.

वृं.—पण त्यांना असं न वाटलं तर ?

यु.—त्यांच्या वाटण्याशीं आम्हांला काय करावयाचं ? राज्यांतील प्रत्येक वस्तु राजाच्या मालकीची असते. आम्हांला वाटल्यास ती आम्ही जबरदस्ती-नही घेऊं.

दी.—योग्य, अगदी योग्य. राजा जसा भूपाल तसा भूपतिही आहे !

वृं.—सक्तीनं तुम्हांला घेतां येईल की नाहीं तें सध्यां राहो. पण धर्मपत्नी सक्तीनं घेऊन संसार सुखाचा होईल असं तुम्हांला वाटतं ?

यु.—हो हो ! सक्तीनं घेतली म्हणून बायको पुरुष होईल की काय ?

वृं.—छे ! तुम्हांपुढं सम्य युक्तिवादाची सोयच नाही. अहो अशा दंपत्यांत प्रेम राहणार नाही असं माझं म्हणणं.

यु.—न रहायला काय झालं ! बायकांना पैसा नी चैन असला म्हणजे त्या खुष असतात !

वृं.—(एकीकडे गंगाधरास) या पशूशीं बोलूं काय हेंच कळेना ! खडकावर कांच आपटून तिची दशा होते तशी माझ्या बोलण्याची याच्यापुढं होत आहे !

हसन—बिनतोड ! खाशी !

वृं.—युवराज, आपणाशीं गंभीर चर्चा व्यर्थ दिसते. पण दुसऱ्या कोणत्याही तऱ्हेनं मला बोलतां येणार नाही. माझ्या दृष्टीनं विवाहसंस्थेच्या उच्च ध्येयाचा हा उपमर्द आहे.

दी.—(व्यवस्थित आसन ठोकून) जरा खुलासा कराल का ?

वृं.—अवश्य करीन. गांव, प्रांत, देश, खंड वगैरे भौगोलिक दृष्टीनं समाजरचना केली काय, किंवा धंदा, वर्ण, बंश, जन्म अशा वर्गीकरणानें समाजरचना केली काय, किंवा नेहमीं सामान्यतः आढळणारी पद्धति म्हणजे दोन्ही पद्धति मिश्र करून समाजरचना केली काय, सर्वत्र समाजविभागाचे लहानांत लहान माप कुटुंब आहे. जात, वर्ण, संघ अथवा प्रांत, राष्ट्र, खंड हीं सर्व कुटुंबांचीच बनलेली असतात. कुटुंबें जिवंत असतील

तरच या सर्वांना अस्तित्व राहिल व उपयोगी लावतां येईल. कुटुंब संस्था त्रिघ-
डेल किंवा भंगेल तर जग म्हणजे रखरखीत उन्हाळा होईल. या समाजरचनांचे
योगें कोणाही मनुष्यास जेवढे कौटुंबिक सौख्य मिळूं शकेल, त्या मानानेंच त्यास या
रचना कमी अधिक उपयोगी वाटतील. अशा या सर्वाधार कुटुंबव्यवस्थेचा
पत्नी हा आधार आहे. तिच्याच सुखांत, समाधानांत पुरुष कौटुंबिक सुख अनु-
भवूं शकेल. स्त्रियांना सुखा व संतुष्ट ठेवण्याची आवश्यकता कुटुंबव्यवस्थेनें नि-
र्माण केली आणि विवाहामुळें कुटुंबव्यवस्था निर्माण झाली म्हणून विवाह
हा अत्यंत पवित्र संस्कार मानला आहे व त्याचीही अधिष्ठात्री देवता पुन्हां
पत्नीच आहे.

दी.—बापाच्या इस्टेटाचा वारस पुरुषांना कायदेशीर मिळावा आणि
वायकांना सत्तेनें पोटाळा मिळावे एवढें विवाहामुळें साधलें असें पर्वाच कोर्टांत
एका वकिलानें सांगितलें.

वृ.—होय तेंही खरें आहे. पण विवाहोपत्तीची ती फक्त आधिभौतिक दृष्टि
आहे. विवाहसंस्था प्रथम सुरू झाली, तेव्हां मनुष्य प्रथम आधिभौतिक दृष्टीनें
समाजाकडें पहात होता व समाजरचना करीत होता. पण मानसिक दृष्टि जसजशी
मानवी समाजांत उदय पावूं लागली, तसतसे विवाहसंस्थेपासून मनुष्यास
मानसिक फायदे दिसू लागले. भग विवाहसंस्थेचे मानसिक सुख हें एकच
तव्हे पण मुख्य साध्य असें मनुष्य समजू लागला. समाजव्यवस्थेच्या बुडाशीं
रुक्त किंवा मुख्य आर्थिक दृष्टि असते व सर्वथा किंवा मुख्यतः कायद्यानेंच.
समाजव्यवस्था टिकते असें ज्या विद्वानांचें मत असतें ते विवाहसंस्थेकडे अधि-
भौतिक दृष्टीनेच पहात असतील. पण मानवी समाजाच्या आद्यावस्थेंत खरीच
भ्रसणारी ही गोष्ट आज तितकी, तशीच खरी आहे असें मानणें युक्त नाही.
रामक्रोधास बश होतील तर कोणत्याही भयंकर आपत्तीस शौर्यानें तोंड देतील,
अशी पराक्रमी माणसें कायद्यास व शिक्षेस भितात व यामुळें समाजव्यवस्थेस
तीं विघ्नें आणीत नाहीत असें म्हणणें असमंजसपणाचें आहे. स्वतांचें शारीरिक
सुख साधण्याकरितां एकमेकांचे गळे कांपूं इच्छिणाऱ्या आय मानवांना
तगण्याकरितां कायदा व शासन प्रथम अवश्य वाटलें असेल खरेंच. पण पुढें
शारीरिकपेक्षां मानसिक सुख श्रेष्ठ वाटूं लागलें असा काळ आला. माणसाची

अभिरुचि बदलली, हृदयांत अनुकंपा उदय पावली. दुःखापासून पूर्वी मनुष्यास सुख वाटे, पण आतां त्यास दुःखाच्या सुखांतही— नव्हे सुखांतच अधिक श्रेष्ठ आनंद आहे असा अनुभव आला. शासनाच्या भीतीनेच नव्हे तर व्यवस्थेच्या इच्छेने मनुष्य कायदेशीर वागू लागला. सौजन्याच्या प्रेमास्तव सज्जन सौजन्य आचरू लागले, व कायद्याची मर्यादा त्यापासून फार दूर राहिली. आज कायद्याची अथवा सरकारची गरजच राहिली नाही असे मी म्हणत नाही. पण दुर्जनांनासुद्धां आतां सौजन्य पडतें. दुर्जन आपल्या असत्प्रवृत्तीशीं झगडून पराभव पावून दुर्जन झालेले असतात. अशा सदिच्छ दुर्जनांना अमदविकार जिकण्यास अनुकूल भूमिका मिळवून देणें हें कायदा व शासन यांचें प्रमुख ध्येय आहे. कायदा व शासन यांचें ध्येयसुद्धां असें मानसिक आहे. विवाहित पतिपत्नी हीं कायद्यानें परस्परास जबाबदार असतात खरी, पण सुसंस्कृत समाजांत या कायद्याची कोणासही जाणीव नसते. पत्नी हें पतीस आपल्या इस्टेटिवर कायदेशीर ओझे वाटत नाही. ' सखी ' ' प्राणप्रिया ' ' हृदयदेवता ' वगैरे विवाहित पत्नींना पतींनीं लावलेलीं विशेषेणें त्यांच्या अंतःकरणांतील तिजविषयीची त्यांची उच्च, सात्त्विक, निर्मळ व प्रेमळ भावना दर्शवितात.

केवळ कायद्याप्रमाणें केवळ अर्थशास्त्रही समाजाचें नियन्तें आहे हें खरें नव्हे. मनुष्य केवळ अर्थाकांक्षी असेल तर विवाह त्याला नकोसाच वाटेल. विवाह न करतां वाममार्गानें विषयसुख मिळवून स्वतंत्र व बेजबाबदार राहणें त्यास बरें वाटेल. विवाह करण्यासंबंधीं मग सक्तीचे कायदे करावे लागतील. पण तसें होत नाही. प्रत्येक मनुष्यास जीविताच्या सामान्य गरजा भागविण्यापुरती अर्थानुकूलता जशी हवीच असते, तशीच तेवढी मिळाली कीं मग प्रेम या हृदयस्थ भावनेची त्यास शांति करावीशी वाटते. आपणास आपलें म्हणणारें कोणीतरी असावे, आपणाकरितां कोणी तरी झटावें, व आपणही कोणाकरितां झटावें असें माणूस इच्छितो. आनंदप्रसंगीं आनंदेल व दुःखप्रसंगीं अश्रु गाळील असें सत्तेचें मनुष्य त्यास हवें असतें. त्याकरितां स्वार्थत्याग करण्यांत तो आनंद मानतो. अंतःकरणांतील या वासनांना वाव देणें हा विवाह संस्थेचा महोत्तम उपयोग आहे. केवळ विषयभोगाकरितांच

पुरुषास पत्नी हवी असते असे कृपा करून समजूं सका. पुरुषवर्गाला स्त्रीवर्गा-
बद्दल व स्त्रीवर्गाला पुरुषवर्गाबद्दल काहीं तरी गुप्त आकर्षण आहे. प्रत्येकास
दुसऱ्या वर्गातील एखादी व्यक्ति शरीरानेंच नव्हे तर मनानें एकजीव झालेली
असावी असें भावनेनेच वाटत असते ”

बलदेव जांभया देऊं लागला. हसन तर मागे तक्रयाशीं घोरुंही लागला
होता. दीक्षित या गंभीर प्रवचनास गांलांतल्या गांलां उपहासानें हंसत होता.
अधिराज, वृंदावनांचें तें अस्खलित वक्तृत्व, भारदस्त भाषा, विषयगांभीर्य
पाहून थक् झाले. रामशास्त्री व रत्नाकर आनंदाने माना डोलवीत होले.
बलदेवासारख्या पशुपुढें गीता पढली जात आहे हें पाहून गंगाधर खिन्न झाला.

वृंदावन थांबल्यावर दीक्षित विकट हास्य करून म्हणाले “ तुम्हीं तर
आम्हाला आज व्याख्यानच चारलें !

वृं.—तुम्हाला कंटाळा आला असेल तेव्हांच सांगितलें असतं तर मी
थांबलों असतो !

यु. — बाकी बाबासाहेबांनीं तुम्हाला आमच्याकरितां खूप तसदी दिली या
बद्दल मला वाईट वाटतं.

अधिराज—त्या मूर्खाचें कांहीं ऐकूं नका. माझ्या मागे हा राज्यावर गांव-
च्या ठेवणार आहे. दुदैव त्याचें ! त्याचें नशीब त्याच्या बरोबर ! त्याला मी कुठवर
पुरणार ! आपण आज आमच्या इथं आलांत मला फार आनंद झाला. असाच
लोभ ठेवून वरचेवर येत चला.....”

वगैरे बोलून अधिराजांनीं वृंदावनास गौरविलें. निरोप देतांना अधिराजांनीं
वृंदावनास मूल्यवान पोषाख व देणगी देऊन त्यांचा सत्कार केला. औपचा-
रिक नमस्कार वगैरे करून गंगाधर व वृंदावन यांसह रत्नाकरपंत घरीं आले.
वृंदावन पुढें आणखी चार दिवस रत्नाकरांकडे राहिले. या चार दिवसांत
अधिराजांनीं त्यांस दोनदां भेटीस व फराळास बोलाविलें व घडलेल्या प्रका-
राचा वर्तमानपत्रांत किंवा खाजगीही रीतीनें बत्रा करणार नाहीं असें त्याज-
कडून अभिवचन मिळविलें. वृंदावनांनीं गांवांत वर्तमानपत्रास कांहीं वर्गणी-
दार व आश्रयदाते मिळविलें. गांवांत इतरत्र पुष्कळ पाहुणचारही त्यांस मि-
ळाला व नंतर सर्व मंडळींचा निरोप घेऊन ते अहिल्यापुरीहून पुण्यास
परत गेले.

रत्नाकर सोमण हे अहिल्यापुरीतील फार प्रसिद्ध सावकार. यांचे मळे शेतवाड्या वगैरे पुष्कळच होत्या. पण त्यांजजवळ सोने व जड जवाहीर-ही बरेच असल्याची वदंता होती. एकंदरीने ही सहासात लाखांची आसामी असावी असे लोक बोलत. बहुतेक श्रीमंत लोक त्या पदाप्रत कसे चढले याचा तपशील अज्ञात व दुर्ज्ञेयच असतो. कोणाही श्रीमंताची श्रीमंती ही कायमची सिद्ध गोष्ट मानली जाऊन तिची विचिकित्सा करण्यापेक्षा तिचा व्यावहारिक उपयोग करून घेण्याचा पोक्त विचारच सामान्य व विशेष माणसें करित असतात. नीति-अनीतीच्या व न्यायअन्यायाच्या मानवी व्यवहारांना मनुष्यांच्या या दूरदर्शी व सहिष्णु धोरणामुळे सौकर्य आले आहे. व्यवहारांत न्यायनीति श्रेष्ठ कीं सौकर्य श्रेष्ठ हा तात्त्विक दृष्ट्या भानगडीचा प्रश्न आहे. सौकर्याकडे मनुष्याचा ओढा अधिक आहे एवढें बरीक खरें. अमो. रत्नाकरांच्या अज्ञातमूल संपत्तीचा उगम नदीच्या अथवा ऋषीच्या उगमाप्रमाणे ओधून काढण्याचा कोणी कधीं प्रयत्न केला नाही. कोणत्याही मोठ्या शहरांत सुद्धां अगदीं रेखीव सरळ रस्ते कधींच नसतात. तसेच रत्नाकरांचे व्यवहारही अगदींच सरळ कधीं नसत. निवळ रस्ते सरळ ठेवण्याच्या दृष्टीनें गांवांची आंखणी करणे जसें वेडेपणाचें होईल तसेच निवळ सरळपणाच्या दृष्टीनेंच व्यवहार आखणे मूर्खपणाचें आहे असें रत्नाकर समजत. ते नेहमीं आपल्या पेढीवर बसून सावकारी व्यवहाराची उलाढाल करीत. हजारों लोक यांचे ऋणको होते. व्याज किंवा मुदलाचा तगादा ते कुळास

कधीच करीत नसत. ५११० रुपयाकरितांही ते हजारपांचशेंची जमीन तारण घेत. पण 'माल तारण झाला तरी तो फक्त कागदांतच. वापर कुळाकडेच राहणार. पुन्हां नडसड आल्यास त्याच तारणावर रकम मिळू शकते' हा त्यांचा कुळास नेहमीचा युक्तिवाद असे व कुळासही इस्टेट मोडून खाद्या न लागतां परभारें खर्चाची सोय झाली यांतच आनंद वाटे. पण मग पुढें धरणाच्या बांधांत पडलेली अदृश्य भेग ज्याप्रमाणें क्षणोक्षणी बांधाची शक्ति अदृश्यपणें क्षीण करीत असते, भक्कम तटाच्या पायांत शिरलेली घुम जशी मुकाव्यानें तटास आंतून पोकळ करीत असते अथवा पुरलेल्या सुहंगाची दूर ठेवलेली वात जशी हळूहळू पेटत चाललेली असते, त्याप्रमाणें तारणाच्या पोटांत शिरलेलें हें कर्जाचें पिल्लें, वाढतें व्याज व वाढतें मुद्दल यांनीं सावकाशपणें तारणास तासून तासून शेवटीं सर्व सावकाराच्या घरांत नेऊन भरे. सावकाराच्या संपत्तीची नियमित प्रगति व कुळाच्या संपत्तीची नियमित अधोगति इतकी संथ व सूक्ष्म असे कीं आपली संपत्ति वाढत आहे असें रत्नाकरास किंवा कमी होत आहे असें कुळास कोणत्याही एका वेळीं लक्षांत आलें नाहीं. यामुळें कोणा कुळांत रत्नाकराविषयीं वैरभाव नव्हता. इतकेंच नाहीं तर सर्व इस्टेट रत्नाकराच्या घरीं पोचवूनही, अर्डाअडचणींचा निर्वाहक, गरीबांचा पोशिंदा असा त्यांचा लौकिक कुळें गात व अर्थांत अन्यायाची जाणीव, त्याची सुख-रुख किंवा तज्जन्य नैतिक बेपर्वाईही रत्नाकरांत कधींच उत्पन्न झाली नाहींत. जवाहिरांच्या देवघेवांत रत्नाकर पुष्कळ वेळां लबाड्या करीत. पण एकंदर व्यवहाराचें स्वरूप तसेंच असल्यामुळें उष्ण काटिबंधांत भूपृष्ठावर किंवा जलपृष्ठावर जसा बर्फाचा डोंगर टिकू शकत नाहीं तसेंच व्यवहारांत सौजन्य एकांनें राखून राहणार नाहीं असें ते म्हणत.

पण धंद्याच्या बाबतींत ते कसेही असले तरी खाजगी व्यवहारांत ते फार सज्जन व उदार असत. त्यांनीं आजन्म एकपत्नीव्रत कडकडीतपणें पाळलें होतें. ते शरीरानें मजबूत, काटक, व मनानें शांत, गंभीर, निश्चर्या आणि विचारां होते. अंतःकरणाचे ते दयाळू व उदार होते. पुष्कळ गरीब विद्यार्थ्यांस ते मदत करीत. दारीं आलेला अतिथि नकार देऊन त्यांनीं कधीं विनम्र दमडला नाहीं. त्यांच्या या लौकिकाचा कोणी गैरफायदाही घेत. पण हें कळूनही त्यांनीं

आपले औदार्य आवरले नाही. श्रीमंत यापेक्षा उदार ही कीर्ति त्यांना अधिक प्रिय असे. ते गौरीशंकराचे उमासक होते. रोज गंगेचे स्नान करून व गंगेतील मुक्तिकेचा रोज नवा पार्थिव करून त्यांची पूजा व धर्मार्जन झाल्यावर मग ते अन्नग्रहण करीत. यांत कधीही चूक घडत नसे.

भर्त्यापेक्षा सट्टणांत कांकाणभर चढच अशा त्यांच्या पत्नीचे नांव सगुणाबाई. यांना लहानपणी थोडे लिहितां वाचतां येत असे. पुढे त्यांनी वाचनाची गोडी लावून घेतली. स्वतः रत्नाकरांना वाङ्मयसेवेस कधी फुरसत नसे. तरी त्यांनी सगुणाबाईस त्या कामी चांगले उत्तेजन दिले. त्यांनी संतवाङ्मय रामायण महाभारताच्या मराठी कथा, व कांहीं आधुनिक विचारही वाचले होते. स्वतःस समजलेला विषय त्या फार चांगला समजून सांगत.

या संपन्न व मुशील दंपत्यास दोन पुत्र होते. पहिला पुत्र गौरीशंकराचा प्रसाद म्हणूनच त्यांचे नांव गंगाधर ठेविले होते. गंगाधर लहानपणापासून मोठा बुद्धिवान, तडफदार व सट्टणी होता. इंग्रजी ५-६ इयात्तांचे शिक्षण झाल्यावर त्यांचे पुढील शिक्षण पुण्यास झाले. तो बलदेवाचा समवयी व सहाध्याही होता. पण वर्गांत दोघांनी दोन टोकांचे नंबर मिळविले होते. व्रंदावन अहिन्यापुरीस आले, त्यावेळी गंगाधर नुकताच बी. ए. होऊन घरी आला होता.

दुसरा पुत्र प्रभाकर हा गंगाधराला ४।५ वर्षांनी लहान होता. हा गंगाधरालाही रूपसुंदर व बुद्धिवान दिसे. तीन वर्षांचा असतांना याच्या डोक्यांत शिखास्थली एक खांडुक झाले. पहिल्याने त्याकडे कोणी विशेष लक्ष दिले नाही. कांहीं दिवसांनी त्यांत कंड सुटू लागली. रात्रंदिवस मूल एकसारखे डोकें नखांनी ओरखाडी, म्हणून डॉक्टरला दाखविले. डॉक्टरनी उकलून पाहतांच डोकें आळ्यांनीं बुजवुजलेले दिसले. पुढे ऑपरेशन करण्यांत आले, तेव्हां डोक्यांतून आळ्यांचे पुंजकेचे पुंजके निघाले. मेंदूतील किड्यांचे हे दुखणे बरेच असाध्य असे डॉक्टरांचे मत पडले. तीन महिने प्रभाकर अगदी मरणाच्या दारी पडला होता. पण त्यांतून, पुढे अद्भुत चरित्र करून दाखविणारे हे बालक वडील मातोश्रींच्या पुण्याईने शाबूद निभावले. यास पुढे नेहमीच जपले पाहिजे, याच्या मेंदूवर या दुखण्याचा थोडासा कायम परिणाम

राहील असा डॉक्टरांनी सल्ला दिला होता. पण जपण्याची निश्चित दिशा कोणती किंवा कायम परिणाम राहील तो कोणत्या प्रकारचा, याची नक्की कल्पना त्यांनाही सांगतां आली नसावी. निदान त्यांनी सांगितली नाही एवढे खरे.

मोठ्या जिवावरच्या दुखण्यांतून वांचला म्हणून प्रभाकर मातापितरांच्या सर्व प्रेमाचा एकच एक विषय होऊन बसला. गंगाधराचेंही त्याच्यावर तसेच प्रेम असल्यामुळे, हेव्यादेव्यास मुळाच जागा नव्हती. मातापितरं किंवा भाऊ त्यास आतां क्षणमात्र विसंबत नसत. दुखण्याचा डॉक्टरांनी सांगितलेला कोणता विशेष परिणाम त्याच्या प्रकृतीत पुढे राहिला, हें नक्की माहीत नाही. पण त्याचा स्वभाव थोडा तऱ्हेवाईक असल्याचें हळू हळू दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागले. तो खेळतां खेळतां हातांतलें खेळणें टाकून एखाद्या वस्तूकडे बराच वेळ एकसारखा पहात राही. विनविचाराच्या पोरवयांतही तो विचारमग्न होई. तो क्षुल्लक गोष्टीवरूनही रागावे. रागावे तेव्हां रडत नसे ओरडत नसे. तर आंतल्याआंत तप्त होई. डोळे तोंड लाल होऊन कोंडलेल्या संतापानें ओठ थराहें लागत. विकार असद्य झाला म्हणजे तो मुक्याच्यानं आईच्या मांडीवर जाऊन तळमळत पडे व कांहीं वेळाने झोपां जाई. मोकळेपणानें आनंदांत कधीं कधीं खेळे. पण मध्येच खिन्न होई व पुन्हां आईकडे धावे. त्याची आई हें त्याचें नेहमीचें विश्रामधाम असे. लहानपणीं समजू लागल्यापासूनच चार मंडळींत जाणें त्याला नको असे. एकांतानें असतां तो शांत व गंभीर असे. मध्येच आपल्याशींच हंसे. सहावे वर्षी त्यास शाळेंत घातले. अभ्यासांत त्याची तरतरी अगदीं असामान्य होती. याच्या डोक्यास शीण न व्हावा म्हणून यास विद्याभ्यासाचा कांच लवायचा नाही असें रत्नाकरांनी ठरविलें होते. पण जो असेल तो अभ्यास तो केव्हांच उरकून टाकी. शाळेंत सुद्धां उल्लसित किंवा खेळीमेळींत कधीं नसे. गंगाधरावर त्याचें फार प्रेम ! वडिलांवरही त्याची निष्ठा होती. पण आई, बाप व भाऊ यांखेरीज त्याचें मन कोणी वश करूं शकलें नाही. तरी तो सर्वांपुढें अतिशय आज्ञाधारक असे. कोणी कांहींही कामें सांगितलें तरी तो मुक्याच्यानं करी. जसा क्षुल्लक कारणावरूनही रागावे तसा पण सामान्यतः दुसऱ्याचे तंत्रानेच चाले. बैस म्हटलें तेथें बसावें, खा म्हणतील तें खावें, नीज म्हटलें कीं निजावें असा लहानपणापासून

त्याचा सर्व परेच्छ व्यवहार होता. नववे वर्षी त्याची मुंज करण्यांत आली. त्याच्यांत आनंदीवृत्ति यावी म्हणून त्यास ईश्वरभजनाचा नाद लावण्याचा रत्नाकरांनी प्रयत्न केला. ते व सगुणाबाई त्यास पुराणांतील देवादिकांच्या गोष्टी चांगल्या समजावून सांगत. त्याची त्याला विलक्षण गोडी लागली. ईश्वराची आपण भक्ति करावी, तोच भक्तांचा तारक आहे हें वडीलांनी अनेक बेळा सांगितलेले वाक्य त्याचे मनावर इतकें ठसलें कीं, आतां तो दिवसाचा व रात्रीचा पुष्कळ वेळ ईश्वरभजनांत घालवूं लागला. शालेंतला अभ्यास त्याला तळहाताचा मळ असे. तो सहज नेहमीं पहिला असे. शालेचा वेळ खेरीज करून बाकीचा सर्व वेळ तो आतां ईश्वरभजनांत घालवी. देव्हान्यांतील एक गणपति त्यानें स्वतांकरितां वेगळा मागून घेतला होता. त्याची तो रोज षोडशोपचारे पूजा करी. आरती धूपारती करी. गांवांत कोठे कथाकीर्तन असलें कीं ही स्वारी तेथें जाऊन पहिल्यापासून अखेरपर्यंत सर्व कांहीं लक्षपूर्वक ऐकायचीच. बारावे वर्षी त्यास स्थूल मानानें रामायण महाभारतांतील कथा उपकथा पाठ झाल्या होत्या. इसापनीति व हितोपदेश यांची भाषांतरेही त्यानें वाचून काढलीं. सर्व व्यवसायांत ईश्वरभक्ति, ईश्वरगुणगान व सद्गुणांची निवड याकडेच त्याची दृष्टि असे. याचकास दान, सत्यनिष्ठा, दुसऱ्याशी भौजन्य, एकांतप्रियता व गूढविक्रिया हे गुण १२।१३ व्या वर्षापासूनच तो प्रकट करूं लागला. तो अंतःकरणाचा फार दयाळू होता. दुसऱ्यांचे दुःख पाहून त्यास अतिशय शोक होई. त्याचें निवारण करण्याकरितां तो आपल्या कल्पनेप्रमाणे आपण होऊन झटे. या सर्व सद्गुणांचें बीज असें असर्वेस वाटें कीं, सद्गुणांचें कोणतेंही एखादें सूत्रवाक्य सांगितलें कीं तें तो शद्वशः पाठ करी, अर्थ समजून घेई व मग त्याच्या मनावर त्याचा इतका म्बोल ठसा उमटे कीं तो तदाकार होई. ईश्वरावर प्रेम करून त्याची भक्ति करावी, गरीबांस दानधर्म करावा, दुःखितांचें दुःख हरण करावें, अभ्यास झडून करावा, सत्यच बोलवें, वगैरे सूत्रवाक्यें त्याला पाठ असून त्याच्या वर्तनांत हरघडी अमलांत आलेली दिसत. ईश्वरभक्तीसाठीं मनोनिग्रह केला पाहिजे असें त्याच्या वडिलांनीं त्यास एकदां सांगितलें. त्यानें 'याचा अर्थ काय ?' म्हणून विचारतां, पहाटें नित्यनियमित उठणें, सोसल्यास गंगास्नान करून

इश्वरसेवा करणें व सर्व गोष्टींचें वेळापत्रक प्रथम करून त्याप्रमाणें वागणें इत्यादि तपशील वडीलांनी त्यास सांगितला. त्याबरोबर तो पहाटे लवकर उठून वडिलाबरोबर गंगेस जाऊं लागला. भर थंडांत सुद्धां तो कधी चुकला नाहीं. आळस किंवा कंटाळा हा त्याच्या स्वभावक्रोशांत नव्हताच विश्रांति घेणंही त्याचें लक्षांत येत नसे. यामुळे प्रकृतीस अपाय होई. पण केव्हां तो आजारी पडलच तर निश्चयाच्या-मनोनिग्रहाच्या अतिरेकानें पडे. आळसानें किंवा अग्यवस्थेनें त्यांन स्वतांस कधीं अपय करून घेतला नाहीं तो सामान्यतः एकांतप्रिय होता, रिकाम्या चकाट्या पिढीनें त्याला आवडत नसे. पण तो तमाच कर्तृत्वानही होता. शाळेत दहा जणांनीं कःण्याचें एखादें काम उरकण्याचें याच्या शिस्तशीर स्वभावामुळे याच्यानकडे येई व त्यांत तो इतरापेक्षां दृढकून थोडें ठरे. शाळांतील विद्यार्थ्यांमध्ये तट पडून मारामऱ्या होत त्यांत स्वपक्षांत सामील होऊन तो मोठ्या आवेशानें लढे व भांडण मिटतांच त्याचें वैर लगेच शांत होई.

वृंदावन अहिल्यापुरीस आले त्यावेळीं रत्नाकरांचे घरी त्यांचा मात आठ दिवस मुकाम होता. या मुकामांत प्रभाकराकडे त्यांचें लक्ष बरेच वेधले. त्यांची नेहमीची तेजस्वी पण गूढ चर्या, तापसी राहणी, विलक्षण बुद्धिमत्ता हें सर्व पाहून त्यांना अचंबा वाटला. आश्चर्याची गोष्ट अशा की आई, बाप किंवा भाऊ याखेरीज कोणावरही प्रेम न करणाऱ्या प्रभाकरास वृंदावन मात्र फारच आवडूं लागले. आठ नऊ दिवस वृंदावनांचे कामाच्या गर्दीत गेले. तरी मुद्दाम वेळ काढून वृंदावन प्रभाकराशीं बोलत. योग्य जोपासना व उन्ने जन मिळालें असतां जोरानें फोफावूं शकेल असा सत्पुरुषत्वाचा अहस्य अंकुर याचे ठिकाणीं आहे अशी त्यांची एकाएकी इत भावना झाली. प्रभाकर या वेळीं इंग्रजी सहाय्या इयत्तेंत असून सुमारे सोळा वर्षांचा होता. पुढील वर्षी मॅट्रिक झाल्यावर प्रभाकरास पुण्यास ठेवायचें तेव्हां वृंदावनांनीं त्याची सर्व व्यवस्था पहावी असें वृंदावन व रत्नाकर यांनीं आपसांत ठरविलें. अहिल्या-पुरीहून वृंदावन पुण्यास गेले, पण प्रभाकरासंबंधी त्यांच्या मनास चटका लागून राहिला असावा. ते पुण्यास गेल्यावर सुखरूप पोचल्यानें त्यांचें गंगाधरास पत्र आलें. पाकिटांत एका वेगळ्या कागदावर प्रभाकराकरितां स्वतंत्र मजकूर होता. तो असाः---

“ चि. प्रभाकर यांस आ. वि. --

“ तुझ्या गांवाहून आल्यापासून तुजबद्दल मला कांही अवर्णनाय अ.पलेपणा वाटूं लागला आहे. मला असें कां वाटतें हें नक्की समजत नाही. “ व्यति-
षजति पदार्थानांतर कोऽपि हेतुः । न खलु बहिरूपाधीनं प्रीतयः संश्रयन्ते ॥ ”
हें वचन तुझ्या वाचनांत आलेंच असेल. तुजबद्दल मला वाटणाऱ्या भावनेचा
याखेरीज दुसरा कांहीही खुलासा करतां येणार नाही. तुला दुसऱ्याशीं फारमे
बोलावें, खेळावें, मौज करावी हें आवडत नाहीं याचें मला वाईट वाटतें. तें
चार मंडळींत मिसळावें, खेळामेळीनें राहावें अशी माझी फार इच्छा आहे.
तुझ्या मनांत नेहमीं कांही तरी बोलायचें असावें असे वाटतें. पण नेहऱ्यावर
कांही विचार उमटतात व नाहीसे होतात. मी म्हणतो कां यापुढे तूं निदान
माझ्याशीं मोकळेपणानें बोलावें. यापुढे दर महिन्यास तूं मला एक पत्र घा-
लीत जा; व अगदीं निःसंकोच हवें तें व हवे तितकें लिहीत जा. ज्या गृह
विचारास व्यक्त होण्यास प्रथम वाव सांपडत नाही ते विचार आंतल्या
आंत खुरदून नाश पावतात. लहानपणीं बुद्धिमत्तेचीं मुलक्षणे दाखविणारीं
मुलें योग्य वाव न मिळाल्यामुलें मोठेपणीं अगदीं किरकोळ निघालेलीं पुष्कळ
आढळतात. तसें तुझें न व्हावें असें मी मनापासून इच्छितों. क. लो. अ.

तुझा स्नेहाकांक्षी वृंदावन.

या पत्रास प्रभाकराने खालील उत्तर पाठविलें.

“ गुरुवर्य वृंदावन यांस, सा. न. वि. वि.

तुम्हांस मजबद्दल जसें वाटले तसेंच मलाही तुम्हांबद्दल वाटलें. आई, बाबा
व दादा याखेरीज मला कोणी आवडत नसे. पण त्यांच्याप्रमाणे मला आता
तुम्हीही आवडूं लागलां. चार मंडळींत मिसळण्यासंबंधीं तुम्ही मला लिहिलें.
पण लोक जें करतात तें मला आवडत नाहीं. तुम्ही मोकळेपणें बोल म्हणता.
तर मला काय वाटत असतें तें तुम्हांस खरें खरें सांगतों. मला मी कुणी तर
मोठा होईन असें वाटते. मी शिवाजीचें चरित्र वाचले तेव्हां मला फार
आनंद झाला. त्याप्रमाणें पुष्कळ माणसें गोळा करून त्यांचा मी पुढारी
झालों आहे अशी मी कल्पना करीत असतों. मागे टिळक तुहंगांतून सुटून
आलेले मी ऐकिलें; त्यांचा सन्मान झाला तसा माझा होत आहे जशी मी क-

त्यना करीत असतों. अशा मोठमोठ्या व भव्य कल्पनांखेरीज मला कांहींच आवडत नाही. मी हें बोलूं लागलों तर लोक माझी थडा करतील म्हणून मी हें कोणास सांगत नाही. तुम्हास मी आणखीही सांगतों कीं परवां माझ्या पूजेचा गजानन माझ्याशीं स्वप्नांत बोलत होता 'तूं शिवाजी होशील' असें तो मला म्हणाला. तेव्हां मला फार आनंद झाला—

“मी त्याचे पायावर डोई ठेवून नमस्कार केला. त्यानें माझ्या डोक्यावर हात ठेवला. त्या स्पर्शानें मी जागा झालों, तों दादा उशाशीं बसला होता. मी त्यास ही गोष्ट सांगितली तेव्हां त्यानें माझी थडाच केली. मला राहूं आलें, तें आवरून मी देवघरांत गजाननाजवळ जाऊन बसलों. मी संकष्टीस दिवसा निर्जळी उपास करीत असून रात्रीं अथर्वशीर्षाची एकादशणी करतों. पत्र फार लांबलें. तुमचा महत्वाचा वेळ दवडेल. ती. सौ. अन्नपूर्णाकाकुंस नमस्कार क. हे वि.

आपला नम्र प्रभाकर”

बरील पत्रास कांहीं दिवसांनीं वृंदावनांचे खालील उत्तर आलें.

“वि. प्रभाकर यांस आ वि.—

तूं माझ्या नांवास गुरुवर्थ हें पूर्वपद लावून जो माझा बहुमान केलास त्याबद्दल मला अभिमान वाटतो. खरोखरच तूं मला गुरु समजत असशील तर शिकविण्याइतकें आनंददायक मला दुसरें कांहींच नाही. बिद्येचा खरा आनंद तीं देण्यानेंच अनुभवितां येतो. ती सच्छिष्यास देण्यानें तर हा आनंद अधिकच दुणावतो. तूं स्वतांच्या पुढील आयुष्यासंबंधी जीं चित्रें मनापुढें रेखाटीत आहेस त्याबद्दल इतर लोक तुझी थडा करतील हें शक्य आहे. पण मी तसें करणार नाही. शिवाजी किंवा टिळक हीं फारच मोठीं माणसें आहेत. तरीही तसें होऊं इच्छिणें यांत हास्यास्पद कांहींच नाही. तूं शिवाजी न होशील किंवा होशीलही; पण शिवाजी व्हावयाचें असेल तर काय करायला हवें हें मी तुला सांगतों. कोणतीही चांगली वस्तु मिळवायची असली तरी कष्ट मनस्वी करावे लागतात हें तुला माहीत असेल. शिवाजीची कीर्ति मिळविण्यास शिवाजीचे गुण तुला तुझ्या अंगीं आणले पाहिजेत. पहा कीं, शिवाजी केवढा त्यागी होता. विजापूरकरांच्याकडे मोठी नोकरी मिळाली असतां ती सोडून तो रानावनांतून हिडला. अडाणी लोकांचा जमाव करून व

त्यांच्यांत मिसळून त्यांच्या बरोबरीने त्याने शेकडोंदा आपला जीव संकटांत घातला, व अनेक हालअपेष्टा सोसल्या; तेव्हां तो मोठा झाला. त्याचा स्वार्थत्याग, त्याचे धाडस आणि निर्लोभता व ध्येयनिष्ठा ही आपण मिळवावी तेव्हांच शिवाजी होण्याची शक्यता. लोकमान्य टिळकांनीं सुद्धां सरकारी नोकरीचा गोष्ट घ्याम न मागतां खडतर लोकसेवाच पत्करली. ते तीनदा तुहंगांत गेले. मोठे कीर्तिमान होण्याची इच्छा चांगली, पण तीं करणाराने श्रीमंत किंवा सुखी होण्याचा नाद सोडून देऊन हाल सोसून सन्मार्गाचा ध्यास घ्यावा व संकटांत धैर्याने उडी घालून पराक्रम करावा. तूं विद्याभ्यास झटून कर आणि स्वार्थत्यागपूर्वक देशसेवा करण्याचा निश्चय कर. ईश्वर तुला खचित माठे करील. सर्व मंडळींस नमस्कार.

तुझा स्नेहाकांक्षी वृंदावन'

प्रभाकरास वरील पत्राने अगदींच भाळून टाकलें. तो तें पत्र पुनः पुनः वाचा. लवकरच ते समग्र पत्र त्यानें तोंडपाठ केलें. स्वार्थत्याग, धाडस वगैरे शब्द तो मनांत घोळवूं लागला. आपण खरेंच मोठें होऊं असें त्यास वाटलें. तो अधिकच गूढ होऊं लागला. व्यवहाराबद्दलची त्याची विराक्ति आतां अधिकच वाढली. आडवापांवरील त्याची प्रीति कमी झाली असें नव्हे, तरी पण आतां सर्वांपेक्षां तो गजाननासमीपच अधिक बसूं लागला. तेथेच त्यानें आपलें ग्रंथरुग्णही नेऊन ठेविलें. वाडिलांस हें सर्व असेच्या असें आवडेल, असें नाहीं. तरी पण तेही ईश्वरपरायण असल्यानें व शाळेंतील अभ्यासांत प्रभाकर कधींच मागे नसल्यामुलें त्यांनीं त्यास कधीही दुखविलें नाहीं. शाळेच्या पुस्तकालयांत असलेलीं वीररसाचीं सर्व कथानकें त्यानें वाचून काढिलीं. मॅक्झीन, गॅरीबाल्डी, जॉर्ज बॅंशिग्टन वगैरे वीरांचे इतिहास त्यास फार आवडले. हात धरलेलें पुस्तक समजो, न समजो, तो तें कडेला लावी. टिळकांची गेलीं आठ वर्षे हें पुस्तक त्यानें वाचलें व केवळ टिळकांच्या प्रेमास्तव १०० पानांचे गीतारहस्य कांहींही न समजलें तरी त्यानें शब्दशः सर्व वाचून काढलें. मॅक्झीनची अद्भुत कृत्ये त्यास फार आवडलीं. सावरकरांच्या पराक्रमानें तर तो तल्लीन झाला. या सर्वांची चरित्रें मनावर घेऊं येतच त्यास आतां आनंद वाटूं लागला.

वृंदावनांच्या मागील पत्रानंतर लिहिण्यासारखे कांहीं नव्हते म्हणून प्रभाकराने अलीकडे त्यांना कांहीच लिहिले नव्हते. पुढे बरेच दिवसांनी त्यांना वृंदावनांस एक पत्र लिहिले ते असे.

“गुरुवर्य वृंदावन यांस:—

“सा. न. वि. वि.:—मी तुम्हांस मनापासून ग्रह समजतो हे निःसंशय. तुमच्या उपदेशाने मला अतिशय आनंद झाला. मीसुद्धा स्वार्थत्याग करीन असे मला वाटते इंग्लंडच्या इतिहासांत क्रॅन्मर, लॅटिमेर, रिडले यांनी स्वधर्माकरिता आपणांस जिवंत जाळून घेतलेले वाचून मी थक झालो. ‘कर्धांडी विसरणार नाही, असा दीप आज आम्ही लावून ठेवू’ असे लॅटिमेर रिडलेला म्हणाला ते माझ्या मनावर फार बिंबले. आपल्या देशांत तानाजीने व बाजीरावने दास्यविलेले शौर्यही असेच थक करून सोडणारे आहे. अशी माणसे हद्दुस्थानांत पुन्हाही होतील असे मला वाटते. तुम्हांजवळ येऊन गद्दावे असे मला वाटू लागले आहे.

“येत्या मार्गशीर्षात बहुधा दादाचा विवाह होईल असे वाटते. वे. शा. मं. रामशास्त्री पंडित यांची मुलगी देवकी माझी बहिणी होणार असे ठरले आहे. देवकी स्वभावाने फार चांगली असल्याने मला बहिणी फार चांगली मिळेल. मला मात्र लग्न न करता मी तुम्ही म्हणता तशी देशसेवा करायची असे वाटते. क. हे वि. आ. प्रभाकर”

देवकीवरचे अरिष्ट, गंगाधराचे धैर्य व प्रसंगावधान यामुळे, एकवार टळले खरें, पण बलदेवाचा आततायी स्वभाव सर्वास माही ! असल्यामुळे देवकी-बद्दलच्या काळजीतून वेळीच मुक्त व्हावें अशी आतां रामशास्त्रयांस विशेषच गरज वाटूं लागली. देवकीस आई नव्हती व मुलीच्या प्रेमास्तव पंडितांनीं द्वितीय संबंध केला नव्हता. त्यामुळे देवकी हीच त्यांचें सर्वस्व झाली होती. ते राजघराण्याचे आश्रित शास्त्री असून त्यांचा विद्वत्तेबद्दल फारच लौकिक होता. त्यांचा इस्टेट विशेष नव्हती तरी या एकट्या मुलीला ती सर्वस्व देऊन टाकावयाची असल्यामुळे, म्हटलें तर रत्नाकरांच्याही घरी मुलगी देण्यांत त्यांना कांहीं मिथेपणा येणार नव्हता ! कुलवान, विद्वान्, रूपवान, तरुण, सुस्वभावी व पूर्वपारिचित म्हणून गंगाधर हा जावई रामशास्त्रयांस फार आवडला आणि संकटव्रता या नात्यानें तर गंगाधराची देवकी हक्काची ठेवच आहे, असें पंडितांस वाटलें. मग स्थलसंशोधनाच्या खटाटोपांत न पडतां वटपार्णिमेच्या प्रसंगानंतर दीड दोन महिन्यांनीं ते देवकीस घेऊन रत्नाकरांच्या घरी गेले.

पूर्वी रत्नाकरांच्या घरांत शिगतांना अव्याज मनोहर दिसणारी देवकी आतां सव्याज मनोहर दिसू लागली. लावलेली दिंडी जोरानें वोटून बापाचें उपरणें ओढीत घाईनें आंत घुसणारी देवकी आतां रत्नाकरांच्या सताड उघड्या दरवाजाशींच अडखळली व आंत चलण्यास बापानें सांगितलें असतांही आपली आतुरता लपवूं लागली. पण रत्नाकरांचा वधू होऊं इच्छीत असतांही कौमार्य-सहज विनयामुळे जरी ती रत्नाकरांच्या दारांतून आज आंत शिरेना तरी

त्याच वेळीं मनानें कुलवधू होऊन रत्नाकरांच्या घरभर फिरून आल्यासारखा तिचा तिला क्षणभर भास झाला. मग मात्र औपचारिक विनयाचा आग्रह सोडून ती मुकाट्यानें रामशास्त्रयांमागून बाळ्यांत शिरली. पूर्वी अभ्यास टाकून धावत देवकीस सामोरा येणारा गंगाधर आतां तिला दारांत पहातांच काखेंत पुस्तक मारून माडीवर पळाला होता. ओटीवर रत्नाकर बसले होते. प्रभाकर तेथेंच अभ्यास करीत बसला होता. रामशास्त्री आलेले पाहतांच रत्नाकरांनीं उत्थापन देऊन त्यांचा सत्कार केला. रामशास्त्री ओटीवर येऊन एका लोडाशीं बसले. देवकां एका खांबास टेकून आड उभों राहिली. प्रभाकरानें तिला बोलावले पण नुसती 'ओ' देण्यासही एवढा सत्कार तिला आतां अपुरा वाटला अमेल. कुशल प्रश्न झाल्यावर रामशास्त्रयांनीं देवकीस गंगाधराकरितां स्वीकारण्याची गोष्ट काढली. आपला होकार निश्चित आहे असा रामशास्त्रयांचा विश्वास असल्याचें रत्नाकरास ठाऊक असल्यामुळे जरा घोळचून उघड विनोद करण्यास रत्नाकरांना फारसें निष्ठुर व्हावें लागणारें नव्हतें.

“आतां हीं सर्व कामें आम्हीं घरीं सोपविलीं आहेत. आम्हीं कांहीं लक्ष घालीत नाहीं.” देवकीकडे वळून हंसत पाहून तिला ऐकूं जाईलसें रत्नाकर बोलले.

“मग तुम्ही सांगाल त्यांचे पाय धरूं बुवा ! काय करतां ! मुलीचे बाप पडलें ना ! बरें प्रभा ! वहिनी आहेत का रे घरांत ?” रामशास्त्रयांना विचारलें.

‘वहिनी’ असें नांव गिघतांच प्रभाकर आईकडे धांवला. तो उंबन्याशीं दाराआड आई हंसतमुख उभी असलेली त्याला दिसली, व दोघे ओटीवर आलीं.

रामशास्त्री—कसं काय वहिनी, घेतां कां देवकीला पदरांत ?

सगुणाबाई—घेतल्यासारखीच आहे. गायचीच राह्यली आहे.

रत्नाकर—अरे पण हो ! हो ! जरा तरी आढेवेढे !—रत्नाकरांनीं बोलत बोलत बिडा कातरून रामशास्त्रयांना दिला.

सगुणाबाई—तें पुरुषांनांच साधतं. आम्हां बायकांना आंत एक बाहेर एक करतांय येत नाही.

रत्नाकरः—हो तर ! आयती सून मिळेल आपल्याला, पण पदराला खार लागेल आमच्या ! जरा होय नाही करून हुंड्याचा भाव तरी वाढवाल.

सगुणाबाई—(डोळ्यांत आसवें येऊन) कांही नको हुंडा ! सिताबाईंना मुलगी झाली तेव्हांच मी पदरांत घेतली आहे. आधी फारा दिवसांनीं मूल झाल्यांत एका महिन्याचें लेकरूं. मरतांना त्यांचा जीव घोटाळला. एकटे पुरुष काय करणार ? असें त्यांना वाटलें. मी जवळ होतें. माझ्याकडें त्यांनीं पाहिलें. डकडला पहिल्यापासून घोरोबा. तेव्हां 'मी आहे. भिऊं नका. गंगाधराला घेईन करून' म्हणून धीर दिला. तेव्हां त्या माउलीनं स्वस्थपणें प्राण सोडला. मरणाच्या दारीं बसलेलीला दिलेलें वचन माझ्याकडून पूर्ण झालें म्हणजे मला समाधान होईल !

उद्वेग अनाघर होऊन सगुणाबाईंनीं देवकीला पोटाशीं धरलें.

'झालें ! तिची एवढी ठेव सुरक्षित वाढीला लावली कीं मी मरायला मोकळा झालों.' रामशास्त्री डोळ्यांत आसवें आणून म्हणाले. पण या करुणारसानें रत्नाकरांनीं करमणुकीन्वातर ओढून आणलेल्या विनोदाचा मात्र विरस झाला.

रत्नाकरांनीं गंगाधरास हांक मारली. गंगाधरास विरुद्ध जाण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. रत्नाकरांनीं त्यास रुकार विचारतांच 'मी आपल्याबाहेर नाही' असें त्यानें सांगितलें. 'शुभस्य शीघ्रं'. लगेच पंचांग आणून त्यांनीं तिथि-निश्चयही केला.

देवकीच्या घरचें बायको माणूस कोणी नव्हतें. तिचा सांभाळ आई मेल्यावर गांवांतच असलेल्या एका मावशीनें केला होता. पण या सुरुषवती देवकीचें दैव इतकें कुरूप कीं तिला आठवें नववें वर्ष लागण्याच्या सुमाराला गांवांत महामारी आली व त्यांत देवकीची मावशी, तिचे यजमान, मुलेबाळें चट मारीं प्राणास मुकलीं. देवकीही आजारी पडलीच. पण शुश्रूषेलासुद्धा कुणी नसतां वांचली. तिच्या दैवाला अजून काय काय खेळ खेळायचे होते ! देवकीच्या घरचें कोणी नाही म्हणून दोहीकडचा सर्व खटाटोप आपणच करण्याचें पत्करून रामशास्त्र्यास कन्यादानावेळीं नुसतें पाटावर बसायला सगुणाबाईंनीं सांगितलें.

विवाहास अजून वास्तविक पुष्कळ दिवस अवकाश होता. पण सगुणा-

बाईना तो काळ अपुराच वाटला. उलट बाजूच्या व्याख्यांचा इतमाम रहावा व त्यांचेहून आपला बडेजाव अधिक दिसावा याकरिता विवाहप्रसंगां करावी लागणारी खटपट बरीच पुष्कळ असते. पण अशी कोणतीही खटपट सगुणाबाईस करावयाची नव्हती. रुसायला मिळावे म्हणून त्यांचे खणउणाख ऋविणारी नवऱ्यामुलाची कोणी उसनी चुलती तेथे नव्हती, की नवऱ्यामुलीच्या फुलाच्या पोषाखांत कोमेजलेलीं फुले नसल्याने रुसायला मिळाले नाही म्हणून धुसफुसणारी विहीण त्यांना नव्हती. उलट त्यांनाही नवरदेवाच्या न्हाण्याला पहिल्याने एकदां पाणी फारच कढत तर पुन्हां मग लगेच अगदी 'इश, पाणी सगळं गार विचवासारखं झालं, च्लरे नकोच तें न्हाणं' असं म्हणून अर्ध्या अंघोळीतून मुलगा काढून नेतां येणार नव्हता. रुमायचें तर आपल्यावरच रुसावे आणि रुसायचा कंटाळा आल्यावर आपली आपणच समजूत करून घ्यावी असा आतां प्रकार होता. शेजारपाजारणींना हें आवडलं नाही. त्यांच्या मतें, एवढी मुलाकडची विहीण, हिनें मानपान नको कां करून घ्यायला ! धुस नाही फुस नाही रुसत्या पिपाणीच्या सुरांत अळणी लग्न कसं करायचं असं त्यांना वाटे. भर चौकांत उभं राहून दोन्हीकडच्या विहिणींच्या व त्यांच्या पदातीच्या फणफणाटाचा बे-सूर पिपाणीच्या एकेरी सुरांत मिळाला म्हणजे लग्न खरं गाजलं-कडाडलं असें शेजारणी म्हणत. सगुणाबाईचें निरपेक्ष हित चिंतणाऱ्या कांहीं शेजारणींनीं संधि साधून त्यांना तसें स्पष्ट सांगितलेंही. एका बाईनें तर सगुणाबाईची हौस झालीच पाहिजे असा हट्ट धरून स्वयंसेवक म्हणून मुलीकडच्या विहिणीचें काम पत्करायचीही त्यांच्याजवळ परवानगी मागितली.

पण सगुणाबाईनीं सर्वांना सामोपचारानें नकार दिला. शेजारणींच्या मानाने त्या फारच अधिक सुविचारी व समंजस होत्या. त्यांना विहिणींच्या कलहांना काव्य वाटणोर नव्हतें. सीताबाईना दिलेलें गोड वचन पूर्ण करण्याची वेळ आली याच आनंदांत त्या रमल्या होत्या. सज्जनाना शब्दास जागण्याचा प्रसंग, अशुभ व कष्टप्रद असला तरीही हर्षोत्पादक असतो. मग हा तर सुखोत्कर्षशाली, सर्व मंगलांचा मंगल असा पुत्रविवाहाचा प्रसंग ! सात्त्विक आनं-

दाने त्यांचे अंतःकरण भस्म वहात होतें. विहिणीत्वाच्या रजोगुणी अहंकाराला तेथें जागाच नव्हती.

पण विहिणीकलहाच्या बख्ख्याची तयारी करायची नसली तरी इतर तयारी काही थोडी थोडी करायची नव्हती. सगळ्या संस्थानांतील पहिल्या प्रतीच्या मावकाराच्या घरचा लग्नासारखा मोठा समारंभ; त्यांत मुलाचा; त्यांत पहिल्या मुलाचा. मग काय विचरतां ? लग्नाची बातमी बाहेर पडतांच गिऱ्हा-इकी मिळारी म्हणून वाणां जेवा पाल्ले लागले. त्यांनीं आणलेले मालाचे नमुने पडून, पारखून, निवडून पर्वत कण्ण्यांत आठ आठ दिवस जाळें लागले. शेती-वाडीवरचा माल येऊन पडूं लागला. नेहमीचे नोकर चाकर थोडेच असत. तेव्हां लग्नाच्या कामाकरितां हंगामी नोकर चाकरही बरेच ठेवावे लागले. यांचा वाडा मोठा होताच. तरी मुहूर्ताचा दिवस जवळ येत चालला तसें दळण कांडण वगैरे कामाकरितां स्वतंत्र जागा घेण्यांत आली. स्वतां रत्नाकरांचा जवाहिराचा व्यापार असतांही त्यांचे मुंबईचे व्यापारी आपले मौल्यवान जवाहीर घेण्यास त्यांस आग्रह करूं लागले, व रत्नाकरांनींही नवीन कांहीं तन्हा खरेदी केल्या. उंची कपडेलने तर खूपच खरेदी झाले. आणि अत्तरगुलाबांच्या वासानें घ्राणेंद्रियें हतकीं बधिर झालें कीं त्यांची घ्राणशक्तिच नाहीशी होते कीं काय अशा भीति वाटली. भटभिक्षुकांना यंदा आपले ग्रह चांगले आले असें वाटलें. आचार्यांना कौशल्यास क्षेत्र मिळालें. वाजण्यांना स्फुरण आलें. सारांश, रत्नाकर घनाढ्य, उदार, उमदा, हौशी व सर्वसंग्रहाक असल्याने गांवांत ज्यांना म्हणून लग्नकार्याचें कांहीं तरी काम करतां येण्यासारखें होतें अशा सर्वांना एक प्रकारे आशा लागली व हुरूपही उत्पन्न झाला. गांवांत गंगाधराचें लग्न हा एक आजकाल चर्चेचा, खटपटीचा व धांदलीचा असा फार मोठा विषय होऊन बसला.

ज्यांच्याकरितां परस्पर ही सारी धांदल चालली होती त्यांना आतां कांहींच काम नव्हतें. देवकी आपल्या बडिलांच्या घरी होती. गंगाधरास बी. ए. झाल्यानंतर व्यवहार पाहण्यासाठीं रत्नाकरांनीं घरीच ठेवून घेतलें होतें. तथापि तो अजून उद्योगधंद्यास लागला नव्हता. त्याला वाचनाचा नाद चांगलाच

असल्यामुळे तो आपल्या लायब्ररीत बाचीत बसे. पण लग्न ठरल्यापासून त्याचे वाचनाकडेच लक्ष कांहीसं कमी झालेलं दिसलं.

पतीस पत्नी किंवा पत्नीस पती या अशा कांय मोठ्या चिंजा वाटत असतील देव जाणे. लहानपणीं जिवलग मित्र असलेले सुद्धां थोरपणीं परिस्थितीत उच्च-नीचपणा आला किंवा भिन्न मार्ग झाले कीं ते स्नेही एकमेकास विसरतात. पण कानामागून आलेली बायको मात्र लग्न झाले रे झाले कीं पतीला मग तिच्या आठवणी होतात, तिच्याविषयीं बोलणें आवडतें तिचा श्वास लागतो, तिला जरा कांहीं झालें कीं मग अगदीं जिवाला कशी हुरहूर ! घटकाभर बायको दिसली नाही कीं विरहदुःखानें हृदय होरपळतें, पूजा करतांना ताम्हनांतलीं गुलाबाचीं पुलें विस्तवासारखीं लागतात आणि चांद-प्याच्या द्वारां अगदीं अमीचा पाऊस पडतो. बायकोच्या ठिकाणीं नसतें गुण दिसूं लागतात व असलेले ठळक होतात. बायको अगदीं मूर्ख व बेताचीच सुरुप असली तरी सचिव, मिथःमखी, प्रियशिष्या छेः छेः ! हृदयस्था, हृदयदेवता आणि रत्नस्वनी त्रिभुवनसुंदरी नीं कायची काय होऊन जाते.

बायकांना तर पतीचा यापेक्षांही लळा असतो. स्त्रियांना साऱ्या जगांतले पौरुष व सदगुण फक्त आपल्या पतीच्या ठिकाणींच दिसतात. बाहेर नवऱ्याचा दर्जा कांहींही असो. तो हांजीहांजीखोर कारकून असो, नाहीं तर एकादा जडज असो किंवा आचारी, पाणक्या, हमाल कोणी कसाही असो. पतिव्रतांना तोच सर्वस्व असतो तसल्या त्या पतीची दृष्टादृष्ट झाली तरी त्यांना हर्ष लोटतो. पतीनें आपणाकडे पाहून थोडें स्मित केले कीं त्यांना स्वर्ग दोन बोटे उरतो. जगाच्या लाथाळांत दिवसभर हाडें तिबून मध्याकाळीं पतिराज घरीं येण्याचे वेळीं, लावलेल्या दाराबाहेर चाळीच्या फर्शवर पादुकांचा खडखडाट ऐकला कीं गंधर्वांचें गायन त्यापुढें अगदीं रद्द ! आणि हातांतलें काम टाकून उत्सुकतेनें पहात असतां, हळूच दार उघडून—अंगाला कढ आला असला तरी—बोंच हंसें आणून पतीनीं घरांत प्रवेश केला कीं मग—वारे वा ! त्यावेळच्या स्त्रियांच्या प्रसन्नतेचें वर्णन शब्दानें करतां तर नाहींच यायचें. पण चित्तारी चितारूं म्हणेल तरी तो आधीं पाहील कोणत्या डोळ्यांनीं

व मग चितारील कोणत्यांनीं ? त्या प्रत्यक्ष दृश्यावर दृष्टि एकदां खिळली कीं हालायचीच नाहीं मुळीं !

गंगाधर व देवकी यांना कांहीं सुद्धा काम नसतां लग्नाआधीपासूनच मनानें आतां तीं परस्परांच्या चितनाच्या उद्योगांत अहोरात्र गढलेलीं असत. लहानपणचे सर्व प्रसंग गंगाधरानें आठवून ताजे केले. वटपौर्णिमेचा नुक ताचा प्रसंग तर देवकीस आपणच सोडविल्याने त्यास अधिक प्रिय वाटला. तसाच गोड शेवट व तोही पुन्हां आपल्या हातून होईल या अटीवर देवकीवर आणखी पुष्कळ तसले प्रसंग यावे असें अगदीं खोल मनांतल्या मनांत तरी चितण्यास तो तयार झाला होता.

इकडे देवकीलाही बलदेवाच्या हातून सोडविणारा तो गंगाधराचा हात— त्याचा तो स्पर्श नेहमीं नवा भासत असे. त्याचें तें तेजस्वी गोल मुखमंडल ती मेहमीं आठवी. गंगाधर आपणावर रागावला आहे किंवा आपली आर्जवे करीत आहे, तो कांहीं लिहिण्यावाचण्यांत मग्न झाला असून आपण चहाचा पेला अकस्मात पुढें करून त्यास चकित करीत आहों वगैरे चित्रे आपल्या मनाशीं ती काढी. आपणास उत्तम सासू सासरा मिळणार, सासूच्या हाता खालीं आपण असें असें वागूं, असें कौशल्य दाखवूं, असा संसार थाटूं, बरोगे कल्पनाही तिनें मनांत रंगविल्या. आणि आपणास मुलें बाळें झालीं आहेत. तीं मोठीं झालीं, लौकिकास चढलीं, व परींच्या व पुत्रांच्या मोठेपणानें आपणही मोठे झालों अशींही मनोराजें तिला सुचल्याशिवाय राहिलीं नाहीं. कल्पनासृष्टीत हवी ती घटना आपणास हवी तेन्हां आणि हवी तशी घडवितां येते, व तशी ती घडवून आपण त्यांतच दंग होतो. मालिनिणें आपल्या स्वाधीन असल्यामुळें कल्पित दुःखज्योतींचेही चटकें क्षणभर हासेनें सोसून सुखकल्पना आपण सुखतर करीत असतो. सत्यसृष्टीत हें असेंच शक्य झालें असतें तर काय बहार झाली असती !—तर मग—

—असत्यच स्वाधीन म्हणून सुखकर व म्हणून श्रेष्ठ व इष्ट, आणि सत्य पराधीन म्हणून दुःखकर व म्हणून दुष्ट व अनिष्ट मानावें काय !

पण आपल्या अभागिनी देवकीची कल्पनासृष्टिबुद्धां एकांत रम्य नव्हती.

आपण कितीही मुरुप, सुशील असलो व सुगृही पडलो तरी आपल्या प्रिय आतांस आजपर्यंत तरी कधीही आपणापासून सुख लाभले नाही असे तिला आठवे. आपणापासून आपल्या माणसास सुख न झाले तर ती स्मृति स्त्रियांस अगदी जाळत असावी असे पुष्कळ वेळां दिसते. पुरुषास 'असे इतके तीव्र दुःख वाटत नाही. मग दुसऱ्यास सुख देण्याकरितांच आपला जन्म आहे अशी उपजत भावनाच स्त्रीजातीत असल्यास न कळे ! जन्मल्यापासून एकाच महिन्याने देवकी मातृहीन झाली. पण स्वदुःखापेक्षाही आपली माता इहलोकच्या ऐश्वर्यास आंचवली व आपल्या पायगुणाने बाबांच्या संसाराचा वणवा झाला याचीच तिला अती हळहळ वाटे. 'मावशीने आपणाला ठेवून घेतले आणखी अगदी तान्हेपणापासून स्वतःची लेकरं बाजूम सारून आपले पोषण केले. पण अखेर काय ? आठ वर्षे झाली न झाली तोंच तिच्या घरादारांची राखंडी झाली ! नी पुन्हां बाबासमोर मी संकट म्हणून उभी राहिले. दुर्दैवा, जगांतल्या साऱ्या मुली सोडून अधिराजांनी मलाच मागणी घालावी, बाबांनी नाही म्हणावे आणि बलदेवाला आपला द्वेष वाटावा ! काय भोगवटा हा ! ते दिवशी इतक्या सगळ्या मुली हसल्या, मग मीच एकटी त्याला कां दिसावी ! हायहाय ! त्यावेळी बाबांच्या घराण्याची अजू अगदी रस्त्यावर आली होती !' अशी आठवण येतांच ती दचकून रडू लागे. या सर्व गोष्टीवरून आपण दुर्दैवी असून आईला, बाबांना सगळ्यांना दुःख देण्याकरितां व स्वतां हाल, अपमान सोसण्याकरितां जन्मास आलो आहो असे वाटून ती स्वतांस धिःकारी. आणि अशी अगागिनी व कपाळकरंटी आपण रत्नाकरांच्या घरी जाऊन पडणार असे लक्षांत येतांच आनंद मावळून तिला मग शोकच अनावर होई. पण तिचे दुर्दैव असे खडतर होते की ज्यापाशी भडा-भडा मन मोकळे करून सत्तेने रडोवे असे मायेचे माणूस कांही देवाने तिला ठेवले नव्हते. जगाच्या धावत्या बाजारांत उगीच मायेशिवाय कुणाचे दुःख ऐकायला सवड आहे कुणाला !

देवकी व गंगाधर या उभयताहून प्रभाकराची कांही वेगळीच मनःस्थिति होती. विवाह या विषयाचा आतांपर्यंत त्याने कधीच विचार केला नव्हता. घरी अगदी भावाचेच लग्न निघाले, तेव्हा तो साहजिक आतां त्याचा विचार

कसं लागला. पण विचार कसं लागला तो एकदम टोकलाच गेला. 'साज-धान' शब्द ऐकताच विवाहवेदीघरूनच रामदास पळून आण्यात गेल्याचें त्याने वाचलें होतें, व अद्भुतप्रिय प्रवृत्तीमुळे त्याला इतिहासांतला तो प्रसंग फारच रमणीय वाटला. रामदानाच्या एकंदर चरित्राशी व चांगल्याशी त्याने त्याचा कार्यकारण संबंध बांधला, व रामदास हा शिवाजीपेक्षांही थोर असें त्याने ऐकले असल्याने रामदासी वाणा नेमाळूनच शिवाजी व्हावे असें आता त्याने ठरविलें. आपणस वडील विवाहाच्या आग्रह करीत असतां तो न ऐकून आपण एक दिवस हद्दच घर सोडून जातो, रामदासप्रमाणें कौपीन धारण करून उपदेशक म्हणून फिरूं लागतो असें तो कल्पूं लागला. रामदासी पंथाचे लोक स्वराज्यार्थ गुप्त कारभारानें करीत त्यांची त्याने आपल्या चित्रान म्हापना केली. भावावर त्याचें प्रेम अगदीं खरेंखुरें होतें, यामुळे वनवासांत सुद्धां आपण त्यास व देवकीस स्मरूं, त्यांच्यावर प्रेम करूं असा मात्र त्याने निश्चय केला.

दिवसानुदिवस मुहूर्त सम्राट येऊं लागला, लग्नचिठ्या चौहोकडे रवाना जात्या. वृंदावनांसाठीं आमंत्रण गेलें. पण वर्तमानपत्राच्या व्यापामुळे आपणांस नवड नाही असें त्यांनीं कळविलें. विवाहाकरितां फार मोठा मंडप घातला होता. दोन घरां वेगळें वट्टाड ठेवायचे नसल्यानें एकाच वट्टाडांत तात्पुरते दोन भाग केले होते. अर्थात लग्नाआधींच देवकीला सासरीं यावें लागलें. मार्गशीर्ष शुद्ध पंचमीचा मुहूर्त घरला होता. होतां होनां तोही दिवस उजाडला. आज प्रभाकरही अनंदिन अमृत पुढें होऊन भराभर कामें करीत होता. सगुणाबाई तर दोन घाचीं विहीण ! त्यांनीं उत्तम पोषाख केला होता ! बहुमोल अंठकार घातले होते. नोकराकडून व हाताखालच्या माणसांकडून कामें करून ऐश्याच्या धांदलीत त्या ऐश्वर्यलक्ष्मीसारख्या झळकत होत्या. सूर्योदयापूर्वीच आज रत्नाकरांनीं पार्थिवपूजा आटोपली. विवाहासारख्या मंगल प्रसंगी अधिराजास सन्मानपुरःसर आमन्त्रण करण्याची अहिल्यापुरीत फार जुनी वहि-वाट होती. म्हणून राजवाड्यांत जाण्याकरितां दोघेही व्याही पोषाख करून नवज झाले. चांदीच्या वाटीत मंगलाक्षता घेऊन उभयतां व्याही दाराशीं जसलेल्या घोंड्याच्या गाडींत येऊन बसल्यावर गाडी राजवाड्याकडे चालली. मार्गांत अनेक नागरिकांचे अभिवादन व धन्यवाद घेत घेत ते वाडपार्शीं

येऊन पोचले. अधिराजाकडे वर्दी गेली. गावांतील प्रतिष्ठित नागरिक म्हणून या उभयतांना अधिराज जिना उतरून सामोरे आले, व व्याव्यास हातीं धरून त्यांनीं दिवाणखान्यांत नेले.

व्यसनी, लहरी, बेशिस्त व मनाचा दुबळा असून सुद्धा अधिराजाम आपल्या प्रजेबद्दल अभिमान वाटे. राज्य करण्यास आपण अपात्र असल्याचे त्याम कळून चुकले होते. यामुळे त्याचे मन त्याला नेहमी खार्डे. पण त्यास इलाज राहिला नव्हता. प्रतिष्ठित, विद्वान व कर्तृत्ववान नागरिक हे राज्याचा अभिमान वाळगणारे असतील तर तेच राज्याचे आधारस्तंभ असतात, व मोडकळीस येऊन अवजड व वेतोल झालेली राज्यसंस्था अशा नागरिकांच्या साहाय्याने तोलून धरून धड व मजबूत करतां येते हे अधिराज जाणत असून प्रतिष्ठितांग तो कधीही दुखवीत नसे. वेळीं त्यांची खुषामतही करी. मुलाबद्दल त्याची पूर्ण निराशा झालीच होती. तरी पण प्रजेनें मनांत आणल्यास राज्याच्या चिरस्थायित्वाची कांहीं सोय अजूनही करतां येईल असा विश्वास त्यानें मनाशी बाळगून ठेविला होता. मधून मधून तो असा उद्गारही काढी.

दिवाणखान्यांत यावेळीं बलदेव वडिलांकडे आला होता. त्याचे डोळे अजून लाल असून तो घुम्यासारखा बसला होता. व्याहीभित्रांना घेऊन अधिराज वर आले ते वेळीं व्याह्यांनीं केलेला नमस्कार घेण्याचेही त्याम भान नव्हते. रत्नाकरांनीं व रामशास्त्र्यांनीं रीतीप्रमाणें उभयतां पितापुत्राम आपापल्या घरचे संकल्पपूर्वक आमंत्रण दिल्यावर युवराज शुद्धीवर आला. व कांहीं तरी बोललें पाहिजे अशी वडिलांची इच्छा असल्याचे दिसल्याबद्दल प्रसंगास (अनु-) उचित असें बोलण्यास त्यानें मुरवात केली.

“ अखेर बाबासाहेबांचा आणि आमचाही अपमान करून आम्हांस मुलगी न देतां त्या गंगाधरालाच देतां आणि घर गिजविण्याकरितां आम्हाला लग्नालाही बोलवतां का ? ” अर्धवट धुंदीत डोळे वटारून बलदेव म्हणाला.

अधिराजांनीं रागानें एकवार त्याकडे पाहिलें व ते रत्नाकरास म्हणाले “जाऊं या, त्याच्याकडे लक्ष देऊं नका, तो राज्य घालवायलाच आला आहे ! ”

“ नाहीं नाहीं ! छे अजून पोरबय आहे, हळूहळू कळूं लागेल त्यांना ! ” रामशास्त्री म्हणाले.

“ अरे वाः ! मुलगी न देऊन आणखी पोर म्हणून खिजवतोस काय ? ” बलदेवाने रागाने विचारले.

“ महाराज, मोठमोठ्यांच्या शेंकडों सुंदर मुली आपल्यापायी लोळण घेतील, माझी गरीबाची मुलगी कशाला आपल्याला ? ”

“ तुम्हा गरीबांच्याही मुली लोळण घेतील, दिसेल तुम्हांला. ” बलदेव निधून बोलला.

“ तुझी जीभ कापून टाकली पाहिजे. चल नीप येथून ! ” अधिराज त्याचे भेगावर ओरडले.

“ प्रजेच्या देखत आपण असा आमचा अपमान करतां यामुळे प्रजा आम्हांला व आपल्यालाही मानीत नाहीशी झाली आहे. ” उठून जातांना बलदेवाने टोमणा मारला.

तो उठून गेल्यावर अधिराजांनी रामशास्त्रयास स्थळ चांगले मिळाल्या बद्दल त्यांचे अभिनंदन केले. व्याख्यांनीही पुन्हा एकवार समारंभास अगत्य येण्याबद्दल विनंति करून ते दोघे परत घरी आले.

सकाळच्या प्रदूरी देवका दिधर्मकृत्ये झाली. पाहुणे मंडळी खूपच आली होती व मंडपांत जागजागी त्यांचे थवे पडले होते. अनेक प्रकारच्या गप्पा तेथे चालल्या होत्या. फार दिवसांनी भेटी झालेले नातलग एकमेकांचे कुशल विचारीत होते. कोठे ताज्या वर्तमानपत्रांतील शिळ्या बातम्यावर टीका सुरू होती. कोणी आपल्या गांवचे विशेष मांगत, कोणी दुसऱ्यागांवचे विशेष समजूत घेत, कोणी परत जाण्याची आपणास किती घाई आहे ते सांगत, तर आपण आल्याने आपल्या कामाचा किती बखेडा झाला याचे दुसरा कोणी वर्णन करी. लग्नासाठी जमलेले शेकडों लहान मोठे पाहुणे इतके सर्व आपणासाठी आले व यावेळपुरता तरी ते आपणा संबंधीच विचार करीत असतील असे वधुवरांना वाटत असते. मोठी विचारी ! वास्तवीक वधुवरें व त्यांचे भवितव्य हा एक विषय या ‘इतरां’ना खरोखर मुळीच आठवत नसतो. ज्या उभयतांना संसारसागरांत लोटण्याला आपण साक्षीभूत होत आहो त्यांनी ही केवढी जबाबदारी घेतली आहे, हे कोणी पहात नाही. ‘यांची पुढे काय वाट होणार ? ’ या प्रश्नांचे उत्तर कोणासच नको असते. वराने संसाराचे

ओझें उचललें पण याला तें पेलेल का ? याची त्यांना परवा नसते. उपाध्याय आपली दक्षिणा पाहतात, जवळच्या विहिणी आपला मानपान रुसणें फुगणें याबद्दल दक्ष असतात. पुरुष आपले उंची कपडे, घडयाळें, टूंगा, चोरीला जाऊं नये म्हणून त्यावर बसून पहारे करीत असतात. मुलांचें लक्ष खेळतां खेळतां फराळाची पंगत केव्हां बसते यावर असतें. आणि खटपटे सर्व समारंभ ठाकठीक पार पडेल कसा या फिकिरीत असतात. पण खरोखर यांतील एकादीही गोष्ट विवाहाची जबाबदारी हलकी करूं शकत नाही. सप्तपदी व विवाहहोम झालारे झाला कीं तो पति आणि ती पत्नी हीं मग एकमेकांपासून अमेय होतात. तीं मग एकमेकांच्या गळ्यांत अलंकार होवोत नाहीं गळफास होवोत. विवाहाचा सर्व झगझगीत समारंभ मावळून गेल्यावर अज्ञातोदर अशा भवितव्याच्या अंधारमय दरींत जीं अचानक दुःखे किंवा अचानक सुखें येतील त्यांचे ज्याचे ते मालक असतात. भवितव्यांतील सुखांची तेवढी कल्पना करून वधुवरें आपणास रिझवीत असतात. दुःखे दिसलीं असतीं तर हजारोंतून एकतरी विवाहप्रसंग मंगल वाटला असता कीं काय हा संशयच आहे !

विवाहास अधिराजही आले होते. मोठमोठे अधिकारी मानकरी व्यापारी वगैरेचा फार मोठा जमाव विवाहास जमला होता. मोठ्या लोकांच्या पट्टेवाल्यांची थोरल्या दरवाज्याशीं गर्दी झाली होती. बलदेवास आणण्याचें मात्र अधिराजांनीं हेतुपूर्वक टाळलें असावें असें वाटलें. त्यासंबंधी चौकशी करतां ' त्याचें डोकें दुखत असल्यामुळें त्यास आणलें नाहीं ' अशी कांहीं तरी सबब अधिराजांनीं सांगितली. बाकी आजच्या समारंभाच्या बातमीनें त्याच्या डोक्यांत तिडीक उठली होती, या दृष्टीनें त्यांनीं सांगितलेली सबब खरेंच खरी होती.

+ + + +

विवाहसमारंभ चालू असतां इकडे वाड्यांत बलदेव, हसन, यज्ञेश्वर व सख्या वर्तुळाकार कोच पसरून त्यावर लोळत होते.

“ सख्या, बाबासाहेबांनीं आम्हांला नाहीं बोलवलें रे लग्नाला ” पाय रगडीत असलेल्या सख्याला बलदेव म्हणाला.

“माझ्यासारख्या पायाच्या सेवकानं काय बोलवं सरकार? बोलून चालून आम्ही पायाचे चाकर! पापाचे धनी व्हायचे मात्र” हसनला खुणावून सख्या म्हणाला.

“अरे तुम्ही माझे जिवाचे प्यार, माझे काळजाचे कलिजे आणि तुम्हीच आमच्याशी बोलायचा संकोच धरावा! बजे टबळे, त्याला एक ग्लास दे म्हणजे त्याचा जरा घसा मुटेल” अग्रे म्हणून बलदेवाने एक ग्लास आधी आपल्या घशांत ओढला.

पण “मला आज बरं वाटत नाही” म्हणून सख्याने ग्लास नाकारला.

“बरं, हसनभाई तुम्ही तरी घ्या, गुरुजी तुम्ही पण घ्या! त्याशिवाय आम्ही कसा घ्यावा?” बलदेवाने आग्रह केला. पण हसनने “आज आधीच फार झाली” असा बहाणा करून ग्लास घेण्याचे नाकारले.

“हो! त्यांची आज तिकडे मजा आहे, आपणही इथे कां करूं नये?” म्हणून यज्ञेश्वराने मात्र विनंति मान्य केली.

“आपल्या बऱ्याकरतां आम्ही आपले प्राणही द्यायला तयार आहो! पण आमचं म्हणणं आपणाला पटलं पाहिजे ना!” कळवळ्यानं सख्या म्हणाला.

“अरे पण बोलना! तुझ्यावर माझा विश्वास आहे. तुमच्यामुळे तर या दुष्टांच्या जाळ्यांत मी जिवंत राहिलों आहे.” बलदेव म्हणाला.

“आमचं तरी तेंच सांगणं आहे कीं हें जाळं तोडून आपण आतां मोकळं व्हावं” सख्या म्हणाला.

ह.—खरा बोलतो

ब.—बाबासाहेबांच्या विरुद्ध कसं जातां येईल?

स.—तर मग बोलल्याची कसुर माफ असावी खावंद!

ब.—तसं नव्हेरे—

स.—तर मग बाबासाहेबांनीं कारभार्यांदेखत शेटसावकारापुढं भर रस्त्यांत आपला अपमान करावा, यामुळं सारा गांव आपली छीः थूः करतो आहे हें आम्हांला पाहवत नाही.

ह.—त्या दिवशीं ती पोर मला हंसली म्हणून छोट्या राजांनीं आमचा केवार घेतला, पण मोठ्या राजांनीं उलट त्यांनाच शिक्षा दिली. बाबासाहे-

बांच्या विरुद्ध जायचं नसलं तर आमच्यापायीं युवराज साहेबांचा अपमान होण्यापेक्षां आम्हीच आतां युवराज साहेबांपासून दूर व्हावं हें बरं.

ब.—तुम्ही सोडून गेलां म्हणजे गांवचे लोक मला जिवें मारतील. मग जात असला तर चला. मीही येतो तुम्हाबरोबर. हें राज्य भोगण्यापेक्षा वनवास बरा. चार घरं भीक मागून पोट भरूं नाहीं तर झाडपाला खाऊन राहूं.

दीक्षित—छे: छे: ! असं हात पाय गाळणं बरं नाहीं. 'साहेबे श्री: प्रतिबसति'.

बलदेव—तुम्ही मला सोडूं नये याकरतां काय पाहिजे तें करतो, बोला.

स.—आमच्याकरतां आपण करण्यापेक्षां आम्हीच आपल्याकरतां काय हवं तें करायला तयार आहों. पण आपणाला तें पटेल तर पुढें बोलणं.

ब.—मग काय म्हणतोस बोल ना !

बलदेव व यज्ञेश्वर क्षिगू लागले !

स.—म्हणणं काय असायचं ? प्रजेवर जरब बसली पाहिजे.

ब.—बाबासाहेब आहेत तोवर आमच्या हातीं कांहीं नाहीं, मग जरब कशी बसवायची ?

स.—पण प्रजेवर आपण जरब बसविल्यावर बाबासाहेबांचं वजन आपो-आप कमी होईल.

ह.—आमच्या अवरंगजेब बादशहानं आपल्या बापाला दहा वर्षं तुरुंगांत ठेवलं होतं.

ब.—असं नोडग्यासारखं उलटं काळीज आम्हांजवळ नाहीं बुबा !

ह.—आमचं बोलणं आपल्याला आवडत नाहीं आणि वर अशी आमच्या धर्माची, बादशहाची आणि समाजाची निंदा आपण करतां. आम्ही आपणापासून दूर जावं असं मी म्हटलं तेंच योग्य दिसतं.

ब.—नाहीं, चुकलों बुबा, पण प्रत्यक्ष बाबासाहेबांच्या विरुद्ध जाण्याखेरीज आम्ही कांहींही करूं.

ह.—बाबासाहेबांबद्दल आपणाला एवढा आदर ! पण रामशास्त्र्यांनं एवढा त्यांचा अपमान केला तरी मग कसे गप्प बसलांत ? तीच पोर मला चार चौघांत हसली. आमचं गरीबांचं राहो ! राजेसाहेबांचाच अपमान युवराजांनीं गिळला. मग आम्हां कुत्त्यांना कोण विचारतो ?

ब.—मला चढं लागली. उगीच तापवूं नका ! पुन्हां केव्हां तरी सांगा. मरा जा आतां.

बलदेव त्याच कोचावर उताणा पडून झोपी गेला. यज्ञेश्वर आधीच निजला होता. सख्यानें हमनला खुणावले व दोघेजण उठून दिवाणखान्याबाहेर आले व दोन तीन दालनें ओलांडून एका लहानशा खोलींत दार ओढून घेऊन बाकावर बसले.

स.—माझा बेत तुम्हांला पडतो का पसंत, बघा !

ह.—वाटेल ती युक्ति सांग. दहाजणासमोर ती पोर मला हसली. मी सड उगविणार.

स.—तुला त्या पोरीचाच सड उगवायचाय. मी त्या सावकारांच्या घरावर नांगर फिरलेला कधीं बघीन असं मला झालेंय. माझ्या आजानं कधीं त्या रत्नाकराच्या बापापासून कर्ज काढलं होतं. तेवढ्यापायीं केवढ्या मोठ्या पाटिलकीचा वारस मी भुकेवंगाल झालों. मला गाढवाला तरी वेळेवर अकल यायला नको होता ! पण चोखले पुरवतांना म्हणून चंदी जेव्हां मला मोडून पळून गेली तेव्हां माझे डोळे उघडले. दहा पंधरा हजारांची इस्टेट गमावून बसलों. पैसे गेल्याचं मला कांहीं नाहीरें ! पण मी हौस पुरवली नाही म्हणून चंदी चढूंकडं सांगत सुटली. यानं माझी अगदीं नापत झाली. तुला काय सांगूं साहेबा, लग्नाची वाईल उठून गेली असती तर वाईट नसतं वाटलं इतकं चंदी गेल्याचं मला वाईट वाटतंय. मी वकिलाला विचारलं. पण त्यानं सांगितलं आतां रत्नाकरावर कांहीं फिर्याद चालायची नाही म्हणून. मरो ते कोडत नी तो वकील ! मला सड घ्यायला कायदा काय करतो ! पैशाची चेरी केली असती, पण सांपडलों तर पैशापरी पैसा जाऊन वर माझीच अब्रू जाणार ! तसें नको; मीच त्याची अब्रू घेतों. मग माझं काहीं झालं तरी त्याची अब्रू जाईल ती त्याची कसली परत येते !

ह.—मग मूंगू भीच उरकून घेऊं या ना जलदी !

स.—छट् ! अकलेची जातच नव्हे तुमची ! अरे हा गाढव युवराज आरेना, त्याला यांत घेऊंया गोवून ! म्हणजे काम फत्ते होऊन वरती आपण

निभावून जाऊं. अरे लावलेली आग बघायला गावूत राव्यलं तर खरी मजा !

ह.—मग युवराजांचं मत मी आतां मिळवितों. माझ्या मुठींत आहे तो.

सख्या—जरा दम खा ना ! अक्कल नाहीं म्हणतो तें का उगीच ! युव-
राज अजून माझ्याइतका हलकट झाला नाही. अवृद्धाराशीं गांठ पडली
तर एकदम छाती नाहीं व्हायची त्याची. ते दिवशींच नाही ! त्याच पोरीच्या
हात धरून नुमता दूर उभा राहिला, आणि तरा सुद्धां भेदरला होता.

हसन—अरे यार हिंदू ! बडा अक्कलवान तूं ! बस् बस् ! तूं म्हणतोस तसंच
तर ! पण मला भाई सूड घेण्याची घाई झाली आहे आणि ती पो—” सख्या-
च्या गळ्यांत हात घालून त्याच्या कानाशीं हसन कांहीं पुटपुटला व त्यानें
दातानें सख्याचा कान पकडला. सख्यानें “ चल उतावळ्या, दूर हो ! हेत्याचाच
भाऊ दिसतोम ” असें म्हणून त्यास ढकलले.

स गुणाबाई व रत्नाकरांना आनंद देणारे गंगाधर-देवकी यांचे विवाहमंगल मोठ्या थाटाने पार पडले. वृंदावन आले नाहीत त्यामुळे प्रभाकर व गंगाधरास थोडा विरस वाटला. गंगाधराने त्यास पुन्हा एक सामान्य हकीकतीचे पत्र लिहिले. वृंदावनांनीही त्याचे उत्तर ताबडतोब पाठविले. ते पत्र असे होते,-
श्री. गंगाधर यांस न. वि.

तुझे पत्र पाहून आनंद झाला व मौज वाटली. अखेर वांकडा भांग काढणारीच मुलगी तू पत्करलीस ! पण तू तरी काय ? जुन्या परंपरेचा अभिमान. वडिलांच्या सांगण्याला मान तुकवावी लागली असेल तुला दुसरे काय ! मोठ्या जुलमाने हा गोड घास तुला तोंडांत घालावा लागला असेल नाही !

देवकीला संकटांतून सोडवून मग तिच्याशी विवाह करण्याने एकाद्या कादंबरीच्या नायकाला शोभेल असें तुझे चरित्र चरित्र झाले आहे. ईश्वर या कादंबरीचा गोड शेवट करो ! असो.

विवाह हा सामान्यतः सर्वांसच इष्ट संस्कार आहे. असे माझे मत आहे. म्हणून या शुभ प्रसंगी तुम्हा उभयतांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. तुमचा विवाह ठरला तेव्हा प्रभाकराचे जे मला पत्र आले त्यांत आपण लग्न करणार नाही असे स्वतःविषयी लिहिले होते. मला त्याचे हें मत एकदम चुकीचे वाटले. तथापि सध्याच विवाहाची गरज पटळून त्याचे मत अनुकूल करून घेण्याची आवश्यकता वाटेना. म्हणून मी त्यास तेव्हा लिहिले नाही. पण प्रभाकरासारखी भावनामय व करारी माणसे एखाद्या मतास वाहून घेण्यापूर्वी

त्या मतांतील दोष त्यांस दाखवावे हे बरे. म्हणून तुझ्या द्वारा यासंबंधी मी माझे म्हणणे काय आहे ते थोडक्यांत मांडतो. माझ्या विचारावर त्याची श्रद्धा दिसते तेव्हां या लिहिण्याचा कांहीं उपयोग होईलही.

देशसेवेसारख्या सार्वजनिक कार्यांत चरितार्थाची पंचाईत पडण्याचा खचित संभव असून कुटुंबभार अंगावर पडत असेल तर अडचणी अधिक येणार हे खरे आहे व येवढ्यामुळे सार्वजनिक कार्यकर्त्यास विवाह न करता संसार-पाशमुक्त राहणेच योग्य दिसेल. पण याविषयी एवढी एकच दृष्टि पुरेशी नाही. सार्वजनिक कार्यास गृहस्थाश्रम जसा एवढ्या एका बाबतींत नडतो तसा तो दुसऱ्या पुष्कळ दृष्टींनी उपकारकहि झाला आहे.

बाल्यावस्था संपून यौवनावस्था सुरू झाली म्हणजे पुरुषास सत्तेच्या प्रेमाच्या पत्नीची आवश्यकता वाढू लागते. या भावनेची तृप्ती न करितां ती निर्मूल करण्याचा अत्याग्रह केल्यास मनाच्या शांततेचा निःसंशय भंग होतो. असा पुरुष मूळचा शांत असूनही अस्वस्थ, असंतुष्ट, त्रासिक, उतावळा व अविचारी बनण्याचा संभव असतो. त्यास दुर्यसनासक्त होण्याचाही मोह अनावर होईल. मग अशी मनोभूमी सार्वजनिक कार्यास अगदीच अपात्र. इतकेंच नव्हे, तर विघ्नकारक आहे. अंगीकृत राष्ट्रकार्याबद्दल अत्यंत आत्मीयत्व वाढू लागण्याइतकी मानस पदवी प्राप्त होण्यास पुष्कळ काळ जाऊन तपश्चर्याही व्हावी लागते. पण या काळांत आपलेपणाच्या कौटुंबिक प्रेमाचा ओलावा ज्या मनास नसेल ते मन नेहमी होरपळलेले व अशांत राहील. राष्ट्ररूपी अव्यक्त ईश्वराचे कुटुंब हे व्यक्त प्रतीक आहे. व निर्गुण-निराकारांत लय पावण्याची शक्ति नसतां श्रीशंकराची शिलामय शालुंका भक्त-जनांच्या जीवनास जशी जीवनरस पुरविते तसेंच राष्ट्राशी तादात्म्य पावण्यापूर्वी राष्ट्रसेवा करतांना राष्ट्रभक्तांस कुटुंबापासून समाधानाचे पोषण मिळत असते. सार्वजनिक आयुष्यांत प्रत्यही अपयशाशी टक्कर देताना गृहस्थाश्रमानेच आशावादित्व व खंबीरी राहते. आयुष्याच्या पूर्व भागांत गृहस्थाश्रम अवश्य मानणाऱ्या स्मृतिकारांनी त्याची उभारणी मानस शास्त्राच्या सूक्ष्म परीक्षणावर केली आहे. विवाहाआधी देशकार्याच्या बाता मारून संसारांत पडल्यावर हात

पाय गाळणारे कांहीं असतात, पण ते मुळचेच कच्चे असतात; विवाह न करून-
ही त्यांनीं कांहीं केले नसतें. त्यामुळे विवाहाला दोषास्पद ठरवितां येत नाही
किंवा देशकार्येच्छेनें विवाहबद्ध होऊं नये असें ठरत नाही. नेमस्त आहार न करतां
प्रकृति बिघडवून घेणारे पुष्कळ असतात, पण म्हणून अन्नानें प्रकृति बिघड-
णारच, किंवा प्रकृति चांगली राखण्यास अन्न वर्ज केले पाहिजे असें म्हणणे
योग्य होईल काय ?

शिवाय ऐहिक सुखराशि असा जो गृहस्थाश्रम त्याचा विदुमात्रही चाखा-
वयास न मिळणाऱ्यांनीं राष्ट्रभक्तीच्या निखान्यांत स्नान करावें व त्यांचे
यत्नफल संसारसुखांत लोळणाऱ्यांनीं आयतें भोगावें, यासारखा उपकारधर्मप-
रायण, आश्रमश्रेष्ठ गृहस्थाश्रमाचा दुसरा उपमर्दच नाही. गृहस्थांना ही शर-
मेची गोष्ट आहे.

देशभक्तांनं आपल्या कुटुंबाचे हाल होऊं नयेत असें इच्छावें हें गैर नाही.
पण देशभक्ताच्या देशसेवेचें मोल त्यास देऊन त्याचें पोषण करावें हें समा-
जाचेंही कर्तव्य आहे. देशभक्तांनीं जनतेकडून वेतन न घेतां फुकट देशभक्ति
करावी व मग घरचें नसले तर भिकेनें पोट भरावें याचें नांव स्वार्थत्याग—
असा देशभक्त पगारिहून श्रेष्ठ दर्जाचा—असें बनून राहिलेले लोकमत अशा-
स्त्रीय व कार्यनाशक आहे. यानें देशकार्य करण्यास पुरेशी लायक माणसें पुढें
येणार नसून फुकट सेवा करून घेण्याची अनीतिकारक खोड
जनतेंत वाढणार आहे. समाजसेवा हा ज्या ब्राह्मणांचा धर्म त्यांना पोसण्याचें
कर्तव्य धर्मकर्त्यांनीं समाजास लावून दिलें होतें. तसें कर्तव्य या देशभक्ता-
बद्दल आज कोणास वाटत नाही, हें दुर्दैवाचें लक्षण आहे. सरकार नोकर
नेमतांना फुकट काम कोण करील हें न पाहतां चांगले काम कोण करील हे
आधीं पहातें, व मग त्या नोकराचें लक्ष एका नोकरातिच राहावें ह्याणून नो-
कराच्या दर्जाप्रमाणें त्यास आर्थिक दृष्ट्या संतुष्ट ठेवित असतें. प्रस्थापित
सरकारचा हा नियम सरकार होऊं इच्छिणारांनीं आधीं पाळावयास नको
काय ? पोट बांधून लढाई कशी होणार ?

माझ्या वर्तमानपत्रांतून या मताचा मी जोराने पुरस्कार करीत असतो. पण या विचारास लोकमत अनुकूल होईपर्यंत—अथवा आपल्या हयातीत न झाले तरी—कुटुंबासह सोसवतील तितके हाल सोसून होईल ते कार्य धैर्याने व निष्ठेने करीत राहणे हा एकच येथे मार्ग आहे. अविवाहित राहून देशसेवेस अक्षम होण्यापेक्षा विवाहितावस्थेत सेवा करीत असतां कुटुंबाचे थोडेसे हाल झालेलेही पुरवले. निव्वळ संसारमग्न तरी असें काय सुख जेवतात !

असो. सुजास अधिक काय लिहावे ? क. हे. वि.

आ. वृंदावन

प्रभाकणस हें पत्र गंगाधरानें दाखविलें. त्याला तें सर्व जरी समजलें नाहीं, तरी त्याचा मथितार्थ त्याच्या लक्षांत आला, व वृंदावनावरील श्रद्धेमुळे राध्या विवाहाविषयी विचारच करायचा नाहीं असें त्यानें ठरविलें.

विवाहोत्तर देवकी सासरी राहण्यास आली. आतां तिला सासरमाहेर एकच झालें. कारण रामशास्त्र्यांनीं जेवणापुरती एका स्नेह्याकडे सोय करून बिऱ्हाड मोडून टाकलें. देवकीला सासरी परकेपणा वाटण्याचें काहींच कारण नव्हते. होती तीं माणसें जुन्या परिचयानेच होती. विवाहाने सगुणावाईशीं तिचें सुनेचें नातें आलें तरी त्या तिला आपल्या मुलीप्रमाणेच समजत. त्यांनीं तिचें माहेरचें नांव देवकी तेंच सासरी चालूं ठेविलें. यामुळे बदललेल्या नांवाने होणारी सासरची जाणीवही देवकीला होईना. आतां सासर या नात्यानें थोडे अधिक मर्यादेनें वागायला हवेच होतें खरें. पण देवकीच्या शालीन स्वभावाला त्यांत अवघड काहींच नव्हतें. वयाच्या मानाने तिचें सहज वागणेंच विनयाचें असें. पहिल्या पहिल्यानें गंगाधरास पहातांच तिला थोडी धांवपळ करावी लागे. पण अशी धावपळ नववधू धाकानें किंवा विनयानेंच करीत नसतात तर त्यांत त्यांना एक प्रकारची हौस वाटत असते. कदाचित पतिमुख पहातांच होणारा आनंद पोटांत मावत नसेल, व त्या भरांत त्यांची धांदल उडत असेल; नाहींतर समोरून पतीकडे पहायला भीड वाटते म्हणून दाराआडून टक लावून पहायला मुली धांवत असतील झालें दुसरें काय ! गंगाधराची पण अवस्था तीच होई,

ओटीवर असला कीं आतांशा आईकडे त्याचें सारखें काम असे. तो पुन्हां पुन्हां घरांत आईकडे जाई व पुन्हां ओटीवर येई. नेहमीचें पायाखालचें माजघर पण तिथल्या अंधारांत तो आतां जपून आजूबाजूला निरखून पहात चाले. हो ! अंधारांत ठेचबीच लागायची कदाचित. सेंपाकघरच्या दाराशीं एखादेवेळीं कोणा येणाराजाणाराच अडथळा होईच, पण आईनें विचारलेंच तर 'कांहीं नाहीं ग, दाराचा दगड लागला' असें तो उत्तर देई. बाकी आईच्या लक्षांत तें आधींच येत असेल. देवकीला आतां सगळ्या शेजारणी पुन्हां पुन्हां येऊन नांव ध्यायला सांगत. ती पुन्हां पुन्हां नाकारी ! पण आग्रही बायका तिला ध्यायला लावतच; आणि एखाद्या बाईनं आग्रह कमी केला म्हणजे आग्रहानें जेवणाऱ्या भिक्षुकानें दुसराच लाडू नको म्हटल्याबरोबर वाढणाऱ्यानें हात आखडला असतां त्या भिक्षुकाचा जसा हिरमोड व्हावा तसाच तिचा हिरमोड होई. आणि त्या भिक्षुकाप्रमाणें, ती पुन्हा होईल त्या आग्रहास मग्न अगदीं टपून बसे.

लहानपणीं देवकी गंगाधराशीं कितीही खेळली सवरली असली तरी विवाहोत्तर पहिल्यानें जेव्हां एकांतांत गंगाधराशीं गांठ पडली तेव्हां लज्जेनें तिची गाळण उडाली. ती जवळ न येतां दूरच जात आहे असें पाहून गंगाधरानें झटकन् पुढें होऊन तिचा हात धरला. तेव्हां एकदम तोंड फिरवून पुढें चालण्याच्या झोकावर ती त्याच्या हाताशीं ओढ घेऊन उभी राहिली. एकाच क्षणीं अस्थिर व अवल अशी तिची मनोरम अवस्था पाहून गंगाधर मोहून गेला. त्यानें तिला आपल्या बाहुपाशांत घेतलें व मग त्याच्या विशाल वक्षावर मस्तक ठेवून देवकी आनंदसागरांत पोहू लागली. त्या रात्रीं परस्परांनीं परस्परांच्या लहानपणच्या खूप आठवणी व उखाळ्या पाखाळ्याही काढल्या, एकमेकांवर पुष्कळ प्रणयकोप केला. वटपौर्णिमेच्या प्रसंगाची आठवण गंगाधरानें काढतांच देवकी तेव्हांही भीतीनें घाबरली. बलदेवाची आठवण आतांशा केव्हांना केव्हां निघाली कीं तिचें काळीज धरारे ! आतां वास्तविक गंगाधर सानिध होता व त्यानेंच आपला विजयप्रसंग आठवून बलदेवाचें नांव काढलें होतें. पण तरीही देवकी भ्यालीच. व एक-

दम तिने त्याच्या गळ्यास मिठी घातली. तिचे हृदय धडधडत होते. गंगाधराने तिला आश्वासन देऊन शांत केले. पहाटे गंगाधर निजून उठल्यावर तिने पुन्हा गंगाधराच्या गळ्यांत प्रेमाने हात टाकला व अर्थपूर्ण नजरेने त्याकडे पहात ती म्हणाली, “ मला अंतर नाहीना देणार ? ”

गंगाधराने शब्दाने उत्तर दिले नाही.

+ + + +

आई, बाप व भाऊ यांप्रमाणे प्रभाकर देवकीवरही मनापासून प्रेम करू लागला. किंबहुना तिचा त्याला विशेषच लळा लागला. ती त्याच्या बरोबरीची होती व ज्याच्याशी ती अगदी मोकळेपणी बोलेल खेळेलही असा घरांत एकटा काय तो प्रभाकर होता. दोघेही बुद्धिवान होती. रामशास्त्र्यांनी देवकीकडून कांहीं कांहीं वाचून घेतले होते व पाठांतरही पुष्कळ करून घेतले होते. प्रभाकराचे गजाननावर ती त्याचे प्रमाणेच प्रेम करू लागली. गजाननासमोर बसून आता ती दोघे रोज स्तोत्रपाठ करीत. प्रभाकराचा अभ्यास तर तेथे होताच, व आता देवकीही तेथे बसून कांहीं वाची. वृंदावनांचीं पत्रे प्रभाकराने जपून ठेवली होती ती त्याने तिच्या दाखविली. तिला तीं सर्व पत्रे पूर्णपणे समजली नाहीत, तरी तिची वृत्ती पत्रे वाचतांना गंभीर झाली व अंतःकरणांतील संवादी भाव जागृत झाले. वाईट किंवा चांगले उद्बोधक विचार बुद्धीत शिरण्याच्याही आधी भावनेचे वातावरण दूषित अथवा सुगंधित करतात, हा अनुभव पुष्कळांस असेल. वृंदावनांचे स्मरण असण्याचे तिला कांहीं फारसे कारण नव्हते. वटपौर्णिमेच्या संकटप्रसंगी वृंदावन गंगाधरासमीप उभे होते. तरी कोणा मनुष्यास निरखून पाहू शकेल अशी देवकीची त्या वेळी मनःस्थिती नव्हती. तरी पण तेथे वृंदावन तेव्हा होते ही गोष्ट प्रभाकराकडून कळल्यावर त्या प्रसंगाच्या स्मृतिपटलावरील चित्रांत तिने वृंदावनांचे चित्र रेखाटले. वृंदावन विवाहित असून त्याच्या पत्नी अन्नपूर्णाबाई मॅट्रिकपर्यंत शिकल्या आहेत व त्या वृंदावनांना क्वचित लेखनाचे कामी मदतही करतात, असे प्रभाकरास गंगाधराने सांगितले होते तेही त्याने वहीनीला सांगितले. तेव्हा तर अन्नपूर्णाबाईचा व आपला परिचय व्हावा अशी तिला इच्छा होऊन तिने गंगाधराजवळ ती गोष्ट काढली. गंगाधरास ही गोष्ट आनंददायकच होती. पण तो

व्यवहारांत नुकतेच पाहू लागला असल्यामुळे सध्या दोन वर्षे न जातां पुढें तिथित जाऊं असें त्यानें तिला सांगितलें, व दोन वर्षें मराठी भाषेचा होईल तितका अभ्यास करून होईल तितकें इंग्रजीही शिकेन व अन्नपूर्णाबाईकडून वाढवा भिळवीन असेंही देवकीनें कबूल केलें.

+ + + +

“ मला सुद्धां तुम्ही कराल तसली देशसेवा करतां येईल कांही भाऊजी ! ”
एक दिवस देवकीनें प्रभाकरास विचारलें.

प्र.— हो वहिनी काय झालं न यायला ! अन्नपूर्णाकाकू सुद्धां सार्वजनिक कामांत वृंदावनांप्रमाणें पडतात. त्या स्त्रियांच्या सभांत भाषण करतात आणि तिथल्या बायका कपडे पण स्वदेशी वापरतात.

दे.— पण मग तें सगळें इथें कसचें होणार ? इथें सभा कशी करायची !
प्राणखी बोलायचें कसं हें कोण शिकविणार !

प्र.— माझ्या मनांत पुढें पुण्यासच राह्यचं आहे. या फुटक्या गांवांत कशाची आली देशसेवा !

दे.— मग तुमच्या बायकोला येईल करायला देशसेवा. आम्ही कूटून पुण्याला राहतों आतां !

तेथेंच पलीकडे गंगाधर एका पुस्तकांत डोंकें घालून बसला होता; वरील वाक्य सुद्धां त्याच्याकडे स्मितपूर्वक पहात देवकीनें उच्चारलें. तें जाणून गंगाधर म्हणाला—

“ पण पुण्यास राहूनच देशभक्ति करतां येते असें नाही कांहीं ! देश काय सगळा पुण्यांतच साठवलाय काय ? येथल्या देशसेवा करणाऱ्यांनीं पुण्याला जायचें तर मग आमचा गांव कोण सुधारणार !

प्र.— पण येथें वर्तमानपत्र नाही, कधीं सभा भरत नाही नी कांहीं सुद्धां नाही.

गं.— तरी काय झालं ? येथें लोकवस्ती आहेच ना ? लोकांची सुधारणा करायची हीच देशमेवा ! वर्तमानपत्रं नसलीं तर काढावीं. दुसरी साधनं उपेक्ष करायीं.

प्र.— लोकांची सुधारणा करायची म्हणजे ?

गं.— लोकांना लिहितां वाचतां येऊन आपले हक्क काय आहेत, व त्या-

करितां झगडावं व सामर्थ्य उत्पन्न करावं कसं हे लोकांना शिकवायला हवं. इंग्लंडच्या इतिहासांत या गोष्टीं तूं वाचल्याच आहेस.

प्र.—पण काम्बेलनं बंड केलं तसं करायला आम्हांजवळ शस्त्रं कुठें आहेत ?

गं.—बंडाचा प्रश्न सध्यां लांब आहे. अजून प्रजेचे हक्क म्हणजे काय हे मुद्धा लोकांना समजत नाही.

प्र.—छे ! इथले लोक कसचे सुधारतात ! ते दिवशीं बैनीकडं पहात नुसते मेंढरासारखे उभे होते, पण एकाची नाही छाती आली पुढं व्हायची !

गं.—पण स्वतां तूं तेव्हां तिथं होतास तो कां नाही आलास पुढं ?

प्रभाकर ओशाळला, घोटालला व म्हणाला—

“ मला एकदम ध्यानांत नाहीं आलं—नी—थोडा भीतिहि वाटली.”

गं.—तुला लाजविण्याकरितां मी विचारलं असं नव्हे ! तुझा स्वभाव मी ओळखतो. पुन्हां असला प्रसंग आला तर तूं प्राणसंकटांत मुद्धा उडी घालशील हे मी जाणतो. माझं म्हणणं, कीं लोकांचंही असंच होतं. किन्येक पिढ्यांत त्यांना धैर्याचे प्रसंगच माहित नाहीत. यामुळं पहिल्यानं एकदम ते चकित होतात. त्यांची बुद्धी कुंठित होते. आणि काय करावं हें सुचत नाही त्यांना. यांतच मग भीतीची आणखी भर पडते. फ्रान्स देशांत मेंढरासारखे पडून नाना प्रकारचे हाल व अपमान सोसणारे लोक तशी वेळ आली तेव्हां लांडग्यासारखे शूर व क्रूर बनले, हा इतिहास तुला अवगत आहे. अशा मानसधर्मसंशोधक पद्धतीनं इतिहास शिकवातच नाहीत, यामुळं मुलांना त्याचं रहस्य कळत नाही, गोडीही लागत नाही.

देवकी—पण बायकांनीं करायचं देशकार्य कसलं ?

गं.—पुष्कळ आहे ! बायकांना लिहायवाचायला शिकवावं. स्त्रियांच्या चालीरीतींची गंभीरपणे चर्चा करावी. पडवीच्या जोत्यावर वसून रिकाम्या जारा गांवच्या गप्पा मारायच्या त्या असं कांहीं लिहिलं, वाचलं, बोललं तर विघडेल वाटतं ?

दे.—हो, आम्ही घरच्या पडवीच्या जोत्यावर तरी बसतो. पण शाकंबरीच्या नाही तर शनीच्या कट्यावर नाही तर पिंपळाच्या पारावर वसून चटोरपणानं चायकांवर टीका करित पुरुष बसतात ते कुठं गेलं ?

गं.—पण सांग, मी कधी बसतो का ? ज्यांच्या बायकांना नवऱ्यांनी असं तिथं बसणं आवडत असेल ते बसत असतील.

दे.—हो ! तोही दोष बायकांचाच का ?

गं.—अग, खरं आहे मी म्हणतो तें ! बायकांच्याच अभिरुचीनं पुरुष वागतात. पूर्वीच्या काळीं वीर, शिपाई, मजबूत, धैर्यवान, असा पति असला की बायकांना तो पसंत पडे. म्हणून पुरुष तसे होण्याचा प्रयत्न करीत. आज पति अशक्त भित्रा असला तरी तो बायकांना चालतो—नव्हे तोच बरा वाटतो—कारण त्याचा जीव धोक्यांत येण्याचा संभव तितका कमी ! म्हणून पुरुष धैर्यवान होत नाहीत.

दे.—बायका सांगतात वाटतं पुरुषांना भित्रं व्हायला !

गं.—अग, सांगायलाच कशाला हवं ? त्या दिवशीं “ त्या पोरीवर त्या राक्षसानं हात टाकला आणि आणि घंटासारखे तुम्ही पहात बसला कसे ? ” असं एका तरी बायकोनं तिथल्या पुरुषांना घरी गेल्यावर विचारलं असेल असं वाटतं तुला ? उलट ‘बरे झालं बाई आपण नाही ना कांहींही बोललां तिथं ?’ म्हणून साऱ्यांनी नवऱ्यांचीं कौतुकंच केलीं असतील

दे.—पण बायकांना मुळीं पुरुष करतील तें चांगलंच वाटतं.

गं.—तसंच केवळ नाहीं कांहीं. नवरा—बायकांच्या धुसफुसी बाहेर येत नाहीत एवढंच काय तें ! परमेश्वरापेक्षांही बायकांची आराधना कठीण ! पण तें राहो ! लग्नाआधीं नवरा कसला ह्वासा वाटतो बायकांना ?

दे.—इश, मुलींना आधीं विचारतो कोण ?

गं.—अस्सं, तर मग साऱ्यांना जांवाई कसला आवडतो ?

दे.—मला मुळीं आई नव्हतीच !

मोठाच हंशा पिकला ! देवकीला आपण जिकली असं वाटलं.

गं.—अग, तूं आपल्यावर नको ओढून घेऊस ! मी सर्वसामान्य विचारतो.

दे.—तर मग जांवाई चांगला हवा असं कुणालाही वाटणारच !

गं.—कबूल, पण चांगला म्हणजे कसा ? समज, एक मुलगा तरुण रूपवान विद्वान असून मोठा सरकारी पगारदार आहे, अगदीं मोठ्या पेन्शनीची नोकरी आहे. त्याला दुसरा आहे तोही तरुण रूपवान थोडा अधिकच हुषार आणि विद्वान

पण गरीब आहे, वर्तमानपत्राचा संपादक आहे, वेळी टिळकाप्रमाणं तुहंगांत जाण्याचा त्याला प्रसंग आहे. यांतला आतां कोणता जांवई एखादी सासू पत्करील सांग ?

देवकी अगदीं लाजली ! लगेच प्रभाकर उसळून खिदळत म्हणाला, “ हो हो दादा, मरकरी नोकरच पत्करील खराच ! वहिनी—”

गं.—कां ? आतां कां उत्तर नाही ? मीं म्हणतो तें खरंच खरं आहे. मराठे-शाहीत एखाद्या कारकुनी पेशाच्या मुलाला मुलगी देण्यापेक्षां महत्वाकांक्षी, स्वारी शिकारीवर जाईल, पराक्रम करून नांव मिळवील अशा शिलेदारालाच जांवई म्हणून अधिक पसंत करीत. बायकांची रुचि पालटली तसे पुरुषही पालटले. अग, बाहेर सुधारक असला तरी आज नवरा बायकोकरतां सोवळं नेसतो. धद्धा नसली तरी सत्यनारायण करतो. परवां महायुद्धांत लग्न ठरलेल्या मुलींनीं लढाई सुरू होतांच लढाईवरून जाऊन याल तर लग्न करूं असं आपल्या भावी यजमानानं सांगितलं म्हणतात, तेव्हां तिकडे कैक तरुण समरांगणावर धांवले. त्यांत देशभक्तिप्रमाणं पुष्कळांना स्त्रीप्रेमानंही प्रेरणा दिली होती, आणि आमच्या इथे पुष्कळ तरुण लग्नाआधीं देशभक्तीच्या गप्पा मारून लग्न झाल्यावर हातपाय गाळतात, असं वृंदावनांनीं लिहिलं. मला वाटतं याचं कारण स्त्रियांची तशी अभिरुचि होय.

दे.—बायकांना काय, पुरुषांनीं शिकवाणं तशीं त्यांचीं मते नी आवडी बनतात.

गं.—हें मात्र अगदीं खरं बोललीस ! स्वतां कितीही विद्वान, हुशार, प्राग-तिक, स्वतंत्र विचारी, देशसेवक पति असला तरी यांतलं आपल्या बायकोच्या वाट्याला थोडंसं यावं असं कांही पुरुषाला वाटत नाही. बाहेर हे किती गंभीर विचार करोत, महत्कार्ये करोत, घरांत बायकांपाशीं आपल्या यांच्या जेवणखाण, कपडेलत्ते, दागदागिने, औषध दुखणी, सणवार, लग्नकार्ये यांच्या गोष्टी, खुद्द स्त्रीसमाजाविषयीच्या बाहेरच्या चर्चाही बायकोजवळ कधीं बोलायचे नाहीत. स्त्रीस्वातंत्र्याच्या पुरस्कर्त्यांना स्वतांच्या बायकोचा ‘बुद्धिभेद’ करायला नको. बाहेरच्या कोणच्याही वर्णनानं बायकांना देशभक्त नवरे ओळखतां यायचे नाहीत, इतक्या त्या नवऱ्याच्या सार्वजनिक आयुष्याशी पारख्या

असायच्या. वृंदाः नां वरोवर पुण्यास मी थोरामोठ्यांच्याही घरचा कानोसा घेतला, पण सैपाकघरांत घरच्याच मंडळींत जेवतां बसतांना बायकांसह एकांदा भोठा माणूस कांहीं गंभीर चर्चा करील किंवा भारदस्त भाषण करील, तें नांव नको. प्रभा, अरे कांहींतर असे म्हणणारे बहादूर आहेत कीं “आम्ही बाहेर सारा दिवस गंभीर बोलतो वागतो, आतां घरांत सुद्धा एवढा डोक्याला शीण घावा हा जुलूम वुवा ! बायकांशींही जर आम्ही आतां गंभीर चर्चाच करा-यची किंवा त्यांनीं आमच्या मतावर निस्पृह टीका केलेली ऐकायची तर मग सुखाश्रमाची छायाच नाहीशी झाली म्हणायची !” आम्ही सदाच गंभीर विषयांवर बोलावं म्हणत नाही. पण सार्वजनिक विचारांची पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांनाही ओळख असावी इतकंच आमचें म्हणणें. पण येवढ्यानं यांच्या गृहसौख्याचा अगदीं उन्हाळा होतो. आपलें मूर्ख अर्थ अंग घरीं ठेवून उर-लेले हे अर्थशहाणे समाजांत वावरत असतात. नवरा केवढाही विद्वान बुद्धि-वान् असला तरी त्याचे विचार समजायला बायको कांहीं तितकीच हुशार असा-यला नको. विचार सुचायला लागते तेवढी सगळी बुद्धि कांहीं तो विचार समजायला लागत नाही. शहाण्या माणसानें पुष्कळ वाचनानें मननानें बसवि-लेला एकादा विचार अनेकवार अनेक प्रकारें बोलला, चर्चा केली, दुसऱ्याला त्यावर बोल्त दिलें कीं शहाण्याचा विचार कांहीं दिवसांनीं सहजासहज समजूं लागतो व सामान्य मनुष्य सुद्धा युक्तिवाद करूं लागतो. त्यालाही पुन्हां शहा-ण्या माणसाइतकेंच सगळें वाचावं लागतें किंवा अभ्यासावं लागतें असें नाही. वेदांताचीं तत्वं समजणाऱ्या बायकांना राजकारण नी समाजकारण न समजा-यला झालेंय काय ? निदान जितपत वेदांत कळतो तितपतच तरी राजकारण आणि समाजकारण कळेल कीं नाही ? रामायण महाभारताच्या कथा जर त्यांना येतात तर शिवाजीचें, गोखल्यांचें, रानड्यांचें, टिळकांचें, मॅथिनीचें, कॅम्बेलचें, नेपोलियनचें चरित्र त्यांना कां नाही कळणार ? पण हे विद्वान पुरुष घरीं कधीं बोलतील तर ना ! शंभर पुस्तकं वाचून येणार नाही इतकें शहाणपण एका शहाण्याशीं पुढां पुन्हां बोलल्यानं येतें. आमच्या देशाची स्थिति सुधारत नाही याचें कारण आमच्या स्त्रिया मूर्ख आहेत हे होय ! मला तर वाटतें कीं समाजसेवकांची शक्ति जर आज

खरीच मर्यादित असेल तर त्यांनी ती सर्वच्या सर्व समाज सुधारण्यांत व्यर्थ न खर्चतां ज्या लोकांतील पुरुषांची सुधारणा झाली त्यांतील स्त्रियांचीही ताबडतोब सुधारणा करावी, त्यांना शिकवावं, सुधारावं, देशकार्य समजून द्यावं. सुधारणेचे रिकामे चोचले मला अगदीं आवडत नाहीत. पण स्त्रियांची योग्य उन्नति जरूर झाली पाहिजे. एका सुशिक्षित पुरुष समाजाच्या स्त्रियाही सुधारल्या तर तेवढा सगळा समाज सुधारला असं होईल. मग जो पुरुष देशकार्य करील त्याला तरी त्याच्या बायकोची मदत मिळेल. आणि 'बायकोमुळे कचरलों' ही सबब तरी इतरांना राहणार नाही. आजच्या या निव्वळ पुरुषी समाजसुधारणेनें सर्व समाजाच्या अर्धांगाचीच सुधारणा होत आहे. शंभर घरं बांधावीं पण एकावरही छप्पर किंवा कांहीं आवरण नसावं, म्हणजे जसा त्यांचा उपयोग नाही तसंच आजच्या सुधारणेचं. सुधारलेलं एक अर्धांग कितीही चपळ, तर-तरीत असलं तरी त्याचं घरांत असलेलं दुसरं अर्ध विकलांग त्यांस ह्याळं चाळं देत माहीं आणि निरुत्साही करतं. पुरुषांच्या लक्षांत ही गोष्ट अजून यावी तशी येत नाही इथं नाइलाज आहे पण ज्यावेळेला ही गोष्ट पुरुषांना सुचेल व पटेल त्यापुढं आजवर लागला त्याच्या दशांश वेळही समाज पुढं यायला लागणार नाही. कार्यकर्त्या माणसांची उणीव हेंच खरं विघ्न आहे. आणखी स्त्रिया सुधारल्या कीं तें खात्रीनें नाहीसं होईल.

प्रभाकर—दादा सगळ्या लोकांना असं वाटूं लागेल करे ?

गं.—अरे हो ! त्यांत काय ? घरीं दारीं नेहमीं कानावर मोठे विचार पडावेत म्हणजे सहज मग आपल्या मनालाही तसे विचार करण्याचं वळण लागतं. इथं मोठ्या माणसांनीं सुद्धां जे विचार समजून दिले तरी समजत नाहीत, ते पुण्यांत शाळेंतलीं मुलं आपसांत नेहमीं बोलतात. अरे पण हो—माझा मुद्दा मी विसरलोंच. हं, मग काय ? पुरुषच बायकांचीं मतं बनवितात हें मला कबूल, पण अखेर बायकांच्या मुळच्या किंवा बनलेल्या मताप्रमाणं पुरुष वागतात एवढं खरं ना ? अग त्यांत पु.षांची थोडीशी लबाडी खरीच ! देशभक्तीची गोडी बायकांना लागल्यावर त्या नवऱ्यांनाच जर देशभक्ति करायला सांगूं लागल्या तर ! अशी पुरुषांना भीति वाटत असेल म्हणून ते बायकांना घरच्या

सैपाकांत रमवून ठेवत असतील; पण त्यांतसुद्धा बायकांच्या मताला रुचीला किंवा उपदेशाला पुरुष किती भिऊन असतो ते पहा म्हणजे झाले.

सासूबाई पुराणास गेल्या त्या परत येण्याची वेळ झाली म्हणून देवकी उठली, पण गंगाधराने तिला 'इच्छा असेल तसं देशकार्य करण्यास मी तुला जरूर संधि देईन' असे आश्वासन दिले. "मीही आतां येथे स्थाईक झालों असल्यामुळे कांहीं सार्वजनिक कार्य उभारावं असं योजतों आहे" असेही तो बोलला.—इकडे ईश्वरी योजना कांहीं वेगळीच बनत होती.

: ८ :

ब.—असलं ओंगळ धरिष्ट कांहीं आपल्या हातून होणार नाही.

स.—तर मग महाराजांनी मनांतलं बोलायला लावून आम्हांला मात्र पापांत पाडलं म्हणायचं ! आतां आपल्या तोंडून ही गोष्ट फुटण्यापूर्वीच आम्हांला पोबारा केला पाहिजे. नाही तर तो सैतान बाबासाहेबांकडून माझी मुळीन मुळी खणून काढील.

ब.—अरे पण मी कसा कुठे बोलेन ?

स.—कां ? त्याला काय हरकत आहे ? आपण आमचा कांहीं दुष्टावा साधाल असं माझं म्हणणं नाही. पण आमची किंमत ती किती ? आमच्यासारखी पायाचीं खेटरं आपल्याला हवीं तेवढीं मिळतील. तेव्हां सहज प्रेमांत येऊन कुणाशीं बोललांत आणि तेवढ्यानं झालं आमचं वाटोळं, तर आपलं कांहीं थोडंच अडणार आहे.

ब.—अरे असं काय तुझ्या नी माझ्या काळजाचं पाणी करतोस ?

ह.—आपलीच कसूर आहे महाराज !

ब.—ती कशी काय बाबा ?

ह.—आमचा अपमान झाला तो राहो ! पण त्या शास्त्र्यानं अपमान केळा तो तर आपला आणि बाबासाहेबांचा ना ? धन्याच्या अपमानाची लाज नोकराला आहे पण धन्यालाच नाही ! उलटा तखदीर ! दुसरं काय ?

ब.—पण असला भयंकर सूड कसा घ्यावा ?

स.—‘राजे लोकांचं घरांत लक्ष नसतं’ असा ठोसला त्या शास्त्र्यानं मारला,

त्याचा अर्थ किती वाईट आहे हें आपल्या ध्यानीं नाहीं आलं वाटतं.

ब.—पण मींच बाबासाहेबांना विचारलं तेव्हां ‘आमचं वर्तन सरळ असतं तर तो सच्छील ब्राम्हण असं बोलला नसता’ असं ते बोलले. मग मी काय करणार ?

स.—असा अभिमान सोडला म्हणून तर आतां प्रजा विचारीनाशी झाली त्यांचं एक राहो. त्यांचे आतां पंचाणव गेले पांच उरले. पण गादी सगळी चालवायची आपल्याला ! आपण वेळींच जरब न बसाल तर पुढं कसं व्हायचं ?

ह.—रंडीलासुद्धां रंडी म्हटलं तर खपत नाहीं.

स.—मग ठरतो कां आपला विचार ?

ब.—तुमचं सगळं म्हणणं मला पटतं पण मला अजून धैर्य होत नाहीं.

स.—आपली इच्छा नसल्यास आणखी कांही दिवस मी ही गोष्ट काढणार नाहीं.

बलदेवास झोप येऊं लागली हसन व सख्या यांनीं निरोप घेतला.

+ + + + +

देवकी गरीदर असल्याचा सगुणाबाईंना संशय येऊं लागला. लवकरच हा चांगल्या गोष्टीचा संशय असूनसुद्धां खरा ठरला. देवकीची नाना प्रकारची हौस होऊं लागली. तिला माहेरचें कोणी नाहीं याचं तिच्या मनास वाईट वाटूनये याकरितां सगुणाबाईंनीं तिची सर्व प्रकारची हौस केली. दिवस-मासांनीं गर्भ वाढूं लागला व आधींच तेजस्वी असलेलें देवकीचें मुख अधिकच उल्लसित झालें. नवमास पूर्ण होऊन देवकी प्रसूत झाली व सर्व कुटुंबीयांना आनंदून टाकणारा बालार्कप्रमाणें तेजस्वी बालक देवकीचे उदरीं आला. मुलगा सामुद्रिकाला दाखविला. त्यांनीं सर्व ऐश्वर्यसूचक लक्षणांनीं बालक विभूषित असल्याचें सांगितलें व रत्नाकरांनीं भविष्यवाद्यास पुष्कळ द्रव्य देऊन संतोषित केलें.

तीन महिने झाल्यावर बालकास घेऊन देवकी हिंडूं फिरूं लागली. आतांशा ती त्यास घेऊन रिशविण्याकरितां घराभोंवतालच्या बागेंतून फिरत असे.

+ + + + +

हसन—आतां किती दिवस वाट पहायची ?

सख्या—तो भेकड नाही तयार होत ना !

ह.—नाही. येना ! तूं नी मी बस् ! तुम्ही हिंदू डरतां भारी !

स.—तूं नोडग्या मोठा धीट रे ! जा ना मग एकटाच ! मी तरी कशाला हवा तुला !

ह.—अरे यार, घुस्सा नको करूं ! भाई तुझ्याशिवाय माझ्यानं फते नाही व्हायची !

स.—मग जरा दमानें घे ! आतांच जाऊं त्याच्याकडं. आधीं मी जातो. तूं आड उभा राहा. तो ऐकत नाही असं वाटलं कीं मी त्याला जास्त पाजतो. मग तूं ये आंत आणि कांहीं करून मोटारची परवानगी काढ. मोटारवाल्याला खणखणीत जादूनं मी भारून ठेवलंय कधींच. पुढचं बोलायला नको.

ते दोघे तडक बलदेवाकडे गेलं. यज्ञेश्वर तेथें नव्हता. हसन दिवाणखान्या-बाहेर थांबला. आंतील भिंतीशी बलदेव कोच टाकून पडला होता. सख्या आंत जाऊन त्याच्या कानाशीं लागला.

ब.—काय म्हणतोस बाबा ? नाही माझी तयारी. पुन्हां मला विचारूं नकोस !

सख्या—मग राह्यलं ! आपलं काय ? आपल्या पायाचीं खेटां आम्ही. आपल्याबाहेर काय म्हणून जाऊं ! युवराजसाहेबांच्या मनाला त्रास दिला त्याची माफी असावी.

ब.—छेरे ! तुम्ही माझ्याकरतांच झटतां ना ?

बलदेवानें एक ग्लास घशाखालीं घातला.

सख्यानें आणखी एक ग्लास भरला.

ब.—नको पुरें ना आतां !

स.—छे ! महाराजांची तब्बेत आज अगदीं खूष झाल्याशिवाय मला नाही चैन पहायचं !

सख्यानें दोन तीन ग्लास एकसारखे भरून दिले तेवढे घेऊन बलदेवानें

सख्याला समजविण्याचा प्रयत्न केला. बलदेव लवकरच गुंगू लागला. तोंच हसन आंत आला.

ह. — महाराज आज चांद केवढा मोठा येईल. फिरायला चलतां कां ? मोटार आणवू ?

“ हो आण ! ” बलदेव क्षिगत म्हणाला व लगेच धुंद होऊन पडलाही.

“ पड आतां खुशाल ! ” असें म्हणून हसन व सख्या बाहेर निघून गेले.

+ + + +

अजून सूर्यबिंब अस्ताचलावर लोंबत होतें. तोंच पूर्व दिशेंतून चंद्र-बिंबही चांगलेंच वर आलें. या दोन बिंबांची स्पर्धा चालू असतां त्या दोन बिंबांशी तिसरें एक बिंब रत्नाकरांच्या पुष्पवाटिकेंत बसून स्पर्धा करीत होतें. सर्व जगतास प्रफुल्लित करणारा दिननाथ अस्तास चालला म्हणून दुःखानें वेळी म्लान झाल्या होत्या, व देवकी त्यांच्या डावळ्या धरून जणूं त्यांची समजूत करीत होती. आतांशा गंगाधर पेढीवर जात असून संध्याकाळीं चांगला दिवसास परत येई व चहा घेऊन परत फिरायला बाहेर पडे. पण आज अजून तो घरी आला नव्हता, म्हणून बागेंत फुलें काढण्याच्या निमित्तानें ती त्याची मार्गप्रतीक्षा करीत होती. ती फाटकाबाहेर येऊन पुनः पुनः दूरवर पाही व पुन्हा परत येऊन बागेंत फिरूं लागे. हळूहळू सूर्य अस्तास गेला. तिन्हीसांज होऊन चंद्र अधिकाधिक तेजस्वी होऊं लागला. फाटकाजवळ कोणाची चाहूल आली. देवकीनें पुढें होऊन पाहिलें पण कोणीच नव्हतें. पुन्हां ती बागेंत फिरूं लागलीं पण आतां एवढ्या कातर वेळीं सासरवाशिणीनें बाहेर फिरणें तिला इष्ट वाटेना. म्हणून घरी जाण्याचा तिनें विचार केला, व पुनः एकदां बाहेर पाहून आंत जावें म्हणून ती फाटकाकडे वळली, इतक्यांत—

—कोणीतरी येऊन तिचें तोंड एकदम दाबून धरलें व मग दुसऱ्यानें ढोळे व तोंड धोतरानें अगदी गच्च बांधलें. आपणास उचलून मोटारींत ठेवले आहे असें तिला वाटलें. मोटार चालू झाली; हात पाय जखडले गेले होते. थोड्याच वेळांत मोटार थांबली. बराच वेळ दोघेजण आपणास वाहून नेत आहेत, असें तिला भामलें. पाठीमागून दारें लावून घेतलीं जात. शेवट-

च्या दाराशा कांहीं तक्रार झाली. कोणीतरी आंत येऊं इच्छित होता, पण त्यास घेतले नाही. ' पाहून घेईन ! ' पुन्हां दार लागलें. देवकीस उभें करून तिचे डोळे सोडण्यांत आले तों—तों काय ? तिला अंधेरी आली. ' आपण-स्वप्नांत नाही ? ' डोळे चोळण्याकरितां ती हात वर करूं पहात होती, पण ते मागे बांधलेले. तोंडांत बोळा असल्यानें शब्द उमटेना समोर खांबास एक पुरुष जखडून बांधला होना. त्याचे तोंडांतही बोळा असावा. दिवा बारीक असल्यानें स्पष्ट कांहीं दिसत नव्हतें. तो बांधलेला माणूस कोण असावा ? तिला शंका आलीच ! एकानें दिवा मोठा केला तों—तो गंगाधर ! जवळच्या दोघांनीं देवकीस गंगाधराच्या अगदीं जवळ उभें केलें.

“ काय पछानतोस मला ! हरामजाया ! हीच मला हंसली ! तूं अन तुझ्या बापानें युवराजांचा अपमान केला ! ”

“ आणि माझी सारी दौलत तुझ्या बापाच्या मळ्यावर घातली. ”

गंगाधराचे डोळे खदिरांगारासारखे लाल झाले होते. त्यास उभ्या उभ्याच मूच्छा आली.—बऱ्याच वेळानें तो शुद्धीवर आला.

+ + + + +

दारास कोणी धके दिले. त्या दोन काळ पुरुषांनीं एकमेकाकडे पाहिले. लगेच त्यांनीं देवकीस गौणांत घालून तिची मोटळी बांधली. पुढें गंगाधराची ही तशीच मोंटळी झाली. एकानें दार उघडलें. दोघे दोन बोचकीं घेऊन धूम पळाले. गंगाधराने बलदेवाचा जड व अडखळणारा शब्द ऐकला. थोड्याच वेळांत मोटारीतून त्यांना नेण्यांत आलें व बोचकीं खाली टाकून मोटार भरधांव पुढें निघून गेली. पुन्हां मोटळी भोंवतीं गडबड सुरू झाली. दोघ्या कापल्या गेल्या. पाहिल्यानें देवकी बाहेर आली. तिचे हात पाय मोकळे केले गेले. गंगाधरही बाहेर येऊन मोकळा झाला. प्रभाकर आश्चर्यचकित होऊन फाटकाच्या दाराशीं उभा होता. भग्याजवळ मूल रडत होतें. तें धांवत जाऊन घेऊन देवकीनें स्तनाशीं धरलें. इतकें होण्यास अर्धक्षणही लागला नसेल. तोंच ' मी जातें हो ' ह्मणून देवकी मुलासह धांवली. ' तर मग मीही आलोंच ' ह्मणून गंगाधरही मागोमाग धांवला घराच्या मागें विहीर होती तिकडे ती उभयतां गेली. मागली माणसेही पाठोपाठ धावलीच पण ती पोचण्याच्या पूर्वीच

—‘ धाड घड धाड घड ! ’—जिकडे तिकडे हाहाःकार झाला. प्रभाकरास दिशा शून्य झाल्या. रत्नाकरांची कंबर खचली.

रात्र पडल्यापासून शोध चालू होता. वाज्यांतही वर्दी गेली. पोलिसांतही कळविले. बऱ्याच वेळाने एकाएकी दाराशी मोटार पाहून प्रभाकर व रत्नाकर दचकले. पुढील प्रकार इतका जलद घडला की आश्चर्याने सर्वांची कल्पनाशक्तिच कुंठित झाली.

“ हो ! ती युवराजांचीच मोटार ” प्रभाकर कांहीं निश्चय झाल्याप्रमाणे म्हणाला. सगुणाबाईना मूर्च्छा आली होती. त्यांना डोक्यावर पाणी घालून प्रभाकराने सावध केले. शेजारी पाजारी जमा झाले. दोऱ्या, गळ विहिरीत सोडले. प्रथम गंगाधर वर निघाला, पण त्यास डोक्यावर जबर जखम झाली होती. “ प्रभा— —प्रभा— —— ” प्रभाकर जवळ आला. “ हो सूड घेईन ! ” गंगाधराच्या भ्रम मस्तकावर हात ठेवून त्याच्या तोंडाशी तोंड नेऊन प्रभाकर म्हणाला. तेवढाच शब्द गंगाधराने ऐकला व तोच शेवटचा. इतक्यांत देवकीही वर आली. तिने अजूनही मुलाचा घट्ट कवटाळून धरले होते. मुलाचे डोके फुटून सर्वनाशच झाला होता. देवकीचेही डोके फुटले होते. नाडी थोडी चालू होती. तीही लगेच थांबली.

+ + + +

देवकीस घेऊन जाणारे दोन इसम सख्या व हसन यांनी मार्गातील सर्व द्वारपाळांची मूठ दाबून ठेवली होती. शेवटच्या दरवाजाच्या रखवालदारास संशय आला. कांहीं सावजही येतांना दिसले. त्याची जिभली पान्ढवली. अनीतिमान उन्मत्तांच्या पदरची माणसे धन्याच्या गुणांत धन्यापेक्षांही सुतराम ध्रेष्ट असतात. आंत खांबास बांधलेल्या मनुष्याबद्दल या रखवालदारास कांहीच वाटले नाही. हसन व सख्या यांनी आपणास आंत न घेतां दार लाऊन घेतले यामुळे तो जळफळला. त्याने विश्वासघात करण्याचा निश्चय केला. ज्या पापकृत्यास आपण साथी आहोत असे त्यास उघड दिसले त्यांत विश्वासघाताने कांहीं विशेष भर घालतो असे मानण्यास त्याला कारण नव्हते. त्याने त्या महालाला बाहेरून कडी लावून हलकेंच पक्का टाळा ठोकला. व तेथून बलदेवाचे कानी ही वार्ता घालण्याकरितां तो धांबला. चालू प्रकार

राजवाड्याच्या तळघरांत गुन जागीं चालू होता. इतक्या खोलांतून वर दिवाणखान्यांत येण्यास त्याला बराच वेळ लागला. हा खाजगीकडील हुज्या असल्याने त्याला कोठेही मजाव नव्हता. बलदेव धुंद पडला होता. त्यास गदागदा त्यानें हलविलें. बऱ्याच खटपटीनें त्यास थोडेसें शुद्धीवर आणतां आले. बलदेवानें हकीकत ऐकली. तो घाबरलासा दिसला. उभा राहिला. पाय आर्धीच लटपटत होते. आणखी एक नोकर बोलावून त्या दोघांच्या साहाय्यानें तो तळघरांत गेला. झोकांड्या जात होत्या. डोळे अर्धवट उघडे होते. कुलूप न उघडतां आंतील दोघांस पोलिसाकडून गिरफदार करबें अशी द्वारपालांनं सल्ला दिली, पण तें बलदेवास मानेना. त्यानें कुलूप काढविलें व दारावर थाप दिली. थोड्याच वेळांत दार उघडून दोन गाठोडी घेऊन दोघे बाहेर आले. “काय केलेंत हें?” बलदेवानें दीनवाणें अडखळत व कांपण्या आवाजांत विचारलें. “परत आल्यावर सांगतो.” हसन म्हणाला. व ते दोघे पळाले. द्वारपाळ अडवूं इच्छित होता. पण बलदेवानें त्यास तसें करूं दिलें नाहीं. तो खिन्न होऊन दिवाणखान्यांत येऊन बसला. थोड्या वेळानें सख्या व हसन आले ते दोघे पायांत डोकी घालून बलदेवाचे दोहो बाजूस बसले. कांहीं वेळ कोणीच कांहीं बोललें नाहीं.

“आतां बाबासाहेब काय म्हणतील?” कांहीं वेळानें कोचावर अंग टाकून बलदेव म्हणाला.

“आम्ही केलं तें त्यांच्या नी आपल्या अपमानाचा सूड घेण्याकरितां केलं. आमचा कांहीं त्यांत स्वार्थ नव्हता. आपण सूड घ्यावा म्हटलं तें आपण केलं नाहीं. आम्ही खाल्लेल्या अन्नाला जागलों. आतां या गोष्टी बाबासाहेबांपर्यंत जाणार व तशा त्या जाऊन आपण आम्हांला पाठीशीं घालणार नसलां तर पुढें जे धिडवडे व्हायचे त्यापेक्षां आपल्या चाकरीवर असतां आतांच आपल्याच हातून शेवट व्हावा. हसनभाई, घ्या आपल्या अन्नाचें नांव ! जयशंकर !” असें मोठ्या अभिनयानें बोलून छाती उघडी करून गुडघे टेकून सख्या बलदेवासमोर खडा बसला व त्यानें त्यानें एक भरलेलें (?) पिस्तुल बलदेवापुढें केलें. संस्थानिकांच्या खाजगीत वाढल्यामुळें सख्या दरबारी भाषा, हावभाव यांत चांगला पटाईत होता. त्याचा तो अविर्भाव पाहून बलदेव गह्वरला. त्यानें त्या दोघांस

हातां धरून कोचावर बसविलें. आतां तो उलट त्यांचीच समजूत घालू लागला. व जें दुष्कृत्य स्वतां करण्यासच नव्हे तर परभारें होळें देण्यासही तो तयार नव्हता तें आतां स्वतांस मध्यें घालूनही पंचविण्याचें त्यानें वचन दिलें.

दुसरे दिवशीं सकाळीं गंगाधर व देवकी यांच्या अनर्थकारक मृत्यूची बातमी हां हां म्हणतां गांवांत पसरली. हरवलेल्या दंपत्याचा शोध करण्याकरितां चाललेल्या गडबडींत भाग घेणाऱ्यांनी मोटाळीं टाकणारी मोटार बलदेवाची आहे हें पाहिलें होतें. ही गोष्ट अर्थात् गांवभर झाली. बटपौर्णिमेचा प्रसंग जुना असला तरी ठळक म्हणून लोकांच्या स्मरणांतून गेला नव्हता. तो लोकांच्या स्मृतीवर उजळून दिसूं लागला. तो प्रसंग, गंगाधर-देवकीचें अकस्मात हरवणें, बलदेवांच्या मोटारींतून त्यांचीं गांठोडी पडणे व भयंकर आत्महत्या या सर्व तुटक धाग्यांचा सरळ बनला तसा कथापट लोकांनीं आपल्या ठिकाणीं स्वतंत्रपणें तयार केला. प्रत्यक्ष कोणत्याच पुराव्याला तसें कांहीं साधन नव्हतें, व स्वतः रत्नाकरासारख्या अब्रूदारास असल्या प्रकारांत पुराव्याची विचिकित्सा किळसवाणीच वाटली. यामुळें लोकमतानें बलदेवावर सहज लादलेल्या संपूर्ण जबाबदारीची शहानिशा होण्यासारखी नव्हती. उलट अर्ध्यावरून सगळें बोलणाऱ्या लोकमतास अशी शहानिशा कधींच नको असते. सामान्य लोकांप्रमाणेंच अधिराजासही शंका आली. त्यांनीं बलदेवास विचारून पाहिलें, पण त्यानें कांहींच थांग लागूं दिला नाही. त्याच्या दुष्ट मंडळाचा संशय अधिराजास आला. पण हें बलदेवास कळतांच माझ्या मित्रांच्या केसासही धक्का लागला तर आपण प्राण ठेवणार नाही अशी बलदेवानें दहशत घातली, तेव्हां तो दुबळा धृतराष्ट्र डोळ्यावर झापड ओढून स्वस्थ बसला.

राजवाड्यांतली ही खाजगी वाटाघाटही लोकांत जाहीर झाली, व लोकांचा संशय दुणावला. घडलेल्या वस्तुस्थितीचा साक्षीदार परमेश्वराखेरीज कोणी मानव असता तर बलदेवास त्यानें पापकृत्याच्या आरोपापासून एकदम दोषमुक्त केलें असतें. पण ज्या तीन चार गोष्टींची संगति बांधून त्यावर लोकांचें अनुमान उभारलेलें होतें त्या इतक्या एकमेकांशीं संगतवार व लोकांच्याच

अनुमानाकडे बोट दाखविणाऱ्या होत्या, की त्यांच्याही आंत असलेले विरोधी सूक्ष्म धागे लक्षांत येण्यासारखे किंवा गृहीत धरणे इष्ट वाटण्यासारखे नव्हते. आपल्यावर सर्वापराधांचे खापर लोक फोडतात हे बलदेवास कळून चुकले होते. त्यास असला आरोप खपत होता असे नव्हें, पण खऱ्या गुन्हेगारांना न्यायासनासमोर निदान लोकमताच्या ऐरणीवर आणण्यासही तो तयार नव्हता. त्यांचा संशयही येऊं नये याकरिता त्याने त्यांना पूर्वासारख्याच इतमामाने आपल्याजवळ ठेविले, व उलट थोडा बडेजाव अधिकच वाढविला, तेव्हां खोट्या लोकमताविरुद्ध मनानेही तक्रार करण्यास बलदेवास जागा नव्हती. गुन्हाची जी खरी गुन्हेगारी आबडत्यांवर येऊं न देण्याची त्याने खटपट केली, ती अखेर आपल्या मार्थी त्याने येऊं दिली. आपली उघड निंदा परभारें व प्रसंगी तोंडावरही नजनदार लोकांकडून त्यास ऐकून घ्यावी लागली. प्रेमलांच्या श्रुं (अं) गारलीलांनी त्यांच्या अंगाचे चांगलेच पोपडे निघाले.

गुन्हा करणारा, करविणारा, तसाच जबाबदार असून दुर्लक्ष करणारा, व लपविणारा——सगळे सारखेच अपराधी !

चालू व्यवहाराचा मोह मनुष्यास एवढा मोठा आहे की मृत्यूसारखे सर्वभयानक भवितव्य दृष्टीआड करून व्यवहारांत मनुष्य अमराप्रमाणे निर्भय गढलेला असतो. नेहमी धगधगीत रसरसलेल्या भवितव्याची ही स्थिति तर पिचून क्षणोक्षणी रक्षा होत जाणाऱ्या भूतकालास कोण कितीसा मानणार ? ज्या प्रतिकूल परिस्थितीचा प्रतिकार करवत नाही तीबद्दल निव्वळ असंतुष्ट न राहता तीस मग मुकाट्याने शरण जाणे हा जीवस्वभाव आहे. स्वातंत्र्य गमावून नये म्हणून देतां आला तर धडाक्यासरशी प्राणही देणारी माणसें पारतंत्र्याचे पाश, अचानक मानेभोवतीं बसून त्यांच्या प्रतिकायार्थ मरणेही अशक्यप्राय होऊन गेल्यावर त्या पाशांचें दुःख हलकें हलकें विसरतात, इतकेंच नव्हे तर या नव्या परिस्थितीत आतां नव्या सोई पाहून लागतात व त्या सोईकरतां ती नवी परिस्थितीही जतन करतात. निवळ अप्रतिकार असंतोष पत्करण्यास माणूस तयार नसतो. जिवंतपणांतील अनिवार असंतोषाच्या यातना मृत्यूपेक्षांही भयंकर असतात कीं काय कोण जाणे ! पण अशा सामान्यतः दिल्या समाजांत विलक्षण ताणाची व अनम्य मनाचीही कांहीं विशेष माणसें असतात. या सामान्य-विशेषांत महदंतर असल्यामुळे एकमेकांची एकमेकांस ओळखच पटत नाही. ही अनम्य माणसें शीतल चालू व्यवहाराकडून दृष्टि काढून भूतकालांतील जळजळीत देखाव्यांत आग्रहानें स्नान करीत शरीर व मन जाळण्यांत रमलेली-निदान गुंगलेली असतात. यांच्या मन-स्थितीच्या अगोळखीमुळे यास सहानुभूतीचा ओलावा कोटूनही मिळत नसून

प्रतिकाराचा मार्ग कोणत्याही कारणाने एकदा खुंटल्यावर सदा उफाळणाऱ्या बलवत्तर अशा हृदयस्थ प्रेरणेने धडाडून पेटलेल्या स्मृतींत अहर्निश जाळून घेऊन हळूहळू रक्षा होत जाणे एवढेच दुष्ट भवितव्य यांच्या नशिबी असते

अहिल्यापुरस्थ नागरीक हळूहळू सर्व भयंकर प्रकार विसरत चालले. रात्रंदिवस विचारांचा एकच विषय होऊन राहिलेला हा विषय नवकरच विचारक्षितिजाखाली बुडून गेला. लोकांचे व्यवहार यथापूर्व सुस्वस्थ सुरू झाले खरे. पण या सामान्य लोकांहून रत्नाकरांच्या घरची स्थिति निराळी होती त्यांच्या घरांतील स्वस्थता, सौख्य व संताप हीं देवकी-गंगाधराबरोबर जीं एकदां नाहीशी झालीं तीं कायमचीं. सगुणाबाईंनीं अथरुण धरलें. रत्नाकर शांत, गंभीर, निग्रही पुरुष; आंतल्या आंत धुमसणारा त्यांचा संतापाग्नि त्यांचा जीवितरस एकसारखा कढवून आटवीत होता. या उभयतांना प्रभाकर हा आतां एकच आशेचा अंकूर त्यावर जीव लागून त्यांनीं झलले दुःख एकवार मार्गे टाकलेही असतें. पण प्रभाकराच्या वृत्तीवर या प्रसंगानें जो परिणाम झाला त्यानें रत्नाकरांच्या उरल्या असतील त्याही कौटुंबिक आकांक्षा सर्व जळून खाक झाल्या. आधीं मुळचीच थोडी असलेली प्रभाकराची उत्हसितवृत्ति आतां अगदींच मावळली. त्याच्या चेहऱ्यावर आतां खिन्नताही दिसत नव्हती. त्याचा चेहरा बिराश, पण उग्र व बेफाम दिसू लागला. चेहऱ्याचे शांत गांभीर्य आतां भयंकर व क्रूर दिसू लागलें.

शाळेंत जाणें त्यानें एकदां सोडलें तें सोडलेंच. घरी बसूनही आतां तो वाचीना. अगदीं पहाटे उठून आपल्या गजाननाजवळ जो तो एकदां बसे तो रात्रीं तेथेंच निजेपर्यंत. मध्यें भोजनादि शारीर कर्मांपुरता तो उठे. पानावर बसून तो आतां स्वस्थपणें जेवेना. आवडनिवड त्याची पार नाहीशी झाली. येतां जातां आईच्या अथरुणाशीं तो तिच्या शरीरावर डोकें टेकून बसे, पण कांहींही बोलत नसे. रत्नाकरांनींही स्नानसंध्या पार्थिवपूजा याखेरीज इतर सर्व व्यवहार बंद केला. प्रभाकरासही ते असें वाग किंवा अमुक कर असें म्हणत नसत. त्यांचें अंतःकरणच भंगलें होतें. भग्नपात्र ज्याप्रमाणें नादावरून कळतें त्याप्रमाणें त्यांचा कंपित शब्द व निश्वास हृदयभंगाची साक्ष देत होता. तेही सदां एकटेच ओसरीवर बसून असत. कौणी आलेंच

तर थोडें बोलून त्यास वाटेस लावीत, नाही तर स्वतःच उठून घरांत जात. सगुणाबाईजवळ ते मथून मथून बसत. पण सर्वांनी बोलणें जणूं कांहीं वज्र्य केलें होतें. तापानें सगुणाबाई नुसत्या फणफणत असत, पण त्यांनी औषध कधी मागितलें नाहीं किंवा त्यांना कोणी घे म्हटलें नाहीं. अशा मानसिक अशौच्यांत आणखी राहायचें तरी किती याचा कोणाही विचार करीसे दिसलें नाहीं. घरात कशाचकडे कुणाचें लक्ष नसे. मृत्युलोकांतील कोणत्याही विकाराची ओळखच विसरल्यासारखे सर्वजण वागत. मृत्यूची शिक्षा झालेल्या मनुष्याप्रमाणें त्यांस जगांत कांहीं आपलेपणाच वाटेनासा झाला. घरांतील नोकर माणसें सगळीं फार सज्जन, स्वामिनिष्ठ होती, तीं अशा स्थितीत मालकांची इमानानें सेवा करीत. व त्यास सुख वाटावें यासाठीं सर्वतोपरी झटत. पण त्या सर्वांना कांहीं उपयोग होत नसे. सगुणाबाईचें दुखणें जोरावलें. ताप दूषिक असावा असें सर्वांना वाटलें. डॉक्टर आणण्याची गोष्ट एका नोकरानें काढिली. पण 'मला डॉक्टर वांचवूं शकणार नाहीं' असें त्यांनीं सांगितलें. रत्नाकरानींही डॉक्टर आणला नाहीं, आणूं दिला नाहीं त्यांनीं पत्नीच्या उशाशीं आसन घातलें. तेथेंच सर्व दिवसभर बसून ते पत्नीची सेवा करीत. पत्नीस ऐकूं जावें अशाकरतां मोठ्यानें 'जय-शंकर' 'जयशंकर' असें नामस्मरण करीत. सगुणाबाईही हळूहळू म्हणत, व हात उचलत ना तरी बोटांनीं टाळी वाजवीत. त्यांनीं अन्नोदक अगदींच सोडलें. आतां त्या फक्त शंकराचें तीर्थ घेत, व अखंड शिवनाम जपत. आईचें दुखणें वाढलेलें पहातांच प्रभाकरानें गजाननासह आईच्या अंतरुणा-जवळ ठाणें दिलें, व तिघांनीं संथपणें शिवनामाचा जप सुरू केला. तिघेही दुसरें कांहीं बोलत नसत. मनांत, बुद्धींत व स्मृतींत अहोरात्र एकच एक चित्र त्यांना दिसे, दुसरा कांहींच विषय तेथें नव्हता. त्या चित्रास-त्या विचारास उच्चारावयासही त्यांची जिव्हा धजावत नव्हती, एकमेकाच्या दृष्टीशीं दृष्टिही त्यांना देववेना, इतकी त्यांची त्यांनाच लाज वाटत होती. शोकातिरेकानें त्यांचे अश्रूही वाळले होते. सर्वांचे डोळे सदां सुंद आणि तारवटल्यासारखे दिसत. त्यांच्या या वृत्तीचें प्रतिबिंब नोकर चाकरांतही दिसे. सर्वजण परस्पर-राशीं उदासपणें, खिन्नपणें वागत. माणसांनीं भरलेल्या त्या घरांत स्मशानांत

प्रेत पोचविण्यास आलेल्या जमावाप्रमाणे दुःख, औदासीन्य व निराशा यांची छाया पसरली होती.

सगुणाबाईची घटक भरत आली. त्यांना तीर्थ दिले, ते प्राशन करून त्यांनी रत्नाकरांच्या मांडीवर डोकें टेकले. प्रभाकराने आईचे दोन्ही हात आपल्या मांडीवर घेतले. त्याला उद्वेग असताना झाला होता. पण तो त्याने मोठ्या त्वेषाने आवरला. या निग्रहाचे श्रम त्याच्या मुखावर स्पष्ट दिसत होते. “देवा ! तुम्हांला अखेर हें आवडलें ना ? तुमची मर्जी !” सगुणाबाईच्या डोळ्यांतून एकच अश्रु आला. प्रभाकराने तो इतका झटकन पुसला की पतिव्रतेचा एकही दुःखाश्रु धरणीवर पडेल तर धरणी जळू लागेल असेंच जणुं काहीं त्याला वाटलें. त्यास पुन्हां उद्वेगाचा उमाळा आला. पण त्याने तो पुन्हां आवरला. यावेळी त्याला फारच परिश्रम पडले. डोक्याच्या शिरा तडातडा उडू लागल्या. शरीर कंप पावू लागले. त्याने आईच्या अंगावर मस्तक ठेवलें. पण रडूं नाहीच येऊ दिलें. “बाळ” सगुणाबाईंनी एकवार प्रभाकराकडे पाहिलें. एकवार पलीकडे पाहिलें. पुन्हां प्रभाकराकडे पाहिलें “मी सु—” तो अध्यावरच थांबला. “देवी—बाळ—मी S S ही आऽऽलें.” ते निःश्वाप नेत्र निस्तेज झाले. सगुणाबाई हात जोडून पतीकडे पहात असतां तो देह तसाच तेथे पडून राहिला व त्यांचा प्राण त्यास सोडून पार कोठें तरी निघून गेला.

मृताचा अंत्यविधी व उत्तरकार्य यथासांग उरकण्यांत आले बापलेकाचा पूर्वीचा उदासवाणा कार्यक्रम यथापूर्व सुरू झाला. नोकरचाकर पूर्वीप्रमाणेंच कायम होते. घरांत चडूंकडे नेहमी नितांत शांत असे. असे तीन चार आठवडे गेले. देवकी-गंगाधराचा शेवट झाल्यास आज तीन चार महिने झाले होते. दरम्यान दोन महिन्यांनी सगुणाबाईंनी इहलोक सोडला. आतां आपण दोघे उरलों, तेवढे गेलों कीं आटोपलें असेंच चिंतीत असल्यासारखें दोघे वागत.

पण प्रभाकराच्या वृत्तींत एकदम एक दिवस फरक पडलासें दिसले. आज तो कांहींसा प्रसन्न होता. तो सकाळीं निजून लवकर उठला. स्नान तो हल्लीं घरीच करी. त्याने स्नान वगैरे आन्धिक कर्म आटपलें. गजाननाची पूजा केली. नंतर त्याने पोशाख केला. माडीवर जाऊन एका खोलीचें

कुठूप काढून तो आतं गेला व कोटाची बटण नीट लावीत बाहेर आला. मथलें एकच बटण त्यानें मुद्दाम खुलें ठेविलेलें दिसलें. खोली बंद करून तो ग्वाली आला, व तसाच कोणास न विचारतां तो घराबाहेर पडला. प्रथम तो सरकारी मोटारच्या तबेल्याकडे गेला, तेथें मोटार नसून 'युवराज फिरावयास गेले आहेत ते आतांच परत येतील' असें दोघांचें संभाषण चाललेलें त्यानें ऐकलें. त्याजकडे इतक्यांत कोणी चमत्कारिक रीतीनें पाहिलें. पण तिकडे न पदातां युवराजाच्या फिरण्याच्या दिशेनें तो वळला. कांहीं वेळानें मोटार समोरून येत असलेली त्यास दिसली. ती अगदीं नजीक येतांच प्रभाकरानें एकदम हात पुढें केला, कांहीं अपघात असेल असें वाटून ड्रायव्हरनें मोटार थांबविली. तेवढ्या अवकाशांत प्रभाकरानें चटकन मोटारीत उडी मारली, व कोटाखालून खंजीर काढून गाडीत बसलेल्या बलदेवाच्या छातीवर नेम धरून त्यानें तो भोंसकला, बलदेवानें तेवढ्यांत चपळाई करून तो नेम चुकविला ती कथार त्याचे खांद्यांत घुसली. मोठी जखम होऊन रक्तास्राव सुरू झाल्यामुळें तो बेशुद्ध पडला. हसन व सख्या जवळ होते, पण प्रभाकरास पकडण्यास कोणी धजावले नाही, बलदेवाजवळ बसलेल्या कोणा अगोळखी मनुष्यानें प्रभाकरास पकडून पोलीसचे ताब्यांत दिलें व त्याचे हाल करूं नका म्हणून पोलिसास बजावले.

देवकी व गंगाधर यांचा शोचनीय अंत झाल्याची बातमी ब्रिटिश पोलिटिकल एजंट यांचेही कानावर गेली. त्याचीं कारणेही कर्णोपकर्णी त्यांनीं ऐकिली. रत्नाकरांचें त्यांचेजवळ चांगलें वजन होतें. झाल्या प्रकरणाचा रेसिडेंटलाही खेद झाला. पण मूड-प्रतिसूडाचे भयंकर प्रकार पुढें होतील ते टळावे. याकरितां तजवीज करणें त्यांचें काम होतें. प्रत्यक्ष पुरावा कांहीं नसल्यानें कायदेशीर सरकारी मार्ग खुला नव्हता. म्हणून गुप्तद्वार खात्यांतील ती चार इसम त्यांनीं संस्थानांत पाठविले होते. त्यांतांल मुख्य इसम कांहीं निमित्त करून नेहमी युवराजाजवळ असे. याच इसमानें प्रभाकरास यावेळीं पकडून त्याच्या सुरक्षितते ग्रीही काळजी घेतली व कायदेशीर न्यायाचा रस्ता साफ ठेवला.

वरील अत्याचाराची बातमी लागलीच कोणी रत्नाकरास जाऊन सांगितली. तेव्हा “खरें कीं काय ? मग आतां मला तरी जगून काय करायचं ? ” असें म्हणून ते आवेशानें उठले. हत्यारांचा परवाना असल्याने त्यांचे घरीं हत्यारें असून त्यांच्या उपयोगाचीही त्यांना माहिती होती. कपाटांतून त्यांनीं एक मोठें पिस्तुल काढलें. बातमी सांगणारा हें पाहून भेदरला व ओसरीवरून धावत अंगणांत आला. दाराशीं येतो तो ‘ धाड्—धाड्— ’आवाज ! तो ऐकून चोहोंकडून नोकर धांवले. तों रत्नाकर केव्हांच पार गेले होते. प्रभाकराच्या घराची झडती घेण्यास पोलीस येतात तों कृतांतासही भिवाविणारा भीषण देखावा त्यांनीं पाहिला. ज्या घरांत एक वर्षापूर्वी लक्ष्मी आपल्या ऐश्वर्यतेजानें घरभर विराजत होती तेथे आज सर्वत्र भयाण दिसत होते. नोकर चाकरांनीं पुष्कळ आक्रोश केला. पण घडून गेलेल्या गोष्टीतून एकही परत दुस्त होणारी नव्हती.

रीतीप्रमाणे प्रभाकरास न्यायामनासमोर उभें केलें. पुराव्याची वचावाची कांहींच भानगड उरली नाहीं. प्रभाकरावर खुनाचा प्रयत्न केल्याचा आरोप होता. त्यानें तो एकदम कवूल केला व लहानशी लेखी कैफियतही सादर केली. कैफियत अशी होती.

“ न्यायाधीश साहेब—

माझ्या घराण्यावर झालेल्या ज्या नीच अन्यायासुलें मी या आसुरी कृत्यास प्रवृत्त झालों त्याचा उच्चारही मी करित नाहीं. मी आपणांस एवढेंच कळवितों कीं, एका अब्रूदार धनिकाचा मी पुत्र असून मॅट्रिकच्या वर्गांत माझा नंबर पहिला होता. माझ्या शिक्षकांचेही मजवर प्रेम होतें. दुष्ट, नीच बुद्धीने अथवा मूर्खपणानें मी एखादें कृत्य करणें संभवनीय नाहीं. झालेल्या घोर उपमर्दाचा सूड मी न घेतला तर दादांशीं मी कृतघ्न झालों, बंधुत्वाचें नातें विसरलों असें होईल असें माझा मनानें घेतलें. सूड घेण्याच्या एकाच कल्पनेखेरीज आज तीन साडेतीन महिने मला कांहींही दिसलें नाहीं अथवा सुचलें नाहीं, व मी सूड न घेईन तर मानसिक यातनांनीं होरपळत व कुचंबत मरण्याखेरीज मला सुटका नाहीं अशी माझी खात्री झाली. सर्व नागरिक झालेला प्रकार विसरत चाललेले पाहून मला चेंव आला. अशा लोकांत जगण्यापेक्षां मरणें बरें

असें मला वाटलें, व गुन्हेगारास आपल्या हातानें कंठस्तान घालून मृत्यूच्या स्वाधीन होण्याचें मीं ठरविलें. माझ्या वडिलांनीं माझ्याही आधीं स्वर्गाची वाट धरल्याचें ऐकतों. रामशास्त्री कन्येच्या दुःखानें वेडे होऊन आधींच पुढें गेले आहेत. ज्याकरितां मी जगावें असें मला आतां कोणीही राहिलें नाहीं. आपण आपल्या अधिकाराचा उपयोग करून या जगांतून मला सोडवाल तर मी तो आपला अनुग्रहच समजे .”

पण असे सहज मरून जाणें त्याच्या नशिबी नव्हतें. त्याच्या नशिबाचा ग्रंथ अजून अर्धाच झाला होता. बलदेवाची जखम प्राणघातक ठरली नाहीं. तेव्हां खुनाचा प्रयत्न करून जबर जखम केली याबद्दल त्यास जन्मठेपीची शिक्षा सुनावण्यांत आली, व लगेच वेशीबाहेरील हायस्कूल समोरील—त्यानें हायस्कुलांत असतां भविष्य कालाची कांहींच कल्पना नसून बाहेरून नित्य पाहिलेल्या भव्य तुरुंगांत एका बाजूस एका स्वतंत्र कोठडींत प्रभाकराची दीर्घ कालापर्यंत अशा समजुतीनें अधिकाऱ्यांनीं स्थापना केली.

तुरुंगांत गेल्यावर पहिले तीन चार दिवस तेथील प्रवेशसंस्कारांत गेले, व पुढे तेथील ठराविक कार्यक्रम सुरू झाला. मानसिक व्यथेने त्याच्या मनास धक्का बसून याचे काळीज अशक्त झाले आहे तेव्हा त्यास कांहीं तसदीचे काम देऊं नये असे डॉक्टरचे सर्टिफिकेट मिळाले होते. रेसिडेंटचे अंतस्थ समजे-ने बेकायदा जुलूमही होऊं नये अशी तजवीज झाली होती. एकंदर राज्यांतल्या प्रमाणे येथील तुरुंगांतही अधिकाऱ्यांची शिस्त बेताची असे. पण स्वतां प्रभाकर शिस्तशीर असल्याने बेकायदा मिळणाऱ्या सवलतीचाही त्याने कधी उपयोग केला नाही. यामुळे त्याचाच अधिकाऱ्यावर वचक राही.

तुरुंगांतील लहानमोठे अधिकारी संस्थानांतीलच असल्यामुळे रत्नाकराबद्दल त्यांना आदर होताच. तेहि प्रभाकरास उपयोगी पडले.

कांहीं कारस्थान न व्हावे म्हणून याची खोली तटाचे बाजूस अगदीं एकीकडे असलेली म्हणून निवडली होती. ती साधारण दोन खण लांबरुंद व पुष्कळ उंच असून तीस सळ्यांचे मजबूत दार होते. दाराबाहेर लहानसा ओटा असून बाहेर सभोवार मोठे मैदान व मैदानाचे बाजूस तटाची भित दिसत होती.

या खोलीत प्रभाकराचा तुरुंगांतील आयुष्यक्रम सुरू झाला. सामान्य कैदी एकदां तुरुंगाच्या वेळापत्रकांत सांपडून यंत्राप्रमाणे फिरूं लागले की त्यांतच रममाण होतात, बिचारसृष्टीपेक्षां प्रत्यक्ष सृष्टीच त्यांचेवर अधिक पगडा बसविते. प्रभाकरास हें अशक्य होते. प्रत्यक्ष सृष्टीपेक्षां बिचारसृष्टीनेच त्याला नेहमीं ग्रासलेलें असे. बावज्जन्म त्याच्या मनास ग्रासून टाकील एवढी भयानक सृष्टि

त्याच्या स्मृतिपटलावर उभारलेली होती. आतां त्यांस विशेषसें कांहीं कामही नव्हतें. तेव्हां तुसंगाच्या वर्तमानकालीन एकांतवासांतून त्यानें भूतकालीन कौटुंबिक आयुध्यांत प्रवेश केला. आपल्या खोलींत तो उगीच इकडून तिकडे येरझारा झाली. त्याचें सारें विश्व त्याला, आठवे. आई, बाप, दादा, बहिनी, त्यांचें तें मुंदर तान्हें बालक, तीं गडी माणगे, तो आपला गजानन, तें ऐश्वर्य सगळें त्याच्या मनश्चक्षुःपुढे उभें राहिलें. आपण कोठें होतो व काय स्थितींत आलों याचा त्यास आचंबा वाटला. आठवणींतील कल्पनामृष्टि त्यास प्रत्यक्षासारखी वाटे. पुनः पुनः भानावर येऊनमुद्धां त्याची कल्पना तुसंगाच्या प्रत्यक्ष आयुष्यक्रमांत स्थिर होत नसे. प्रस्तुत हें स्वप्न नव्हे असें त्यानें आपल्या मनास कित्येकदां सांगितलें असेल, पण तें त्यास पेचना-निदान आवडेना फार-दिवसांनीं त्यास एकदां वृंदावनांची आठवण झाली. वृंदावनांचीं पत्रें काढून वाचण्याची भाविक करमणूक आज त्याचे हातची नव्हती. तो पत्रें आठवण्याचा प्रयत्न करूं लागला. त्यांतील आपल्या देशभक्तीच्या ध्येयाच्या कल्पना त्याला आठवल्या, 'वृंदावनास ही सर्व हकीकत समजली असेल काय ? त्यांना काय वाटे ! आपणासंबंधीं ते काय म्हणत असतील.' बगैरे विचार त्याच्या मनांत येऊन जात. आपल्या गजाननाचीही त्यास आठवण होई. त्याचेंही तो ध्यान करी भजन करी. 'देव आपल्या भक्तांस संकटांतून सोडवून सुखी करतो' हें सूत्र त्यानें वडिलांपासून ऐकलें होतें व त्यावर त्याची श्रद्धा होती. पण आतांशा हें सूत्र मनांत आणून तो घोटाळूं लागला. 'बावांची श्रीशंकरावर पूर्ण निष्ठा होती तरी मुद्धां त्यांचा समूळ नाश कसा झाला ? त्यांचा शंकर त्यांना आतां संकटांतून कसें सोडवील ? आपला गजानन तरी आपणाला सोडवील म्हणावें तर आपलें आतां काय उरलें आहे ? गेलेल्या माणसांपैकीं कोण कसा परत येऊन आपणास सुखी करणार ?' क्षणमात्र त्याचें मन संशयग्रस्त झाले. पण लगेच 'पुनर्जन्म' असा ध्वनी त्याच्या अंतःकरणांत त्याला ऐकूं आला. त्यानें त्याचें शांतवन झालें असें नाहीं. त्याची स्वतःची शंकाच त्यास स्पष्ट समजेना. पुनः गजाननाचें भजन त्यानें सुरू केलें. पण आतां पहिली निष्ठा न कळत थोडी ढळली होती. नामस्मरणानें पहिल्यासारखें समाधान होईना.

तुरुंगाच्या मुख्यधिकाऱ्याकडे त्यास एकदां बोलावणें आपल्यावरून हजर करण्यांत आले. पुढील पत्र अधिकाऱ्यांनीं त्यास वाचण्यास हातीं दिलें.

चि. प्रभाकर यास आ. वि—

चि. गंगाधर व त्यांचें कुटुंब यांच्या शोचनीय मृत्यूची हकीकत एका वर्गणीदारानें कळविली होती. पण मी राष्ट्रीय पक्षाचा पत्रकार. माझ्या मदतीनें अथवा सहानुभूतीनेंही तुमचीं संकटें वाढतील, असें वाटून तेव्हां कांहीं लिहिलें नाहीं. पुरावा कशास कांहीं नव्हता. म्हणून आत्महत्ये-खेराज कांहीं छापतांही आले नाहीं. त्यापुढील वृत्त व तुझी कैफियत वगैरे सर्व कळलें, तसें तें प्रसिद्ध केलें. तूं तुरुंगांत असतां तुला विशेष कांहीं लिहितां येत नाहीं. तुला अखेरचें एकच सांगून ठेवतो कीं अशाही स्थितींत जी मदत तुला करतां येईल ती मी करीन. असें लिहिण्यांत कोणतेही बेकायदाकृत्य करण्याचा माझा मानस नाहीं. तेव्हां सरकारनें दयाळु होऊन हें पत्र तुझ्या हातीं पडूं देऊन तुजवढलचें बंधुकार्य मला करूं यावें अशी सरकारास माझी विनंति आहे. गंगाधर किंवा तुझे वडील यांचे ठिकाणीं तूं मला समज. जन्मठेपेची शिक्षा असूनही तुरुंगाची शिस्त तूं उत्तम पाळशील तर दहा वर्षांचे आंतच तुझी सुटकाही होईल. तुरुंगाच्या ऐन उमेदींत तूं मोकळा होशील. बाहेर आलास म्हणजे आपण एकत्र राहूं. धीर सोडूं नको. तुझीं वर्णनें मी घरीं करीत असतां. तुला सौ. ने डोळ्यांत आसवें आणून पुत्रवत आशीर्वाद सांगितले आहेत. प्रेमाच्या आशेवर मनुष्य जगांत दिवस कंठीत असतो. तुला प्रेमाचीं माणसें नाहींत असें कधींही समजूं नको. आम्ही उभयतां तुला सर्वस्व आहों. कांहीं झालें तरी धीर सोडूं नको. परमेश्वर आपणासर्वास अशाही संकटांत हात देईल असा दृढ विश्वास ठेव. अधिक काय लिहूं ?

— — —पुणें

सर्व प्रसंगीं तुझा बंधु वृंदावन

प्रभाकराचा कंठ सद्गदीत झाला. त्याचे नेत्रांतून आनंदाश्रु आले. त्यानें तें पत्र पुनः पुनः वाचलें व तो तल्लीन झाला. रखवालदार घाई करूं लागला तेव्हां भानावर येऊन पत्त्याकडे त्याचें लक्ष गेलें. तो त्यानें वाचून चांगला धोकून पाठ केला व पत्र हवालदाराचे हातीं परत दिलें. पत्त्याकडे लक्ष जाऊन त्याचे मनांत कांहीं खळबळ उडाली. विचारांचे काहूर माजलें. त्याच्या मुखा-

वर निराशेतली आशा डोकावूं लागली. त्यानें कांहींसा निश्चय केला असावा. असेही चार आठ दिवस गेलें.

एक दिवस अमरात्री गाढ अंधार पडला असतां त्याचे दाराच्या कुलुपांत कौणी हळूच किळी फिरविलेली त्यानें ऐकिली. तो अर्धवट झोपेंत होता, तो पुरा जागा झाला. बाहेर अंधार होता तरी आकाश स्वच्छ असल्यानें त्या स्वच्छ आकाश-पृष्ठवर त्याला कुलुप काढणाऱ्या माणसाची काळी प्रतिमा दिसली. त्यास दाढी होती व हातांत कांहीं लहानसें खंजीरासारखें हत्य्वा ही अगदीं सावधपणें त्यानें धरले आहे अमें त्याला दिसलें. या मनुष्याचा हेतू उघडच लक्षांत येणारा होता. खोलींत गडद अंधार असल्यामुळें आपण या मनुष्यास दिसूं शकत नाहीं अमें प्रभाकरानें ताडलें. तो हलकेंच अंथरणावरून उठून व पांघरूण अंथरणावर माणसासारखें पसरून सावधपणें मागे उभा राहिला. इतक्या अवकाशांत बाहेरच्या इसमानें कुलुप काढून दार उघडलें, व तो पुढें आला. त्याचे पायास तरट लागतांच तो थोडा मागे सरला. प्रभाकर वाकून आकाश पृष्ठावर त्याची हालचाल टेहळत होता. त्या मनुष्यानें उगारण्याकरितां उजव्या हातांत खंजीर वर धरला, नंतर गुडघे टेकले व एकवार मागे वळून पाहिलें. वर केलेला त्याचा हात थरथर कांपत होता व त्याचें शरीरही कंप पावत असावें असें प्रभाकरास दिसलें. दुसऱ्या हातानें अंथरूण चाचपणार असावा असा प्रभाकरास संशय येतांच एकदम पुढें होऊन प्रभाकरानें त्याचा खंजीराचा हात बळकट पकडला व गरागर पिरगळून त्या मनुष्यास तेथेंच उताणें पाडून त्याच्या छातीवर तो बसला. खालचा मनुष्य बराच भेदरला होता. प्रभाकरानें खंजीर हिसकून घेऊन अगदीं त्याच्या छातीवर जरा जोरानें टोचला. व 'कोण तूं काय हकीकत असेल ती चटसारी सांग, नाही तर भरली तुझी शंभर वर्ष' असें म्हणून त्यानें त्यास दटावले. छातीच्या बरगडीस खोचून बसलेल्या खंजीरापुढें खालील मनुष्य अगदीं भिऊन गेला.

“मी हसन, सख्या तटाबाहेर उभा आहे. बाहेरून शिडी लावून मी तटावर आलों नी ती शिडी आंत लावून मी लिंबाच्याजवळ उतरलो. या कुलुपाची किळी मी शिपायाला पैसे देऊन समजून घेतली व तशी नवी करवून आणली. तुम्हांला मारावं नाहींतर पुढेंमागे पुन्हां धोका होण्याचा संभव

आहे असं वाटून युवराजानं आम्हाला थाडलं. पण मला आतां पश्चाताप होतो. मला जीवदान घाल तर मी पुन्हां तुमच्या वाटेस जाणार नाही ” वगैरे हकीकत हसननं त्यास सांगितली. पुन्हां एकदां खंजीर जोराने टोंचून त्याने खात्री करून घेतली. वृंदावनांचें पत्रावरील पत्ता पाहून आलेली लहर आतां जोरावली. तो जिवार उदार झालाच होता. त्यास पुन्हां वीरश्री चढली. मनांत आलेली इच्छा पूर्ण करून घेण्याचे त्याने ठरविलें व हसनचें म्हणणें खोटें असून फसगत झाली तरी फिकीर नाही, पण प्रयोग करून पहायचाच असा निश्चय करून त्यानें खंजीरास जोर दिला. “तुला जीवदान दिलं तर अजून कुणाकुणाचं तुम्ही वाटोळं कराल कुणास ठाऊक ! ” असें म्हणून त्याने तो खंजीर तसाच जोराने रेटून पुन्हां दोन तीनदां खसाखस चालविला. नंतर तसाच खंजीर घेऊन तो हसनच्या सांगण्याप्रमाणें लिंबान्हाजवळ आला. शिडी तेथून चार हात दूर नेऊन तो तटाबर चढला व परत शिडी बाहेर सोडून तो खालीं उतरूं लागला. सख्या थोडा दूर पूर्वीच्या जागी होता तो शिडी पाहून हलकेच जवळ येऊं लागला. प्रभाकराला चाहूल वाटली. पण कांहीं दिसेना. इतक्यांत अगदीं जवळ “ काय भाई, झालं— ? ” शेवटच्या पायरीवरून जवळ शब्द आला. त्या रोखानें प्रभाकरानें न्याहाळलें व माणूस दिसतांच एकदन डाव्या हातानें मानेस वेढा देऊन उजव्या हातानें पोटांत खंजीर चालविला. सख्याचाही अशा रीतीनें मोक्ष करून मनः-क्षोभ थांबविण्याकरितां तो शिडीच्या पायरीवर बसला. तों शिडीच्या पहिल्या जागी त्याला कांहीं तरी पांढरें दिसलें. तो थोडा भ्याला. पण त्याला या वेळीं विलक्षण धैर्यबळ आलें होतें. तो त्या पांढुरक्याकडे वळला. तें एक गांठोडें होतें. तें त्यानें उघडलें. आंत रुपयांची थैली होती. त्याखालीं एक गोसाव्याचा पोषाख व त्या खालीं एक अपटुडेट साहेबी सूट होता. गोसाव्याच्या वाटेस त्या राज्यांत कोणी जात नसत म्हणून या दोघांनीं आपणास मारून पोबारा करायचा विचार केलेला असल्याचा त्यास संशय आला. त्यानें स्वतां लगेच गोसाव्याचा वेष घेतला. मध्यरात्रीचा सुमार होता. स्टेशन वीस पंचवीस मैल दूर. पहाडांतल्या रस्त्यांत या वेळीं वाघाच्या भितीनें माणसें, गाड्या वगैरे कांहीं जात नसे. पण प्रभाकरास तीच सोयीची वाटली, व

गांठोडें काखेस मारून त्याने स्टेशनची वाट धरली. साहसी उत्साहाच्या भरांत त्याचें देहभान हरपलेंच होतें. चालण्याचे श्रमही त्यास वाटले नाहींत. भराभर चालून धावून उजेडापूर्वी त्याने स्टेशन गांठलें. पुण्याची गाडी तयार होती. तिकीट काढून तो गाडींत बसला. व संध्याकाळपर्यंत वेड पांघरून खाली मान घालून त्याने दिवस काढला. गाडी घेटची होती. रात्री अकरा वाजतां तो पुणे स्टेशनांत उतरला. तिकीट देऊन त्याने विचारीत विचारीत धर्मशाळा गांठली. उत्साहाच्या भरांत ग्राण्यापिण्याचेंही त्याला भान नव्हतें. गोसाव्याचा वेष उतरून त्याने तो साहेबी सूट अंगावर चढवला व गोसाव्याच्या वेषाचें गांठोडें घेऊन बाहेर आला. हलकेंच तें गांठोडें एका बाजूस टाकून धर्मशाळेंतून तो निसटला. पैसे त्याने आठवणीने जवळ ठेऊन घेतले हेति. लगेच वृंदावनांच्या पत्त्यावर एक व्हिक्टोरिया ठरवून तींत बसला. कांहीं वेळानें वृंदावनांच्या अगदीं दाराशीं गाडी थांबली. गाडीवाल्याचे पैसे देऊन त्याने त्यास वाटेस लावलें, व वृंदावनांच्या दारावर त्याने हांक मारली. पहिल्याच हांकेस वृंदावनांनीं 'ओ' देऊन कडी काढली. प्रभाकर आंत गेला व झटकन त्याने दार लावून घेतलें. दिवा वर करून पहातात तो 'प्रभाकर' ! असे पाहून वृंदावन चकितच झाले. दोघेही तेथें कांहीं न बोलतां एकदम माडीवर गेले.

भाग २ रा

• ११ :

डॉ. वामनराव पाटणकर हे मूळपासून श्रीमंतीत व सौख्यांत वाढलेले. त्यांचे वडील मोठ्या हुद्द्यावर कामदार होते व सरकारी नोकरीत राहून ते सामाजिक सुधारणेचा मोठा पुरस्कार करीत. वामनरावजींची आई सुधारक पंथीय नसल्यामुळे तिच्या भिडेस्तव वडिलांनी वामनचा विवाह बालपणी म्हणजे १५।१६ वे वर्षीच केला होता. तरी पण वामनरावांचे शिक्षण, संस्कार, अभिरुचि, रीत भात वगैरे सर्व सुधारकी थाटाची होती. मुंबईस ग्रँट मेडिकल कॉलेजांतील डॉक्टरची शेवटची पदवी मिळल्यावर वडीलांनी वामनरावांना अधिक अभ्यासाकरितां विलायतेत पाठविले. तिकडून तीन वर्षे अभ्यास करून व एक कायशीशी लांबलचक परीक्षा देऊन वामनराव परत पुण्यास आले. आधीच सुधारक, त्यांत विलायतेहून आलेले. वामनराव आचार, विचार, राहणी, पेहराव या सर्व बाबतीत प्रतिसाहेब झाले होते. यांच्या वैभवास येथून पुढे सुरवात व्हावयाची. पण ती पहाण्याचे भाग्य त्यांच्या मातापितरांच्या नशिबी नव्हते. वामनराव विलायतेहून आल्यावर थोड्याच दिवसांत त्यांच्या मातोश्री निवर्तल्या. वडिलांना वृद्धापकाळी हा पत्निवियोग साहजिकच दुःसह वाटला, व तेही दिवसानुदिवस खंगू लागले. वामनरावांनी थोड्याच दिवसांत पुण्यास बुधवारांत एक मोठा दवाखाना थाटला. पहिल्यापासूनच त्यांच्या हाताला यश येऊं लागलें. पण असे वैभवाचे थोडे दिवस पाहून वडिलांनी परलोकची वाट धरली. वडिलांच्या मृत्यूनंतर वामनरावांनी जुने घर विकून टाकून भांबुड्यांच्या भाळावर एक मोठा हवाशीर

छानदार बंगला बांधला, व गावांत दवाखान्यांत जाण्यायेण्यास व इतरत्र रोगी पाहाण्यास जाण्याकरिता त्यांनी एक स्वतंत्र मोटार ठेवली.

डॉक्टरांच्या कुटुंबाचें नांव राधाबाई. डॉक्टर स्वतां कमालीचे सुधारक होते, तरी त्यांच्या पत्नीची निवड त्यांच्या जुन्या पद्धतीच्या मातोश्रींनी केली होती. राधाबाईचें सर्व बालपण जुन्या पद्धतीच्या सासूच्या हाताखालीच गेल्यामुळे त्या आपल्यापरी आपली जुनी चालरीत पाळीत, आणि वामनरावही कधी त्यांना हरकत करीत नसत. ते स्वभावानें प्रेमळ होते. घरांत कशाची ददात नसल्यामुळे या दंपत्याचा संसार सुखांत चालला होता.

पण सुखाला दुःखाचें गालबोट हवे म्हणूनच की काय राधाबाईंना पुष्कळ दिवस मूलच झालें नाहीं. याचें त्यांना फार वाईट वाटे. सुशील व तरुण स्त्रियांकडून विवाहोत्तर उत्सुकतेनें इच्छिला जाणारा मोठा लाभ म्हणजे अपत्य-लाभ होय. मूल हें तरुण व सुशील स्त्रियांना एकांतांत हृदयव्हादक व चार चौघांत भूषण वाटतें. अपत्यपूर्वकालीं असणारें पतिपत्नीचें शृंगारबहुल व तरल प्रेम अपत्योर अधिक सात्त्विक होतें असतें. बालकाची सेवा हाच गृहिणीची आवडता व्यवसाय होतो. त्याचे बोकडे बोल हेंच त्यांचें संसारांतील काव्य व त्यांच्या विविध क्रीडा हाच पतिपत्नींचा आनंद होऊन बसतो. अर्थातच अनपत्यता ही स्त्रियांना किती दुःखद होत असेल याची कल्पनाच केली पाहिजे.

फार दिवस मूल होईना म्हणून राधाबाईंनी नवस-सायास व्रते-उद्यपानें सुरू केली. पहिल्यानें कांहीं दिवस सर्व गुप्तपणें चाललें पण केव्हां तरी एकदां वामनरावास या गोष्टी कळल्याच. पत्नीप्रेमामुळे जरी त्यांनी विरोध मुळीच के. नाही तरी स्वतांस मुळीच श्रद्धा नसल्यानें ते पत्नीची व तिच्या उपास्य-देवतांची नेहमी मनसोक्त थडा करीत. राधाबाईस हें आवडत नसे. त्यांना वाईट वाटे व क्वचित रागही येई. पण नवऱ्याचा उपमर्द त्यांच्यानें करवत नसे व 'आपली भक्ति खरीखुरी आहे इकडे देवराजांनीं पहावं' अशी त्या आपल्या देवतांची कष्टा माफीत असत.

अनेक व्रते व अनेक नवस-सायास झाल्यानंतर फार दिवसांनीं सर्व व्रतांचें संकलित फळ मिळून त्यांना एक मुलगी झाली. मुळीच मूल नाहीं म्हणून हुर-

दुरणाच्या राधाबाईंना मुलगा न झाला तरी मुलगी झाली याचाही अत्यानंद वाटला. वामनरावांना तर आपल्याला मूल झाले याचा आनंद पोटांत माईना. नवस-सायासाकरितां बायकोची ते कितीही थडा करोत तरी पण आपल्याला मूल व्हावे याची उत्कंठा त्यांनाही कांहीं कमी नव्हती. तरुणपणीं पहिले मूल झाले म्हणजे आईपेक्षांही कांहींसा अधिक आनंद बापाला होत असतो. काय असेल तें असो. त्याला कृतार्थतेच्या उकळ्यावर उकळ्या येत असतात. पूर्वीचे भिडस्त व मर्यादशील बाप आपला आनंदांद्रेक आवरून धरीत. पण पूर्वीच्या भिडस्तपणाला सोंग व मर्यादेला गुलामगिरी म्हणणारे आजकालचे तरुण बाप वडील माणसादेखत दहा जणांत बसून सुद्धा लाडक्या बाळाचे मटामट मुक्यावर मुके घेऊन त्या पोराचा जीव अर्धा अर्धा करून सोडतात. आजकाल हा मनुष्यस्वभावच आहे. वामनराव कांहीं त्याला अपवाद नव्हते.

वडिलांनीं आपल्या हौसेनें मुलीचें नांव—अगदीं सुधारकी थाटाचें म्हणून—‘ किशोरी ’ ठेविलें. सुशील, कुशल व प्रेमळ माता आणि संपन्न, मुशिक्षित व रसिक पिता यांचे छायेंत किशोरीचें बालपण मोठें सुखांत गेलें. अजाण अर्भकाची हौस व चोज म्हणजे ती त्याच्या मातेचीच हौस व चोज असते. मृत्तिका व सुवर्ण सारख्या मापानें मोजणारें मूल एक प्रकारें योगीच. वस्त्रालंकारधारणानें त्यास आनंद होत असलाच तर तो मृत्तिकास्नानानें होईल तेवढाच. चांगले-वाईटाचा रजोगुणी विवेक सारा त्याच्या मातेचा. तिलाच बालक मार्तांत लोळल्यानें वाईट दिसतें व तें गोजिरवाणें दिसावें म्हणून माता त्याला भूषविते-नटविते. राधाबाईंनीं आपल्या चिरस्थलब्धबालिकेची सगळी सगळी हौस केली. राधाबाईंनीं जुन्या पद्धतीनें हौस करूं पाहावें व वामनरावांनीं मडमी थाटाची हौस करून पत्नीवर कडी करावी, असा हौसेचा दुहेरी मारा त्या अजाण बालिकेवर होत होता. स्वतांच्या पद्धतीनें बालिकेची हौस करतांना वामनरावांनीं पत्नीप्रेमानें पत्नीच्या हौसेतही कोठें कांहीं कमी पडूं दिलें नाहीं. पत्नीनें मागितली ती ती वस्तु तात्काळ पुढें आणून उभी केली. तिनें कांहींही मागण्याकरितां उच्चारलेला शब्दन् शब्द अंतराळीं ओजळीत धरून बरच्यावर खरा करून दाखविला.

राधाबाईंना किशोरीच्या पाठीवर पांच वर्षांनीं मधुकर झाला. तेव्हां तर उभयतां मातापितरास सौख्यगिरावर आरूढ झाल्याप्रमाणेंच वाटलें. यापुढें त्यांना मूलबाल कांहींच न झाल्यामुळें या दोन बालकांवर त्यांचें सर्व प्रेम एकवटलें गेलें.

डॉक्टरांची मिळकत चांगली वाढून संसार टाकठोक थाटल्यावर डॉक्टर वामनराव सार्वजनिक कार्यांत लक्ष घालूं लागले. ते राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण वगैरे सर्व बाबींत लक्ष घालीत. तथापि कोणत्याही विशिष्ट पक्षाचा अभिनिवेश त्यांनीं न ठेवल्यामुळें सर्व पक्षांत त्यांचे मित्र असत. स्वतः प्रत्यक्ष असे कांहींच जबाबदारीचे देशकार्य ते करीत नव्हते, तरी सर्व लहान मोठ्या कार्यास सडळ हाताने वर्गण्या देत व स्वार्थत्यागी, कर्तबगार, विद्वान, आणि कळकळीच्या देशभक्तांबद्दल त्यांना अतिशय आदर वाटे व अशांशी स्नेह असण्यांत ते बहुमान मानीत. याचमुळें वृंदावन गोखले यांच्याशीं त्यांचा चांगला स्नेह होता व परस्परांचें परस्परांकडे अगदीं घरोव्यानें जाणें येणें असे.

किशोरीस शाळेंत घातले तेव्हां चांगलें पुष्कळ शिकवावें असें वामनरावांनीं मनाशीं योजून ते पहिल्यापासूनच तिच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देऊं लागले. किशोरीनेंही अभ्यासांत चांगली हुशारी दाखवून वडिलांस तोषविलें. ती जशीं अभ्यासांत चांगली होती तशी इतर रीतींनींही ती फार सदगुणी होती. खुद्द राधाबाईंखेरीज इतर सर्वांचें देवधर्माशीं, जुन्या चालीरीतींशीं वाकडेंच होतें. तेव्हां रीतभात भीडमर्यादा यांनीं बायकांचे सदगुण मोजण्याची इतर सुधारकी घराप्रमाणे येथेंही अर्थांत चाल व सोय नव्हतीच. तरी पण किशोरी जातीचीच नम्र, प्रेमळ व खुल्या दिलाची होती. आईबापांवर तिचें अतोनात प्रेम होतें. वामनराव बायकोची देवदेवाबाबत थडामस्करी—कचित् उपहासही करीत. पण किशोरीस समजू लागल्यापासून ती त्यांत कधीं सामील होत नसे. तिच्या सर्व प्रेमाचा ठेवा मधुकर. ती त्याला क्षणभरही विसंबत नसे शाळेंतील अभ्यासांत ती हुशार असली तरी तिला वाचण्याचा नाद असा कांहीं नव्हता. एखादी चांगली किंवा वाईट गोष्ट मनाला लावून घेत बसणारी नव्हती. तिला एक मात्र छंद होता; तो मधुकरचा. त्याला जेऊं घालावें, हिंडवावें, खेळवावें, निजवावें यांतच तिचा पुष्कळ वेळ जाई. मधुकर शाळेंत

जाळं लागला, तेव्हां किशोरी त्याला रोज शिकवतं लागली. शिकवितांना किंवा खेळतांना ती त्याची मर्जी कधी मोडत नसे. ती मधुपेक्षां फार मोठी नव्हती. तरी वयाच्या मानानें अतिशय समजुतदार होती. त्याच्याशीं तो म्हणेल तें व म्हणेल तसें खेळे. खेळतांना डाव आपल्या अंगावर घेई व त्याला रिझवे. मधुकर जरासा हूड होता तो घरांत कोणाचें ऐकत नसे, पण किशोरीचें मात्र नेहमीं ऐके. कितीही रागावला तरी किशोरीनें समजावलें कीं तो लगेच शांत होई. तासन्तास तीं बहिणभावंडें एकमेकाशीं कांहींतरी बोलत बसत. समजू लागल्यावर, पहिल्यानें मधु फारच रागावें तेव्हां किशोरीचे अंगावरही कधीं धावून जाई व वेळीं मारीही. पण ती म्हणून कधीं रागावली नाही. तिच्या या प्रेमळपणानें लाजून मधुकर पुढें पुढें बराच शांत स्वभावाचा झाला होता. किशोरीस पंधरावें वर्ष संपलें तेव्हां ती इंग्रजीं सहाव्या इयत्तेत होती. वामनराव सुधारक; म्हणून लग्नाचा विचार एव्हांच कोणापुढें नव्हता. किशोरीही असला कांहीं विचार करीत असेल असें दिसत नसे. दिवसांतून दोन तीन वेळ चहा घ्यावा, फराळआराळ करावे, शाळेंत जावें, घरीं कांहीं वेळ नेमानें अभ्यास करावा व उरलेला सारा वेळ मधुकराशीं खेळांनं असा तिचा कार्यक्रम असे. ती मनाची अति मोकळी होती. किंवा मनांत लपवावे असे खोल विचारच कधीं तिच्या मनांत वावरत नसावे. ती फारशी गंभीरही नव्हती किंवा मोठीशी थट्टेखोरही नव्हती. बोलण्या चालण्यांत कधीं फारसा भार्मिकपणा तिच्यांत दिसून आला नाही. प्रेमळपणा आणि दयाळूपणा हे दोन गुण मात्र तिच्यांत उत्कंटतेनें दिसत. भावावर आईबापावर ती निस्सीम प्रेम करी. तशीच चाकरमाणसांशींही ती मोठ्या प्रेमळपणानें वागे. चिमण्यांना रोज पिण्याकरितां शिक्यावर ताम्हनांत पाणी भरून ती बागेंत झाडाला लावी, आणि अंगणांत रोज नेमानें तांदूळ टाकी. मुक्या प्राण्याचे हाल तिला अगदीं पाहवत नसत दुसऱ्याचें मूल रडूं लागलें तरी सुद्धां तिला गहीवर येई आणि मधुकर रडूं लागला तर त्याला उगा केल्याशिवाय तिला कांहीं सुचत नसे. तिच्या या हळव्या स्वभावाची वामनराव नेहमीं थट्टा करीत. पण कधीं तिला राग आला नाही किंवा तिचा स्वभाव कधीं बदलला पण नाही.

किशोरी साहावीत गेली तेव्हां मधु इंग्रजी दुसऱ्या इयत्तेत होता. तो हूड होताच. अभ्यासाकडे त्याचें कधींच लक्ष नसे. वाढत्या धंद्याचे ओढीमुळे डॉक्टरांना त्याकडे लक्ष देण्यास सवड मिळेना. म्हणून त्यांनीं एक दोन खाजगी शिक्षकही नेमून पाहिले. पण एकानें मधुकराला भिऊन शिकवणी सोडली तर दुसरा शिक्षक थोडा अधिक कडक दिसतांच मधुकरानें त्याजवळ शिकायला बसायचें साफ नाकारलें. तेव्हां मधुकराचें प्रेम व विश्वास संपादून त्यास योग्य मार्गास लावील असा शिक्षक कसा मिळवावा या फिकिरीत वामनराव होते. सहज बोलतांना एक दिवस ही गोष्ट त्यांनीं वृंदावन गोखल्यांजवळ काढली.

योगायोग असा कीं अहिल्यापुरीत तसले ते भयंकर प्रकार करून याच सुमारास प्रभाकार पुण्यास वृंदावनाकडे आला होता. वृंदावनांनीं प्रभाकराची हकीकत ऐकली. ते आश्चर्याने व उद्वेगाने स्तिमित झाले. पण अशा मनःक्षोभांत स्वस्थ बसण्याइतका तो काळ त्यांना सुरक्षीत वाटेना प्रभाकरानें केलें तें सर्व योग्य कीं अयोग्य याबद्दल त्यांचे मत कसेंही असले तरी त्यावरील त्यांचे प्रेम आतां तर उलट अधिकच वाढलें होतें. व त्याच्या संरक्षणाची त्यांना मोठी काळजी वाटत होती. कायद्याच्या दृष्टीनें प्रभाकराचा अपराध अगदींच भयंकर असल्यानें, वृंदावनासारख्या राष्ट्रीय संपादकाच्या घरी—कीं जेथें सरकारचे दूत नेहमीं गुप्तपणें टेहळणी करीत असो-यचे, तेथें प्रभाकराचें राहणें सुरक्षित नव्हतें. शिवाय धडलेल्या प्रकारांनीं प्रभाकराचा स्वभाव चमत्कारिक झाला असून त्याच्या अज्ञातवासास ही मोठीच

अडचण होती. तेव्हा सरकारला संशय न येईल, सुखी, संभावित व प्रेमळ संगति मिळून प्रभाकराचा स्वभाव शांत व आनंदी होईल, जुन्या गोष्टींचा त्याला विसर पडेल, पुढे काय काय प्रकार घडतात त्यावर पाळत ठेवून प्रभाकराच्या बचावाची योजना करता येईल व आपल्या राष्ट्रकार्यात त्याचा योग्य वेळी उपयोग करून घेता येईल, इतकी सर्व धोरणे साधण्याजोगे निवांतस्थान प्रभाकराकरितां कसे मिळवावे याचे शोधांत वृंदावन होते. वामनरावांनीं मधुकराच्या शिक्षकाकरितां वृंदावनाजवळ केलेली विचारपूस वृंदावनांना प्रभाकराचे दृष्टीनें अतिशय पटली; व 'ब्राह्मण विद्यार्थी आहे. माझ्या खालीवर ठेवून घेण्यास तयार असाल तर मनुष्य देतो' असें वृंदावनांनीं सांगितले. वृंदावनांच्या शत्रूला त्यांच्या सर्व स्नेही मंडळीत चांगलाच मान असें. डॉक्टरांनीं वृंदावनांचे म्हणणे एकदम मान्य करून 'ताबडतोब मनुष्य रवाना करा' असेंही सांगितले.

वृंदावनांनीं ही सर्व हकीकत प्रभाकरास सांगितली. लगेच वामनरावांचे बंगल्यावर जाण्याकरितां प्रभाकरची तयारी करून देण्यांत आली. यापुढे एक वर्षपर्यंत वृंदावनाकडे प्रभाकराने येऊं नये किंवा परिचयही दाखवूं नये, उलट वृंदावनांनींही प्रभाकराशीं प्रकट परिचय ठेवूं नये आणि अहिल्यापुरीतील वातावरणावर बारीक नजर ठेवून पुढे काय काय घडतें व प्रभाकराची व्यवस्था त्या धोरणाने पुढे कशी ठेवायची याचा त्यांनीं विचार करावा असें उभयतांत ठरले, व जड अंतःकरणाने प्रभाकर जाण्यास निघाला.

माणसांनीं गजबजलेल्या असूनही स्वतांस शून्य झालेल्या जगांत आपला एकच एक बंधु असे जे वृंदावन त्यांच्याकडे प्राणसंकटांतही उडी घालून धाव घेतली, पण त्यांचाही आणखी एक वर्षपर्यंत वियोग होणार ही कल्पना प्रभाकरास अत्यंत दुःसह वाटली. पण वृंदावनांची योजना त्याच्या कल्याणाचीच होती, आणखी ती त्याला पूज्य वाटणाऱ्या वृंदावनांची योजना होती. तेव्हां मनाने सुद्धां तीस इनकार देणे त्यास पापवत् वाटले.

प्रभाकर आतां सात आठ दिवस वृंदावनांचे घरी होता. अन्नपूर्णाबाईंशीं— ही त्याचा परिचय झाला असून तो त्यांना आईप्रमाणे मानूं लागला होता, व

अन्नपूर्णाबाईसही त्याजबद्दल प्रेम वाटत होतें. प्रभाकर जाण्यास निघाला तेव्हां सर्वांस गद्दिवर आला. त्यानें अन्नपूर्णाबाईच्या चरणीं मस्तक ठेविले. तेव्हां त्यांनीं त्यास ' दीर्घायुशी हो ' असा अशिर्वाद दिला.

“ नको काकू, आतां दीर्घायुष्य घेऊन या जिवंतपणाच्या यातना किती सोसू ? ” प्रभानें एक दीर्घ निःश्वास टाकला.

“ अरे ! अरे ! असं काय बोलतोस वेडंवाकडं ! ” वृंदावन त्यास समजावीत म्हणाले “ तुझा बचाव व्हावा म्हणून तर एवढी सारी खटपट ! तुझा तुला कंटाळा आला असेल पण मला तूं हवा आहेस. अशी नररंतेनं जिथं उकिर-ज्यावारी फुंकली जातात त्या देशाचं दुर्दैव खरंच खडतर असलं पाहिजे ! ”

“ वृंदावन ” प्रभाकर गद्दिवरून त्यांस नमस्कार करीत म्हणाला, “ मलाही केवळ तुम्हासाठीच जगावंस वाटतं. म्हणून तुमची आठवण होऊन तुमचं पत्र येतांच जगण्याचं ठरविलं व असा आगीच्या डोंबळ्यांतून इकडे धांवत आलों. आई, बाबा, दादा, वहिनी, सर्व गेलीं. माझे आतां सर्व आप्त तुम्हाच आहां; माझे तुम्ही सहगुरु आहांत. हें जीवित मी तुमच्या चरणीं अर्पण केलं आहे. सर्व आशा संपल्या होत्या तेव्हां तुमच्या नांवानं जीवित जतन करून ठेवलं. कोठल्याही सत्कार्यांत याची आहुति द्या. आतां तुमच्याच हातून माझं कल्याण होणार आहे. आईबाप प्रेमाचं जीवन घालून शरीर-मनाचं पोषण करतात. सद्गुरु देह सत्कार्या लावून अंतःकरणास शांति देतो. जगांतील सर्व शारीरिक व मानसिक खटाटोपाचं हेंच साफल्य आहे. माझ्या मस्तकावर कोणी निखारे उघडले तरी मी डगमगणार नाहीं. तुमचं प्रेम निरंतर असू या ! ” प्रभाकरास उद्वेग व आवेश अनावर झाला. वृंदावनांनीं त्यास आपल्या बाहूत कंटाळून धरून धीर दिला.

“ बाळ, तुला गुरु शोभावं अशी माझी योग्यता नाही. पण तुझा भावच तुला तारील. मी किंवा कोणीही निमित्तमात्र आहों. तुझ्या या आदारास पात्र होण्याचा मात्र मी शक्यतो प्रयत्न करीन. तुजसारखे वैराग्यवंत शिष्य असण्यानंही गुरुचा उद्धार व्हायचा ” वृंदावनांनीं कष्टी मनानें प्रभाकरास निरोप दिला.

भांबुर्जाच्या माळावर डॉक्टर वामनरावांचा बंगला चांगल्या हवेशीर

जागेत उभारीला होता. सभोंवार फुलाफळांची सुशोभित बाग होती. प्रभाकर बागेचे फाटकाशीं टांग्यातून उतरतो, तोंच मास्तरांचें स्वागत करण्याकरितां मधुकर विटी दांडू धेऊन बागेच्या फाटकाशीं उभाच होता. टांगा थांबतां थांबतांच टांग्यांतून चढून त्यानें मास्तरांची बॅग उचलली व तडक बंगल्याकडे धांवत त्यानें ओटीवर डॉक्टरांना मास्तर आल्याची वार्ता दिली. इतक्यांत प्रभाकरही बागेतून बंगल्याकडे येतांना दिसला. पुढें होऊन वामन रावांनीं त्यास हाती धरून माडीवर नेले. दुपारची भोजनाची वेळ झालीच होती. पाय धुवून लगेच मंडळी भोजनांस गेली. वामसराव व प्रभाकर यांचीं पाने ओळीनें मांडली असून त्यांच्याच समोर किशोरी व मधुकर यांची पानें मांडली होती. पत्नीच्या भिडेस्तव घरचा जेवणाचा थाट वामनरावांनीं ब्राह्मणी पद्धतीचाच राहूं दिला होता. राधाबाई स्वतां वाढत असून सैंपाकीण सैंपाक करीत होती. प्रभाकरास यापुढें वामनरावांच्या घरच्या मंडळींतल्या प्रमाणेंच राहावयाचें असल्यामुळे खेळीमेळीनें व आनंदित वृत्तांनें राहण्याबद्दल त्यास वृंदावनांनीं बजाविलें होतें, आणि प्रभाकरानेही तसा निश्चय केला होता.

डॉक्टर—हा तुमचा शिष्य बरका मास्तर. फार हूडपणा करतो, चांगला चोप देत जा याला.

मधुकर—सगळेच मास्तर मारकट नसतात कांहीं. नाही काहो मास्तर ?

प्रभाकर—मी तुला कधीही मारणार नाहीं. पण तूं शिकशील ना आनंदानं ?

मधु—हो, न शिकायला काय झालं ? पण मागील मास्तर म्हणत कीं, 'छडी खाल्ली म्हणजे विद्या येते.' आणि शिकायला आले कीं मारूं लागत आपले ! सी म्हणे 'मला ती विद्याच नको मुळी !' एक दिवस मग मार खातां खातां मी त्यांची छडी हिसकून घेतली आणि आईकडे ठोकली धूम ! दुसऱ्या एका मास्तरनीं मला मारतांना मी रडलो तर रडतोस कां म्हणून त्यांनीं मला पुन्हां मारलं. मी मग पुन्हा त्यांचेकडे शिकायला नाहीच बसलों.

प.—पण तूं अभ्यास केल्ल नसशील म्हणून मारलं असेल !

मधु.—पण मी केला होताच. हरिश्चंद्राचा धडा किनई, घोकून पाठ करा-यला दिला होता. ते म्हणत धडा पाठव असला असला म्हणजे बाचायला

सहज येतो. मी पाठ म्हटला देखील. पण त्यांतल 'तारामतीनें शोक केला' हें वाक्य मला नाहीं आठवलं. तेव्हां ते चवताळून माझ्या अंगावर धावले नी छडी मारीत मारीत 'थांब तुला शोक करायला लावतो' असें खेकसून ओरडलें. पुन्हां थोड्या वेळानें 'इतकें सुचवून मुद्दां नाहींना आठवत गाढवा !' म्हणून त्यांनीं आणखी चार पांच छड्या भराभर ओढल्या.

प्रभाकर अगदीं खदखदून हंसला. किशोरी, वामनराव, राधाबाई सर्वानाच हंसू आवरेना. अशा विनोदांत जेवणें होऊन मंडळी माडीवर गेली.

आज रविवार असल्यानें मुलांना शाळा नव्हती. डॉक्टरही रविवारीं फक्त जरूरीचीच कामें करीत, म्हणून घरीच होते. माडीवर एका बाजूस एक चार खणी प्रशस्त खोली त्यांनीं प्रभाकराकरितां सजवून दिली. तीत एक मोठा आरमा, एक वाक, एक टेबल, दोन तीन खुर्च्या, एक आराम खुर्ची व मधुकराकरितांही एक लहानशी टेबल खुर्ची ठेविली होती. शिवाय वृंदावनांच्या विशेष सूचनेवरून सर्व प्रकारचे सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक व तत्वज्ञानविषयक निवडक ग्रंथांनीं भरलेलें एक कपाटही तेथे ठेवण्यांत आलें होतें. निजण्याकरितां एक स्प्रिंगची कोंट त्यावर चांगल्या प्रकारचें अंधरण व कोंटजवळ लडानशा स्तुलावर पाणी पिण्याची भांडी असून भोरीचे बाजूस एक बकेट, तांब्या, दुवाल, दुथपावडर, साबण वगैरे साहित्य ठेविलें होतें. प्रातर्विधी, स्नान, भोजन इत्यादि पुरतेंच प्रभाकरानें खाली यावे व एरवीं सर्वकाळ नित्रस्तपणें एकांतांत त्यास राहतां यावें म्हणून तेथें सर्व सिद्धता केली असून खोलीही माडीवर व जरा बाजूस असल्यामुळें घरच्या मंडळीखेरीज तेथें कोणाचा संपर्क पोंहचणार नव्हता !

भोजनोत्तर वामनराव प्रभाकरास त्याचे खोलींत नेऊन म्हणाले.

'ही तुमची खोली मास्तर, अगदीं पृथक एका बाजूला मुद्दाम तुम्हांकरितां मोकळी करून घेतली आहे. इथें आनंदांत रहा. काय लागेल सवरेल तें मागून घ्या. कोणतंही कामधाम करण्याचें कारण नाहीं. गडीमाणसं आहेत त्याचे-कडून करून घ्यावं. ही आमची मुलगी किशोरी, मधु तर तुमचा शिष्यच, घरी कुटुंबालाही सांगून ठेवलें आहे, तुमचें कोणी कांहीं कमी पडूं देणार नाही. तुमच्या इच्छेप्रमाणें कुणाशीही खुलेपणें बोलायचालायला माझी

हरकत नाही, अगदी घरच्यासारखं निःसंकोच रहा. वृंदावनांचे प्रियशिष्य तुम्ही! मला त्यांच्याविषयी अत्यंत आदर वाटत असतो. तेव्हां तुमची थोडी सुद्धा गैरसोय झाल्यास आम्हांला सर्वांना वाईट वाटेल. बरं, अर्जंट केस आहे. पडायला जायचंय. मी जातो. बसा तुम्ही ” असे म्हणून खोली प्रभाकराचे हवाली करून वामनरावांनी त्याची रजा घेतली. किशोरी वामनरावाबरोबरच खोलीबाहेर गेली. मधुकराने कांहीं वेळ इकडे तिकडे चार उडया मारल्या व तोही बाहेर निघून गेला.

आठ दहा दिवसांच्या अवधीत प्रभाकराच्या आयुष्यांत व मनांत एकसारखी विलक्षण उलथापालथ होत असून आज आता थोडीशी स्थिरावस्था त्यास प्राप्त झाली होती. व या स्थिरावस्थेशी मनाने एकजीव होण्याकरिता खोलीचे दार ओढून घेऊन त्याने आरामखुर्चीवर अंग टाकले. पण एवढ्या खळबळीच्या आयुष्यकमाला इतक्या लवकर विसावा कमचा मिळतो. ! धडाडून पेटलेलें घर विश्रलें तरी आंतून किती तरी दिवस अग्निनारायण एकसारखा धुमसत असतो. तशीच आता प्रभाकराची स्थिती झाली. सर्वत्र यावेळीं स्तब्ध व शांत होतें. खोलीच्या खिडक्याउघड्या असून त्यांतून मधेंच वाऱ्याची एखादी झुकूक येई. उन्हाची वेळ म्हणून पक्षांचाही किलबिलाट नव्हता. वाऱ्याची झुकूक आली असतां झाडांच्या पानांचा मंदध्वनि केव्हां तरी होत असे. गाडीमाणसेही उन्हाची ओसरीवर लवंडली होती. इतक्या नितांत शांततेच्या मध्यभागीं बसूनही प्रभाकर मात्र अगदीं अशांत होता. बाहेरच्या सग्रीकडे त्याचें लक्ष नव्हतें. खुर्चीवर पडल्या पडल्या मनांतल्या मनांत आतां तो आपला भूतकालीन आयुष्यमार्ग आक्रमूं लागला. स्वतांलाच किळसवाणे वाटणारे अखेरचे प्रकार त्यानें झरझर दृष्टिआड केले. गंगाधर देवकीच्या मृत्यूचा प्रसंग तर त्यानें अगदींच बाजूस काढला. दुःखाचा अगदीं कडेलोट झाला असतांना मनुष्य हताश होऊन एकांतांत बसलेला असतो तेव्हां आठवणींत येऊं शकतील असे सुखाचे सर्व प्रसंग आठवून आठवून त्यांची गोडी चाखीत माणूस आपल्या प्रस्तुत दुःखांवर फुंकर घालीत असतो. तसेंच प्रभाकरानें अगदीं लहानपणाचे—अगदीं आईच्या अंकावर लोळून घालविलेले दिवस आठविले.

ते बाबा, ती आई, गाडीमाणसे, ऐश्वर्य, सर्व त्याने क्रमाक्रमाने आठवणीत आणले, गजाननाचीही पूजाही आठवली, वटपैर्णिमेचा प्रसेग, दादाचा पराक्रम व बलदेवाची फजीति हेही सर्व त्यास आठवले. पुढे दादाचे लग्न झाले. त्याला तो थाटमाट ती आईची धांदल ती आपली नवी वहीनी हेही चित्र त्याने रेखाटले. पुढे दादा वहिनीशी बोललेल्या गोष्टीही त्यास आठवल्या. पुढे देवकीचे ते सुंदर बालक—हाय हाय ! त्याचे ते फुटलेले मस्तक मात्र आता त्याच्या पुढून जाईना. पुन्हा आपल्या बालपणाकडे त्याने एक फेरी मारून पाहिली. पण ते हातभाय्य बालक त्यास आता सोडीचना. आतां तर प्रेतवत झालेली दादा—वहिनीही त्याचेपुढे आली आणि डोळ्यांत प्राण शिळक ठेवून आपणाकडे पाहणारी आई, पिस्तुलच्या धडाक्याने परभारे कपाळमोक्ष करून घेणारे बाबा या सर्वांनी आता त्याला अगदीच वेढले. यांना दूर सारावे म्हटले तरी आतां त्यालाच त्यांच्या दर्शनाचा मोह आवरेना. या सर्वांच्या सुखावस्था दृष्टीसभोर येणार नसत्याच व हीच त्यांची भयानक चित्रे पहावयाची असली तर तीही वरींच असे त्यास वाटले असेल. ती चित्रे दूर सारण्याऐवजी त्या डोके फुटलेल्या बालकाला आपण कडेवर घेतले आहे असा भ्रम होऊन त्याचे दुःख अनवार झाले व आराम खुर्चीवर छातीशी आडवे हात घेऊन व डोळे मिटून पडला असतां एकदम मोठा हुंदका येऊन त्याचे डोळ्यांतून एकसारखे अश्रु वाहू लागले. संकटांचे एकावर एक प्रहार होऊन त्याची मनाची खंबीरी आतां शिथिल झाली होती. हुंदक्याच्या दचक्याने तो सावध झाला, व गालांवरील कडत अश्रू पुसून खुर्चीवरून तो चटकन उठला. समोर पहातो तो—खोलीचे लाबलेले दार थोडेसे उघडून त्या दाराशी, अर्धवट विणलेला गळपट्टा हातांतल्या सुयांनी विणित व आपणाकडे लक्षपूर्वक पहात उभी असलेली किशोरी !

दुपारी जेवतांना प्रभाकरासमोरच किशोरी जेवणास बसली होती. जेवतांना प्रभाकराची दृष्टि चुकवून तिने त्याकडे अनेकवार अगदी टक लावून पाहिले होते. प्रभाकरास सध्या काळजीने काळवंडला असला तरी जातांचे त्याचे सौंदर्य तेवढ्याने लोपले नव्हते. सुरूप, कुलवान व बुद्धिमान दिसणाऱ्या तरुणाकडे पाहण्यांत सामान्यतः सर्वांचा वाटणाऱ्या कुतूहलाने तिने

त्याकडे प्रथम पाहिले. तरी मग तिची दृष्टि व्यावृत्त निधेना. ती तेथे खिळल्यासारखी झाली. कांहीं दृढभावनामय माणसांचा असा प्रकार असतो की त्यांची भावना तीं शब्दांनी व्यक्त करीतच नाहीत, किंवा अधिक खरें म्हणजे त्यांच्या बुद्धीत भावना तीं शब्दांनी आकार पावलेल्याच नसतात. म्हणजे त्या भावनांची त्यांना बुद्धीने जाणीव नसते. त्यांच्या भावना हृदयांतल्या हृदयांत गूढ व अव्यक्त असतात. तेथून वाचेने, किंवा मनांतही शब्दाने म्हणजे स्पष्ट कल्पनेने व्यक्त न होता अंतःकरणांतली अंधारांतून एकदम कृतिरूपाने जगांत त्या अवतीर्ण होतात. असे कांहींसे किशोरीचें होत असे. तिचे, ह्या, प्रेम, वगैरे दृढसद्भाव कृतीवरून दिसून येत. पहिल्याने सामान्य कुतूहलाने प्रभाकराकडे लागलेली दृष्टि तेथेच कां खिळला हें तिला कळलें नसावें किंवा त्याचा तिने कधी विचारही केला नसावा. अशा गूढ विक्रिय माणसांना स्वतांच्या बऱ्या-वाईट वर्तनाची जाणीव नसल्याने, वर्तन चांगलें असलें तरी अहंकारादि दुर्गुण जसे त्यांच्यांत शिरत नाहीत तसेच पण वाईट वर्तन असलें तर त्याचें नियन्त्रण करावें हेंही त्यांच्या कधी लक्षांत येत नाही. अशा रीतीने प्रभाकराकडे एकसारखें पाहण्यांत किशोरीने म्हणजे कांहीं वाईट वर्तन केलें असे म्हणणें नाही. पण ज्याचें त्याला रुचिवेंचि त्याने तें वाईट वाटणें शक्य आहे एवढाच मुद्दा. पण किशोरीत तें काहींच नव्हते. प्रभाकरालाच चमत्कारिक वाटेल म्हणून तिने त्याच्या दृष्टीशी अगदीं सरळ दृष्टि भिडविली नाही इतकेच. जेवतांना तर तिने त्याकडे अनेक वेळां पाहिलेच. जेवणें झाल्यावर वामनरावाबरोबरच ती प्रभाकराच्या खोलींत गेली. तेथेही ती त्याकडे पहातच होती. वामनरावाबरोबर ती बाहेर पडल्यानंतर प्रभाकरानें दार लावून घेऊन तो खुर्चीवर डोळे मिटून पडला असता त्याचे समोरील उघड्या खिडकीसमोरच्या तिच्या स्वताच्या खोलीच्या खिडकींत ती गळपट्टा विणीत बसली. गळपट्टा हातांत नांवाला मात्र होता. गळपट्ट्याकडे तिचें लक्षच नव्हतें. हात चालतां चालतां मध्येच चुके नाहीतर विणणेंच बंद पडे. खिडकीवाटे तिने प्रभाकराकडे एकसारखी टक लाविली होती. तिला वाटणाऱ्या भावनेचें शब्दचित्र तिच्या मनश्चक्षूंपुढें नसल्यामुळे

चिंचा चेहरा सर्व वेळ एकसारखाच शांत व निर्विकार होता. मधून मधून ती गळपट्याकडे वळे, पण पुन्हा खिडकीतून न्याहाळून पहाण्याचा तिचा खेळ सुरू होई. प्रभाकर आपल्या मनांतील सुखदुःखस्वप्नांत दंग होता. पडद्याबाहेर प्रकाशांत हालचाल करणाऱ्या माणसाच्या छायेच्या हालत्या आकृति जशा पडद्याच्या मागील बाजूवर अंधारांत दिसतात, तशी प्रभाकराची मनांतील सुखदुःखे त्याच्या चेहऱ्यावर निरनिराळे विकार दर्शवीत होती, त्यामुळे तर किशोरीस तो विशेषच प्रेक्षणीय वाटला. हळू हळू त्याचा दुःखविकारच कायम राहून बाह्यं लागलेला तिने स्पष्ट पाहिला. तिचे तिचे दयाळू अंतःकरण हेलावले व खिडकीतून उठून ती प्रभाकराच्या खोलीकडे वळली. दाराशी जाते तोच हुंदका ऐकू आला. अर्धे दार उघडून वाकून पहाते तो प्रभाकरचे गौर कपोलावर मिटल्या डोळ्यांतून घळघळ अथ ओघळू लागलेले तिला दिसले. हा सावध होण्याचे आंत आपण दार लावून परतावे असे एकवार तिला वाटले. तिचे पायही मागे वळले, पण दृष्टि परतेना. इतक्यांत प्रभाकर उठलाच. आपणाच त्याचा मनक्षोभ दिसला त्याचे त्याला वाईट वाटले असावे हेही तिच्या लक्षांत आले. तिला याचे वाईट वाटले व ती कांही न बोलता तसेच दार परत लोडून माघारी येऊन आपल्या खोलीत मघाची खिडकी बंद करून बसली.

दुसरे दिवसापासून मधुकराची शिकवणी नियमितपणे सुरू झाली. पहिले दिवशीं एकंदर विषय कोणकोणते, पुस्तके कोणतीं वगैरे माहितीं करून घेऊन प्रभाकरानें मधुकराच्या अभ्यासाची चाचणी पाहिली. अभ्यासांत त्याची विशेष तयारी दिसली नाही. जाल्याच मधुकर अति धीट. शिक्षकाबद्दल त्यास विशेष आदर वाटत नसावासें दिसलें. पण हातीं घेतलेल्या कामाचा पिच्छा पुरविण्याचा प्रभाकराचा स्वभाव असल्यानें त्यानें मधुकराच्या मनांत खोल शिरून त्यास ओळखण्याचा निश्चय केला. उगीच फार बोलणे हा त्याचा स्वभावच नसल्यामुळे प्रभाकर कधी परिणामकारक बोलेल असें कुणालाही वाटलें नसतें. पण उपयोग नसतांवेळीं सुप्तावस्थेत असल्यानें नाहीतशा वाटणाऱ्या शक्तीचीं बीजे आयुष्याच्या निरनिराळ्या भागांत प्रसंगानें अकस्मात अंकुर पावतात व पुढें त्याचें मोठाले वृक्षही होतात असें पुष्कळदां आढळतें. तसें यावेळीं प्रभाकरचें झालें. मधुकरास शिकवून तयार करावयाच असा एकदां मनाचा निर्धार करून तो त्या कामास लागला, तेव्हां त्याची वादवी प्रसन्न व प्रफुल्लित झाली. बुद्धिवान् व भावनामय मनुष्याला बाणी स्फुरण पावूं लागली कीं मग तो जसा कांहीं गंगेचा प्रवाह ! तेथें शुभ्र व शीतल जलाची कमतरता अथवा पात्रांत उथळपणा किंवा अडथळा असायचाच नाही. प्रथम प्रभाकरानें इतिहास व भाषाविषय शिकवायला घेतले. त्याची स्वतःची तयारी उत्कृष्ट होती. लहान मुलांना समजेल अशा सोंप्या भाषेनें त्यानें एकेक मुद्दा विशद करूच सांगण्यास सुरवात केली. त्याच्या अस्खलित, नादवद्ध व

गोंड वाक्प्रवाहात मधुकर रमून गेला. गुरुशिष्यांची ती तल्लीन वृत्ति किशोरी आसपास हिडून पुनः पुनः पाही, व तीही आंदे. कांही दिवस शिक-विन्यावर प्रभाकरास आढळून आले की मधुकर बुद्धिप्रेमी माणूस आहे, त्याच्या भावनेस जागृत करून बुद्धीचे सभाधान करीत करीत शिकविणाऱ्या शिक्षकास तो अगदी वश होतो. प्रभाकरास खरोखरच मधुकर फार लवकर वश झाला. मास्तराना बुजून शिकायला खुद्दां न वसणाऱ्या मधुकरास आतां मास्तराच्याशिवाय करमेचना.

प्रभाकर शिकवू लागला की आपल्या विषयांत अगदी समरस होत असे व विषयानुरोधाने अगदी मोकळेपणे अभिनय करी त्याचा मधुकरवर फार उत्कृष्ट परिणाम होई. शाळा काँलेजांत इतिहास काव्ये नाटकें वगैरे शिकविणारे शिक्षक तन्मय होण्यास विसरतातच: कांही तर अभिनय करण्यास लाजतात. भाषेतील रहस्य सांगण्याचे निमित्ताने ते विद्यार्थ्यांस व्याकरणांतच घोळवीत बसतात. मेघदूतासारखे कर्मधुर काव्य पण त्यांना मद्यसुरांत वाचणेंच परवडतें. इंग्रजी काव्याची प्रसोदी शिकविताना, एखाद्या संस्कृत काव्याची पृथ्वी, मंद्राकांता, विरहिणी वगैरे सुस्वर वृत्तावरून—अर्थ न समजतांही - गोडी लागते व गाऊन दाखवून गोडी लावता येते तशी एखाद्या इंग्रजी काव्याची कोणा इंग्रजीच्या प्रोफेसराने गाऊन दाखवून गोडी लावली असे कधी आढळांत येत नाही वृत्तगायनांची जी कथा तीच भावनेचीही. उत्तर रामचरित नाटकाचा तिसरा अंक शिकवितांना शिक्षकाचे अशू आगाऊच वाळलेले असतात, आणि रामाच्या कारुण्यकोलाहलांतून परीक्षेजोगा प्रश्न हुडकून काढण्यांत गुरुशिष्य दंग झालेले असतात. शेक्सपीयरचा एक अतिविनोदी भाग शिकवीत असतां 'येथे कधी तुम्ही हंसावे असे अपेक्षितो आहे' (Here the poet expects you to laugh) असे एका प्रोफेसरानीं एकदां गंभीरपणे सांगितले. मुले बिचारी हैं ऐकून हसलीही. पण ती शेक्सपीयरच्या विनोदाला नसून गुरुवर्याच्या असिकतेला. बाकी गुरुवर्याच्या लक्षांत कांही पवडा चारकावा आला नसावा. पोस्टमास्तरासारखे शाळा मास्तर निर्विकार असले म्हणजे विद्यार्थ्यांची असलेली बुद्धि अन्न नाही म्हणून सुकून जायची. असो.

पूर्वी न दिसलेले चांगल्या वक्त्याचे सर्व सद्गुण प्रभाकरा-
ठायीं दिसू लागले. प्रिय वत्सास पाहून गोमातेस पान्हा अनावर व्हावा त्या-
प्रमाणे मधुकरांस पहातांच प्रभाकराची वाग्गंगा गंभीर अर्थाने भरून वाहू लागे.
साध्या मराठी कविता प्रभाकर अतिशय गोड म्हणे; आणि मधुकर त्याच्या
स्वरांत स्वर मिळवून त्याचे अनुकरण करी. वाचून दाखावेतांना प्रभाकर असें
वाचून दाखवी की एकता ऐकतांही बहुधा सर्व अर्थ मधुकराचे लक्षात भरावा.
एखादा रसाळ विषय समजून देतांना प्रभाकराची तन्मयता कांहीं विशेषच
असे. मधूला हरिश्चंद्राची कथा फार आवडे व एक वेळीं 'ती गोष्ट मास्तर तुम्ही
एकदां सांगा' असा त्यानें हट्ट धरला. ही शिकवणीची रोजची वेळ नव्हती,
प्रभाकर खिडकीच्या गजाशी राहून कांहीं वाचीत उभा होता. मधु तेथेंच
समोर मटुलावर बसला होता. यावेळीं प्रभाकरास आपल्या वाचनांत काहीं
अडथळा नको होता. पण मधुकर कांहीं केल्या ऐकेना. तेव्हां त्याची जिज्ञासा
भंगू नये म्हणून प्रभाकरानें पुस्तक बाजूस काढून हरिश्चंद्राची कथा सांगण्यास
सुरुवात केली. आर्यांच्या पुराणग्रंथांत हरिश्चंद्रांचें आख्यान म्हणजे कर्तव्य-
निष्ठेची सीमा व करुणरसाचा महापूर आहे. अशा कथानकास भूतिमंत कारुण्य
असा प्रभाकर वक्ता लाभलेला ! कथानक जसजसें पुढेंपुढें चाललें तसतसा
प्रभाकराचा आवाज व विकार चढू लागला, आणि रोहिदासाचे प्रेतास अग्नि
देऊन शोकाकुल झालेल्या तारामतीस ओळखूनही मन कच खात असतां केवळ
मालकाचा हुकुम म्हणून निष्ठुर कर्तव्यनिष्ठेनें तारामतीच्या वधास प्रवृत्त झालेल्या
हरिश्चंद्राच्या मनःस्थितीचें प्रभाकर सहृदयतेनें वर्णन करूं लागला तेव्हां त्याचें
शरीर कंप पावूं लागले, डोळ्यांत अश्रू आले, शब्द कांपरा. झाला थोता मधुकर
तर दुःखानें बेभान होऊन गेला व एकदम धावत जाऊन त्यानें प्रभाकराचे
गळ्यास मिठी मारली व तो रडूं लागला. किशोरी खोलीबाहेरून हा देखावा
पहातच होती तीही तितक्यांत आंत आली. प्रभाकर साबध झाला त्यानें
बोलणें थांबवून मधुकरास दांत केले.

या प्रसंगामुलें मधुकरला व त्याहीपेक्षां किशोरीला प्रभाकर
फारच आवडूं लागला. प्रभाकर पुष्कळ खुलेपणानें वागत असे व केव्हांही
आभ्यांतलें कांहीं विचारलें तर सांगे म्हणून किशोरी व मधुकर

दोघेही अभ्यासास त्याचेच खोलीत बसू लागली. किशोरी प्रभाकरांशी बरीच धीट होऊं लागली होती. ती आतांशा त्याच्या नेहमीं कांहींना कांहीं बोलत असे. प्रभाकरालाही या मुलांनीं तेथेंच बसावें, आपल्याशीं मोकळेपणें बोला-चालावें हें आवडूं लागलें. किशोरी केंव्हां केंव्हां अभ्यासांतील एखादा विषय प्रभाकराकडून समजाऊन घेई व प्रभाकरासही मनात आलेला एकादा विचार किशोरीजवळ बोलून दाखविण्यांत आनंद वाटूं लागला. वामनराव सवडी-नुसार प्रभाकराची भेट घेऊन विचारपूस करीत. त्याचें शिकवणे पाहण्याक-रितांही ते एकदोनदां येऊन बसले होते. त्यावेळीं त्यांचें पूर्ण समाधान झालें. आणि मधूलाही मास्तर फार आवडलेले पाहून वामनरावांना खूपच आनंद झाला.

तास दोन तास शिकवणीचें काम केल्यानंतर उरलेला सारा वेळ प्रभा-कर चांगल्या प्रकारें घालवी. अहिल्यापुरीत पूर्वीं होतें तें वेळावत्रक त्यानें आतां सुरू केलें. तो पहारेस उठून स्नानासुद्धां सर्व प्रातर्विधि उरकी. निय-मित व्यायाम घेई. गजाननाची एक मूर्ति आतां त्यानें पुन्हां मिळविली. तिची पूजाअर्चा आरतीभूषारतीही तो नेमानें यथासांग करी. बाकीचा वेळ पुस्तके वाचीत, विचार करीत, अथवा मधु किशोरीशीं बोलत बसे. संध्याकाळी किशो-रीमधुकराची शाळा सुटल्यावर त्यांना घेऊन तो जवळच्या टेकडीवर फिराव-यास जाई. त्यावेळीं तो मधुकराला वीर पुरुचांच्या गोष्टी सांगे. सृष्टीच्या देखा-व्याचें वर्णन करी अथवा शाळेंतील अभ्यासक्रम, बऱ्यावाईट माणसांचे स्वभाव, चालीरीती, हवापाणी वगैरे विषयावर किशोरीशीं बोलें. किशोरी फारच थोडे बोलें. पण प्रभाकराचें भाषण मात्र फार लक्ष देऊन ऐके. तो कांहींही आणि कितोही बोलला तरी तिला त्याचा कंटाळा येतच नसे किशो-रीला आज्ञा देवदेवांची ओळखसुद्धां नव्हती. पण आतां ती तिन्ही सांजा फिरून घरीं येतांच हात पाय स्वच्छ धुवून प्रभाकराच्या गजाननाच्या धुषारतीची तयारी करी, व आरतीच्या वेळीं प्रभाकरासमवेत मोठ्यानें आरती म्हणून मग डॉक्टर आल्यावर सर्वजण जेवत. गजाननाच्या सकाळच्या पूजेची तयारी-ही किशोरी स्वतांच करूं लागली. प्रभाकरास दोन वेळ चहा वर अणून देण्याचेंही तिनें पत्करिलें, व तो खालीं गेला असला म्हणजे संधी साधून त्यास न कळत ती त्याचे कपडे शाफसूफ करून ठेवूं लागली. मधूचीही या सर्व

कामांत तिला मदत असे. प्रभाकराकरितां आपण कामधाम करावें, त्याच्याशीं पुष्कळ बोलावें, त्याजवळ शिकावें, त्यास आवडेल असें वागावें व त्याला आनंदांत पहावें याचा किशोरीला अगदीं नादच लागला. उलट प्रभाकराच्या अजून लक्षांत आले नसले तरी त्याचेंही मन किशोरीनें हिरावले होते.

वामनराव यांनीं प्रभाकरास ग्रंथसंग्रह अगदीं उत्कृष्ट व निवडक दिला होता. मधुकर व किशोरी यांच्या संगतीत पूर्वीच्या दुःखाचा थोडासा विसर पडून मनाला आराम मिळतांच बुभुक्षितानें अन्नावर झडप घालावी तसा प्रभाकरानें ग्रंथवाचनाचा सपाटा चालविला. त्यानें पुष्कळ चांगली पुस्तके वाचून अभ्यासिली. कांहीं राजकीय कांहीं सामाजिक कांहीं तत्त्वज्ञानविषयक असें विविध वाङ्मय तो वाची. संवयीनें अवघड विचार व इंग्रजी भाषा त्यास समजू लागली. गीतरहस्याची १५।२० पाने तरी वाचल्याशिवाय त्यानें कधीं तोंडांत पाणी घातलें नाहीं. त्याच्या तरतरीत बुद्धीस विशेषच अवघड नसलेले विचार भराभर आकलन होत.

अशा रीतीनें ठरल्याप्रमाणे वामनरावांचे घरी प्रभाकराचें एक संवत्सर फार आनंदानें गेलें. एवढ्या काळांत तो वामनरावांच्या कुटुंबांतलाच एक झाला. सर्वांचें त्याजवर प्रेम जडलें होतें. मधूला व किशोरीला तर तो अगदींच आवडता झाला होता, व मास्तरांनीं आपल्याकडेच पुढें मुद्रां राहावें. असें दोघांनीं वामनरावांना विचारून ठरवूनही टाकलें होतें. प्रभाकरासही येथे गहणें बरें वाटूं लागलें होतें. पण कायम राहण्यासंबंधी विचारतां वृंदावनांना विचारून काय तें ठरवावें असें त्याचें मत दिसलें. ही वाटाघाट चालू असतां वृंदावनच एक दिवस प्रभाकराचे भेटीस आले.

वृंदावन आले ते सरळ गड्यानें दाखविलेल्या जिन्न्यानें वर प्रभाकराचे खोलींतच आले. दुपारची वेळ असल्यानें मुलें शाळेंत गेलीं होती. डॉक्टरही जरूरीच्या कामाकरितां कोठें परगांवीं गेले होते. कदाचित एकांत मिळावा म्हणून मुद्दाम तशी वेळ पाहूनच वृंदावन आले असतील. ते आले तेव्हां प्रभाकर आराम खुर्चीवर वाचीत पडला होता. वृंदावनांना पहातांच तो उठला. त्याला फार आनंद झालासें दिसलें व त्याची ती आनंदी मुद्रा पाहून वृंदावनांनाही संतोष आटला.

“ काय प्रभा, बरे खुशाल ! ” प्रभाकरानें पुढे केलेल्या खुर्चावर बसत वृंदावनांनीं विचारलें.

“ हो ठीक आहे. ” प्रभाकर म्हणाला.

प्रभाकरची ती खोली, नेथील व्यवस्था, खिडक्यांतून दिसणारा समोव-
तालचा देखावा वगैरे पाहून वृंदावनांना बरे वाटलें. खुर्चीवरून अंमळशानें
उठून ते पश्चिमेच्या खिडकीशीं बाहेर पडण्याकरितां गेले.

‘ गावापेक्षां इकडे हवा किती छान ! ’ खिडकींतून येणाऱ्या वाऱ्यासमोर
उभे राहून वृंदावन म्हणाले. प्रभाकराचे चित्त यावेळीं एकाएकीं कोणीकडे
तरी गेलें होते. वृंदावनांच्या बोलण्याकडे लक्ष न देतां ‘ तिकडील हकीकत
काय ? ’ असा त्यानें अकस्मात् चमत्कारिक चर्चा करून प्रश्न विचारला.
वृंदावनांनीं तें जाणलें व “ हसन अपरात्री तुरुंगांत आलाच कसा ही गोष्ट
प्रथम बलदेवाचे अंगाशीं येणारी असल्यामुळे तुझा शोध न करतां ‘ आरोगी
बेपत्ता ’ असा शेरा मारून प्रकरण तूर्त निकालांत काढावें व तुझा सुलींच
शोधही करूं नये व कोणास कळलें तरी बोलूं नये असें अधिराजांनीं खाजगी
रीतीनें ठरविल्याचे एक विश्वसनीय बातमीदार कळवितो ” असे वृंदाव-
नांनीं सांगितलें.

“ तरी पण ” ते पुढें म्हणाले “ आजच निश्चित होतां येत नाही. आहे
याच स्थितींत तूं आणखी कांही दिवस काढावेस असं मला वाटतें.

प्र.—माझी ना नाही. पण राहिलेल्या आयुष्याचं करायचं काय ?

वृं.—‘ राहिलेल्या ’ असं काय बोलतोस प्रभा ? आतां तर तुझ्या आयु-
ष्याला सुरवात होत आहे. तूं नांवाप्रमाणें तेजस्वी होशील असं मला नेहमीं
वाटत असतं. दुर्दैवानें उगवतांच सूर्याला ग्रहण लागावं तशी कांहीशीं तुझ्या
मनाची अवस्था झाली आहे. पण हें ग्रहण लवकर सुटेल व आपणांस पुढें
खचित कांही सत्कार्य करतां येईल. सध्यां येथें तुला थोडंसं सुखांत राहतां
आलं तर तुझ्या प्रकृतीच्या आणि मनाच्या दृष्टीनं मला तें हितकर वाटतं.

प्र.—छे छे ! वृंदावन ! मी येथें सुखांत आहे खरा, पण तुम्हांला पाह-
तांच मला मागलीं सर्व आठवण पुन्हां ताजी झाल्यासारखी वाटते. मी कित्येक
दिवस जिवावर उंदार झालों होतो हें मी विसरल्यासारखंच झालं आहे. मी

असाच सुखांत गुंतून तर नाहीना पडणार ?

या प्रकारच्या विचारास उत्तेजन देणें वृंदावनास योग्य वाटेना. “ बरं आणखी कांहीं दिवस तूं येथेंच राहा. सध्यां मला गडबड आहे मी जातो. ” असं म्हणून वृंदावनांनीं तेथून पाय काढला.

मधुकराची परीक्षा नुकतीच होऊन तो तिसऱ्या इयत्तेत पहिला आला. किशोरीही मॅट्रिकमध्ये गेली. त्यांच्या उभयतांच्या अभ्यासांत चांगली प्रगति झालेली पाहून वामनरावांची प्रभाकरावर फार मर्जी बसली. घरीं पत्नीजवळ ते त्याची प्रशंसा करीत. किशोरी तेथे असली म्हणजे ती प्रशंसा ऐकून तिला आंतल्याआंत अत्यानंद होई व तीही प्रभाकराच्या स्तुतिदाखल एखादा शब्द बोले. राधाबाईंनाही यामुळे प्रभाकर आबडूं लागला. सर्वांचें त्यावर प्रेम बसलें. किंबहुना त्याजवर प्रेम करण्यांत सर्वांची जणुं चढाओढ सुरू झाली.

पण एवढी मायेची पाखर अंगावर पसरत असतांही प्रभाकराचे चित्त वृंदावनांच्या दर्शनापासून कांहींसें चलबिचल पावूं लागलें. “ खरंच एक वर्ष-भर मी येथें सुखानं राहिलों खरा, पण असं किती दिवस राह्यचं ? राष्ट्र-कार्यांत आत्मार्पण करून गीतारहत्यांत सांगितलेली चित्तशांति मिळवायची, किड्या मुंगीप्रमाणें तुरुंगाच्या कुजट वातावरणांत मरून जायचं नाही म्हणून तर एवढे धाडस करून तुरुंगांतून निसटून वृंदावनाकडे आलों. पण इधें आतां सुखात मरायचं माझ्या नशिबी आहे काय ? दादा-वहिनींचा तसा अमंगळ शेवट झाला तरी बलदेव अजून जिवंतच आहे, मी सडही घेतला नाही व राष्ट्रकार्यही केलें नाही..... ” त्याचे अंगावर एकदम शहारे आल्यासारखें झालें. त्याला सुखाची भीति वाटली. शतपावली घालतां घालतां तो पश्चिमेच्या खिडकीशीं गेला व पुन्हां परत फिरला. दुपारची चहाची वेळ होती. आज शाळेला कसली तरी सुटी असल्यानें मुलें घरां होती. समोरून किशोरी चहा घेऊन येतांना त्याला दिसली. तिला पाहतांच त्यास यापूर्वी आनंदाच्या लहरी येत. आजवर त्याच्या हें तितकेसें लक्षांत येत नसे. पण आतांच्या क्षणीं त्याला सुखाचा स्पष्ट विद्वेष वाटत होता. आतांही किशोरीला पहातांच त्यास सुख वाटले तरी

त्या सुखाची त्याला किळस वाटली. त्यानें तिजसमोर आपला मुद्रा 'गंभीर ठेवण्याचा प्रयत्न केला. 'यावेळीं तूं बाहेर जा' असेंही सांगायचें त्याच्या अगदीं ओठाशीं आलें. पण तितक्या अवधीत किशोरी खोलीत येऊन "मास्तर, हा चहा आणलाय, घ्याना ! आणि आईनं हीं तार्जी बिस्किटं पण दिलीन" असें म्हणून तिनें चहाचा कप टेबलावर ठेवून पुढें सारला. प्रभाकर टेबलाशीं आला. त्याचा हात चहाचा कप घेण्याकरितां पुढें झाला. किशोरीनें चटकन बिस्किटांची बशी त्यापुढे सारून त्यांतलीं दोन बिस्किटेही त्याच्या पुढें आलेल्या हातावर दिलीं आणि दुसरा आणलेला कप स्वतां घेऊन व त्यांत दोन बिस्किटे टाकून मास्तरांनीं चहा घेण्याकरितां आपण चहा घेण्याचें खोळंबून ती उभी राहिली. प्रभाकराचे मनांत यावेळीं बाहेरच्या या प्रत्यक्ष सुखाशीं मनांतल्या स्मृतिदुःखाचा झगडा चालू होता. शरीरानें या झगड्यांत मनास वाजूस सारून चहा हातीं घेतला व त्यांत तीं बिस्किटे टाकलीं, आणि चहाच्या कपांत बिस्किटे जसजशीं विरघळत गेलीं तसतसा प्रभाकराचा मनःक्षोभही सुखसागरांत विरघळून गेला. हें अवस्थांतर प्रभाकराच्या स्पष्टपणें लक्षांत येत होतें. तेथे आपला इलाज नाही असेंही त्यास दिसलें. चहा घेतांना इकडच्या तिकडच्या कांहीं गोष्टी निघाल्या. चहानंतर कपबशा घेऊन जाण्याकरितां किशोरीनें हात पुढें केला. पण राजच्याप्रमाणे आज प्रभाकरास तिच्या हातीं कपबशी देववेना. तो चाचरला, मागें वळला व बकेटांतील पाणी घेऊं लागला. तो किशोरीनें 'हें काय मास्तर !' असें म्हणून झटकन पुढें होऊन त्याचे हातून कपबशी काढून घेतली. त्यावेळीं ती आपल्या हातून कपबशी घेत आहे अशाच अवस्थेत कपबशी न सोडतां बकेटावर वाकून तांब्यानें पाणी घेत घेत तो तिजकडे क्षणमात्र पहातांच राहिला. ती अवस्था त्याला एकदम प्रिय व अप्रिय वाटली. मनांत चाललेल्या रणकल्होळाची छाया चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होती. शेवटीं कपबशी त्यानें दिलीच. किशोरी बाहेर गेली. प्रत्यक्ष काहींच न करितां मनांतील अदृश्य झगड्याच्या भ्रमानें त्याला दमल्यासारखें वाटलें. त्यानें एक दीर्घ निःश्वास टाकला. आणि एकंदरीत आपण दुर्बलतेनें सुखाला बळी पडलों याचें वाईट वाटून तो खजिल व खिन्न झाला आणि पुढें तरी सावध राहावें म्हणून तो मनास शिकवूं लागला.

यावेळेपासून त्याचा नेहमीचा उल्लसितपणा कमी झाला. जुन्या गोष्टीच्या आठवणी तो मुद्दाम पुनः पुनः आपल्याशी करी. त्या स्मृतीने खिन्नता उत्पन्न करून तीच वृत्ति कायम ठेवण्याचा तो नेहमी प्रयत्न करी. पण पुष्कळ वेळां त्यांस अपयशच येत असे. सुखाचा दंश दुःखापेक्षां ग्गोल भिनणारा असेल काय ! दुःखस्मृतीत रमला असतां मधुकर व किशोरी भोवतीं आलीं कीं तीच दुःखस्मृती त्यास दुःख देईनाशीं होई. त्या वेळीं त्याला स्वःताच्छ्रय सुख मानून घेण्याच्या प्रवृत्तीचा संताप येई, आणि मुलांचे देखत दुःखी होण्याचा व दिसण्याचा तो फिरफिरून प्रयत्न करीत असे. या अंतःकलहामुळे त्याची वृत्ति अलीकडे क्षणोक्षणी पालटें. किशोरी-मधुकरांना शिकवीत असतां किंवा गेल्यावेळीच्या गोष्टी बोलत असतां त्याचा शत्रू केव्हां गळ्यांतल्या गळ्यांत विरून जाई. केव्हां कारण नसतांही त्याचे डोळे अश्रूंनी भरून येत व कंठ गद्गद होई, तर केव्हां संतापाने लाल झालेला असूनही शांतपणे व प्रेमाने बोलण्याचा तो यत्न करतो आहे पण त्यांस तें साधत नाही असे उघड दिसें.

अलीकडे किशोरी व मधुकर यांच्या हें कांहींसे लक्षांत येऊं लागलें. एक दिवस मास्तराना माडीवर चहा-फराळाचें देऊन किशोरी परत खाली आली. मधु नुकताच मास्तराकडून येऊन आईजवळ चहा घेण्याकरितां बसला होता. सैपाकीण यम्नाबाई चहा व फराळाचे वाढीत होत्या. मधू आईकडे पाहून म्हणाला : “आतांशीं मास्तर असे खिन्न कां असतात ग आई ?” कोणीच कांही उत्तर देईना. यम्नाबाई राधाबाईकडे पाहून हंसत हंसत म्हणाल्या.

“सुख दुःखत असेल ! चार वेळां खाऊन सारा दिवस बंगल्यांत पडून राह्यचं, त्यांत दुःख कसलें असणार ?”

“तुमचं तरी नाही ना कांहीं सरलं त्यांत यम्नाबाई ?” किशोरी रागाने म्हणाली.

“म्हणजे मी त्यांना नांवें नाही ठेवलीं हो ताई ? पण दिवस सारी एकच जाणीं रिकामें बसून त्यांना करमत नसेल म्हटलें.” यम्नाबाईंनी आवाज बदलून उत्तर दिलें.

“पण मधु, त्यांनाच कां नाही विचारीत खिन्न कां असतां म्हणून ?” राधाबाईंनी यम्नाबाईंकडे लक्ष न देतां विचारलें.

मधु—अग हो, आई ! मी एक दिवस त्यांना विचारलं सुद्धां की 'मास्तर, तुम्ही आजारी आहां कां?' म्हणून, पण ते एकदम रागावून 'तू बाहेर हो' म्हणाले. मी तेव्हां भ्यालोंच अगदी. पण लगेच पुढें होऊन त्यांनीं मला जवळ घेतलं. जवळच्या खुर्चीवर मी बसलों. त्यांनीं माझ्या अंगावरून हात फिरवला आणि म्हटलं 'कांदीं होत नाहीं मधु, पण मी तुला 'बाहेर हो' म्हटलं तें ताईला सांगूं नको हं' असं त्यांनीं मला सांगितलं. ताई, मी तुझ्यापुढें बोललों हें मास्तरांना सांगूं नको हो !

किशोरी चहा न पिता बशी हातांत ठेवून मधूचें बोलणे ऐकत होती. त्याचा प्रेमळपणा आणि भाबडेपणा पाहून तिला हसूं आलें. राधाबाईही हंसल्या.

राधा.—बिचाऱ्याला प्रेमाचं कुणीं नाहीं म्हणून खेद होत असेल झालं ! लगीनतरी करून टाकावं बिचाऱ्याचं ! मी संभाळीन त्याच्या बायकोला.

यम्ना.—इश ! त्याला घरना दार, याला मुलगी द्यायला कुणाला पोटाची पोर वरच आली असेल !

किशोरी—मुलगी जावयाला द्यायची कीं घराच्या आक्याला नाहीं तर शेताच्या कुंपणाला बांधायची ?

राधाबाई—मिळेल तर काय झालं मुलगी ! नसलं म्हणून काय झालं घरदार ! मुलगा कसा हुशार आहे ! रुप तर काय नुसतं सांडतय ! आपत्काळ आला असला तर काय करील बिचारा ! पैसा काय नशीबाचं देणं-घेणं माहे ! हुषार, तरतरीत, कुलवान, नी रुपानं सुरेख असला म्हणजे झालं. असलं. पोरीच्या नशीबीं तर वेळीं त्याच घरी हत्ती झुलायला लागतील.

फराळ करायचें विसरून पानांवर बसून किशोरी आईकडे एकसारखीं लक्ष-पूर्वक न्याहाळून पहात होती. जणुं आईच्या अगदीं पोटांत शिरून ती तिचें बोलणें समजून घेत असावी.

“आई परवां ताईनं केलेलीं बिस्किटं मास्तरांना फार आवडली. आणखी देऊं का ग त्यांना नेऊन ? मधुकरानें विचारिलें. राधाबाईंनीं 'होय' म्हणायच्या आधींच किशोरीनें आलमारीतला डबा काढून मधुपुढें ठेविला.

“ताईसोडबांना आपल्या बिस्किटांचा बराच अभिमान आहे हो !” यम्नाबाईंनीं किशोरीला खूष करण्यारितां म्हटलें. मधुकरानें सगळाच डबा काखेत मारून हंसत खिदळत तो वर पळाला. किशोरीही त्याचे मागोमाग हलक्या पावलांनीं वर गेली.

अलीकडे प्रभाकर गांवात वृंदावनाकडे कधी कधी जात असे. एरवी गप्पा गोष्टी पुष्कळ चालत. कांहीं वाचनांतला विषय चर्चेला निघे. पण याचें मन स्वस्थ नसावें असा संशय वृंदावनांना येई. ते आपण होऊन पूर्वेतिहासाचा उल्लेख अजिबात टाळीत. प्रभाकरासही आपण होऊन काय बोलावें हें सुचत नसल्यामुळें म्हणा किंवा दुसऱ्या कशामुळें म्हणा त्या जुन्या वृत्तांताचा उल्लेख करवत नसे. पण दोघेही आपल्या भेटींत जो विषय मुद्दाम टाळीत तोच विषय एकमेकांस पहातांच उभयतांचे मनांत येऊन तो छपविण्याचा परस्परांचा प्रयत्न परस्परांस उघड दिसे. पण उभयतांचाही जिव्हाळा ज्यांत गुंतलेला, असे विचार-विकार एकमेकांपासून छपून लपून किती दिवस रहाणार ? एक दिवस उभयतांच्या प्रगट गौण्यास अचानक वाचा फुटली.

एके दिवशीं प्रभाकर त्यांचेकडे गेला. वृंदावन माडीवर नव्हते. त्यांच्या वाचनाच्या खीलींत प्रभाकर गेला. टेबलावर एका बाजूस एक वर्तमानपत्रांचा व दुसऱ्या बाजूस एक पत्रव्यवहाराचा दिगारा पडला होता. प्रभाकरानें वर्तमानपत्रें चाळलीं. सहज पत्रव्यवहाराकडे त्याचें लक्ष गेलें. तो वृंदावनांच्या विश्वासांतील असल्यामुळें संपादकाचा पत्रव्यवहार पहाण्यास त्यास संकोच वाटण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. त्यानें पत्रव्यवहार चाळण्यास सुरवात केली. एका पत्रावर बरचे बाजूस अगदीं ठळकपणें 'अहिल्यापुरी' अशीं अक्षरें त्यास दिसलीं, झटकन त्यानें तें पत्र काढलें व समग्र वाचलें. पत्र असें होतें-

अहिल्यापुरी ता. x-x-x

“ संपादक ‘ प्रताप ’ यांस—वि. वि.

महाशय, सहीचा हस्तलेख गुंतविण्यास भीति वाटते. तेव्हां सही करणार नाही. पण ‘ सही न केलेल्या पत्रांचा बिचार केला जाणार नाही ’ असा संपादक सरकारी शेरा मारून पत्रास कचऱ्याची पेटी दाखवाल तर आपलें कर्तव्य करण्याचें लंगड्या सबबीवर टाळलेंत असें मी समजेन. सहीचा हस्तलेख गुंतवून घरादारावर गाढवाचे नांगर फिरविले शाण्याचा संभव उत्पन्न करण्यास आम्हांस धैर्य नाही असें आपण खुशाल समजा. खालसातीच्या मुखशय्येवर पडून आमच्या अंगांत रुतणाऱ्या सराख्यांची बोच आपणांस कशी कळणार ? तरी पण खालसांतील वर्तमानपत्राखेरीज गान्हाणें मांडण्यास दुसरी जागाच नाही तेव्हां आपणांपुढें गातों. आन्हां संस्थानी प्रजेची दया आल्यास आमची कांही दाद लावा.

अधिराज वसुदेव मरून बलदेव अधिराज झाला हें आपणांस कळलेंच असेल. अधिकार देतांना रेसिडेंटानें ‘ राज्यकारभारांत शिस्त ठेवून प्रेमानें व न्यायानें प्रजापालन कराल तर राज्यास थोका रहाणार नाही ’ अशी धाकगर्भ सूचना बलदेवास दिली होती. पण तिचा कांहीच उपयोग न होऊन राज्यपद मिळाल्यापासून बलदेव अतिच उन्मत्त झाला आहे. रत्नाकरांची सर्व इस्टेट जप्त करून त्यानें त्यांचा खानदानीचा बाडा खणून काढला. त्याच जागीं आतां राजरखेल्यांची चाळ बांधण्याचें काम मुरूं आहे. राजानें विवाह करण्याकरितां पुष्कळ खटपट केली पण कोणीही त्यास मुलगी देण्यास धजावत नाही, यामुळें तो फार चिडला आहे. याचें राज्य संकटांत आहे यास मुठगी देऊं नये अशी सर्व संस्थानिकांत व लोकांत हूल उठली असून ‘ कशी नाहीं मुलगी मिळत पहातों ’ असा त्यानेंही उलट विडा उचलला आहे. कुलीन स्त्रियांना घराबाहेर पडण्याचीही चोरी झाली आहे. प्रभाकर गेला त्याचा कांहीच पत्ता नाही. कोणी म्हणतात त्यास तुरुंगांतच ठार मारलें. येथल्या या अंदाधुंद कारभारात कांहीच असंभाव्य नाही. खरें काय असेल देव जाणे ! प्रभाकराची लोक भारी आठवण काढतात. रत्नाकराच्या गल्लीकडे जावतमुद्धां नाही इतकी सर्वांस हळहळ वाटते.

आपणासारख्यांनीं या संकटास कांहीं इलाज केला तरच कांहीं आशा आहे. कांहीं लोक संस्थान सोडून जावें असें सुचवितात. पण पिढ्यान् पिढ्यांच्या इस्टेटी सोडून जायचें कोठें ? कांहीं विचार व्हावा. सर्व नागरिक संकटांत आहों कळावें हे वि.

‘अहिल्यापुरी’ ही अक्षरें वाचतांच प्रभाकराचे चित्तांत खळबळ उडाली होती. हें पत्र वाचून नये असें त्यास एकदां वाटलें, पण निग्रहाचें एवढें धैर्य त्याजपाशीं नव्हतें. पत्र दिसतांच एकदम उचलून त्यानें सर्व वाचून काढले. वाचतां वाचतां तों लाल झाला, त्याच्या सर्व शरीरास घाम फुटला. स्वतःच्या वाङ्मयाची ती शोचनीय हकीकत व शेवटीं स्वतांचा प्रेमळ उल्लेख यामुळें संताप, उद्वेग इत्यदि विकारांनीं अतिशय क्षुब्ध झाला. त्याच्या हातून तो कागद गळून पडला; त्याला उभें राहावेना व जवळच्या खुर्चीवर मटकन खाली बसून त्यानें पुढील मेजावर डोकें टेकलें आणि हातांनीं तोंड झाकून तो लहान मुलासारखा ओकसाबोकशीं रडूं लागला. अमळशानें वृंदावन घरांतून माडीवर येऊन खोलींत आले. त्यांनीं प्रभाकराची ती अवस्था व त्याचे पायाशीं पडलेलें तें पत्र पाहिलें. क्षणार्धांत सर्व गोष्टींचा त्यांना उल-गडा झाला. त्यांना अतिशय वाईट वाटलें. दुःखाचा एक सुस्कारा टाकून ते प्रभाकराजवळच दुसऱ्या खुर्चीवर बसले आणि त्याच्या खांद्यावर हात ठेवून त्यांनीं ‘प्रभा’ म्हणून प्रभाकरास हांक मारली. प्रभाकरानें जडपणें डोकें वर केलें. त्याचे डोळे सुजून उत्तू आल्यासारखे दिसत होतें त्यानें हताश व केविलवाण्या मुद्रें वृंदावनाकडे पाहिलें. त्याला कांहीं तरी बोलायचें असावें पण तो विचारमूढच झाला होता. वृंदावनांनींच बोलण्यास सुरवात केली.

वृं.—तुला हें पत्र दाखवायचें माझ्या मनांत नव्हतं.

प्र.—कां ? त्या पत्रानें माझ्यावर महदुपकार केले असंच मला वाटतं.

वृं.—तें कसं काय ?

प्र.—मी माझं कर्तव्य विसरलों होतो असं मला वाटलं. या पत्रानें मला पुन्हां सावध करून आठवण दिली.

वृं.—क्षेणतं कर्तव्य विसरला होतास आणि आतां करूं चाहतोस ?

प्र.—माझे ग्रामबंधु याज्ञी प्रेमानं आठवण काढतात आणि मी मात्र अन्यायाचा सूड न उगवितां षंढासारखा स्वस्थ बसलों आहे. अगदीं प्राण कंठीं आले असतां दादांनीं डोळ्यांत आसवं आणून मला हाक मारली. मी 'सूड घेईन' असं त्यांस आश्वासन दिलं तेव्हां त्यांनीं प्राण सोडला. मी बोलल्याप्रमाणं कृतीही केली, पण तेव्हां ती सफल नाही, व आतां तो नाद सोडून दिलेल्यासारखाच मी स्वस्थ बसलों आहे.

वृ.—मग काय ? तेवढं काम एकदां करून टाकावं म्हणतोस ?

प्र.—काब ! तुम्हीं सुद्धां तोच सल्ला देतां. मला वाटतं मी तुमच्याच शब्दां-करितां थांबलों होतो.

वृ.—नाहीं. सल्ला नाहीं देत. तुझं म्हणणं एकंदरीत काय आहे तें सम-जून घेतो. बरं, परिणाम काय होईल तो तुला दिसतो का ?

प्र.—हो ! मला फांशी जाऊन मरावं लागेल. कदाचित् आधीं जिवंत-पणीं हाल हाल होतील. माझी एक वेळ हें सर्व सोसण्याची तयारी होती. व पुनः ठरल्यास माझं मन तयार होईल असा माझा विश्वास आहे.

वृ.—बाकी तूं मरणाला भिणार नाहींस हें तूं सिद्ध करून दाखविलं आहेस. मी ती शंका घेऊंच नये. माझं तुला विचारणं आतां असं कीं, हा विचार तूं कधीं ब का सोडला होतास ?

प्र.—कधीं सोडला हें नक्की माहीत नाहीं. मुद्दाम सोडला असेल असंही आठवत नाहीं.

वृ.—बरं, सध्यां तूं जें आयुष्य घालवीत आहेस याला कांहीं ध्येय ठर-विलं असल्याचं तुला आठवतं कां ?

प्र.—नाहीं, निश्चित कांहींच नाहीं.

प्र.—बरं, सरळच विचारतो. माझं बोलणं कदाचित् न पटावं असा दुर्दै-वानं आज प्रसंग आहे. पण मला त्यालाही तोंड दिलं पाहिजे. मला सांग, माझ्यावर निष्ठा ठेवून आयुष्य कंठायचं ठरवून तूं तुरुंगांतून निसटायचं धाडश केलंस हें खरं का ?

प्र.—होय, हें खरं आहे.

वृं.—ठीक, निव्वळ तात्त्विक चर्चेनं तुझ्या उद्दीपित भावनांना मी चिडवुं इच्छितों असं नव्हे. तूच थोडा वेळ माझ्याकरितां आपला मनःक्षोभ आवरून माझ्याशीं बोल. मग त्यानंतर योग्य वाटेल तो रस्ता तुला मोकळा आहे. तुज-बद्दल व या अभागी राष्ट्राबद्दल वाटणाऱ्या प्रेमांमुळे चार गोष्टी आज मी तुला सांगणार आहे. पदतील तर पहा. तूं जी माझ्यावर निष्ठा ठेवण्याचं ठरविलंस तें मी तुला सुडास प्रवृत्त करीन असं वाटलं म्हणून का ?

प्र.—तसंच नसेल. तुहंगांत तुमचं पत्र येतांच मला जो आनंद झाला त्यांत मी सुडाची कल्पना कांहीशीं मागं टाकली होती असं मला वाटतं.

वृं.—बरं आतां तरी माझ्यावर विश्वास टाकल्याबद्दल पश्चात्ताप होतो का ?

प्र.—नाहो नाहीं ? अजूनही सुडास प्रवृत्त होण्यापूर्वी तुमची संमती मी घ्यावी असं मला वाटतं.

वृं.—पण मघां तुला शोक झाला हें खरं ना !

प्र. हो !

वृं.—आणि तो आपण सूड घेण्याचं टाकून दौर्बल्यानं स्वस्थ बसलों असं वाटून झाला, होयना ?

प्र.—हो !

वृं.—उगीच पत्र विचारून मला तुझा छळ करायचा नाहीं. आपल्या भावनेंत व विचारांत दोष असतात यामुळे बहुधा जगांतील सारे अनर्थ ओढवतात म्हणून तुला नाट विचाराच्या रस्त्यावर मला आणायचं आहे. आतां मला पुन्हां सांग कीं माझ्यावर निष्ठा ठेवून तूं सूड न घेतां स्वस्थ राहिलास हें खरं कीं सूडाची कल्पना बाजूस ठेऊन दौर्बल्यानं स्वस्थ राहिलास हें खरं ?

प्र.—पहिल्यानं तुम्हावर निष्ठा हें एकच कारण होतं, पण दौर्बल्यानं आतांशा मला मासलं आहे असं पाहून वाईट वाटतं.

वृं.—ठीक आहे. मी तुला सांगतों कीं तूं दौर्बल्याला भिऊं नको. सन्मनो-विकार व असन्मनोविकार इतके एकमेकास निगडित असतात एकाच्या प्रेरणेनं एखादी गोष्ट करीत किंवा न करण्याकरितां संयम करीत असतां तदनुकूल दुसऱ्याची प्रेरणा पदित्याच्या मदतीस येतेच. दयाबुद्धीनं परोपकार करूं इच्छि-

णारा मनुष्य ऐन वेळीं कीर्तिलोलुप होतो. उलट चोराला सुद्धा नीतिदृष्ट्या आपल्या चोरीचं मनाशीं स्मर्थन करतां येईल तर हवं असतं. शठ लोकांचा जगास शठ ठरविण्याचा नेहमीं प्रयत्न चालला असतो. माझं म्हणणं असं कीं आपण कोणतंही कार्यं करतो किंवा करण्याचं टाळतो तेव्हां आपल्या मनाशीं सद्विचाराची प्रेरणा आहे कीं नाहीं हें निर्विकार मनानं प्रथम पाहावं—खात्री करून घ्यावी. सद्विचार आहे अशी खात्री झाल्यावर तदनुकूल असद्विचार नाहीसे करण्याचा प्रयत्न कोणत्याही साधनांनीं शक्य तर करावा, पण त्याकरितां सद्विचाराशींच द्रोह करणं योग्य नाहीं. असद्विचार मदतीस आला म्हणून सद्विचाराचं सत्—त्व कां नाहींसं होईल ! माझ्यावर निष्ठा ठेवून तूं सूड घ्यायचा थांबला आहेस तसा दौर्बल्यामुळंही थांबला आहेस असं तुला वाटत असलं आणि तें दौर्बल्य घालविण्याकरितां मजवरील निष्ठा काढून घेऊन सुडास प्रवृत्त होणं हा एकच मार्ग यद्यपि उरला असला तरी तो स्वीकारूं नको असं मी तुला सांगतो.

प्र.—म्हणजे ? मी सूड घेऊं नको तर ?

वृ.—हो ! नकोच ! हेंच मला अखेरपर्यंत तुला सांगायचं आहे.

आंतूनअंतःकरणास प्रतिक्षण जाळणाऱ्या उद्वेग संताप या तीव्र भावना व बाहेर पूज्य वृंदावनांचे गंभीर, शांत, विचारमय पण अत्यंत प्रतिकूल व निष्ठूर भाषण यांच्या द्वंद्वांत प्रभाकराच्या मनाची चमत्कारिक अवस्था झाली. मनास वाटणारा दुबळेपणा त्यास विषदिग्ध शल्यासारखा दुःख देत होता. आणि हें दुःख शमविण्याकरितां तो माणूस क्रूर कर्मास उद्युक्त करित होता. पण वृंदावनाबद्दल वाटणारी भक्तिच त्याच्या दुर्बलतेस मदत करूं लागली असें त्यांस भासलें. तो चिडला, हताश झाला. व शेवटीं डोळ्यास रुमाल लावून रडूंही लागला. वृंदावनांना तो देखावा दुःसह वाटला. केवळ कर्तव्यभावनेनें निष्ठुर झालेल्या त्या पुण्य पुरुषाचें अंतःकरण द्रवलें. त्यांच्याही डोळ्यांत अश्रु आले. पण प्रभाकराचें म्हणणें कबूल करणें ही गोष्टही त्यास चुकीची, राष्ट्रघातकी व प्रभाकरावर निरर्थक येणाऱ्या अघोर प्रसंगाच्या कल्पनेनें अत्यंत दुःखदायक वाटत होती. तेव्हां या वेळीं निष्ठुर राहणेंच त्यास योग्य वाटलें व आपला शोकावेग आवरून ते शांतपणे प्रभाकराकडे पहात बसले. थोड्या वेळानें प्रभाकर पुन्हां बोलूं लागला.

प्र.—वृंदावन, माझ्या तुम्हावरील निष्ठेचा अंत पाहू नका. मजवर झालेले अन्याय इतके भयंकर आहेत की त्यानंतर कित्येक दिवस संतापाने मी नुसता बेडा झालो होतो. आणि अजूनही ते माझे बेड गेलं नाही असं मला वाटतं. मला जे करावंसं वाटतं ते करतांना तुम्हावरील निष्ठेचं मला आश्वासन हवं आहे. पण ती निष्ठा मला माझ्या कार्यात जर मोठा घालणार असली तर तिचं बंधन तोडून टाकून माझे मन पार बाहेर पडेल, आणि तुफान सागरांत नावाड्या शिवाय नौकेची दशा व्हावी तसा मी या जगांत मनानं वाताहत होईन. दौर्बल्याचा वैताग येऊन त्याचा नाश करण्याकरितां मी तुमच्यावरील निष्ठेचा भंग करीन, पण त्यामुळही मला जन्मभर पश्चातापांत होरपळावं लागेल. तुम्हावरील माझ्या निष्ठेवर माझे खरं खरं प्रेम आहे. ती मला खरोखर हवी आहे. पण काय करूं? या दौर्बल्याचा तिटकारा त्याहून अधिक वाटतो.

प्रभाकराचा स्वर सारखा चढत होता. त्याचे अंतःकरणापासून निघणारे उद्गार वृंदावनांच्या काळजाचे पाणी करीत होते. पण त्यांनीं आपले गांभीर्य रेषभरही कमी होऊं दिलें नाही. ते बोलूं लागले.

वृं.—बरं, तू जे करूं इच्छितोस, त्यानं तुझ्या बुद्धिचं समाधान व्हावं अशी तुझी इच्छा आहे का ?

प्र.—म्हणजे ?

वृं.—सूड घेणं हें तुला जें कर्तव्य वाटतं तें काय म्हणून ?

प्र.—माझ्या सर्व कुटुंबाचा जो भयंकर उपमर्द झाला तो सहन करून स्वस्थ बसणं हें मनुष्यास शोभणारं नाही. शिवाय दुष्टास दुष्ट कर्माचं शासन न मिळालं तर जगांत दुष्टाचाच यशस्वी ठरेल.

वृं.—ठीक आहे. निवळ सुडाची बुद्धि व ही बुद्धि यांत तुलाच फरक वाटतो का ?

प्र.—होय. पहिलीत नुसती विकारवशता आहे. दुसरीत सुविचार आहे.

वृं.—मग सुडाचा मुद्दा मी सध्या सोडून देतो. शिक्षा किंवा शासन या पासून दुष्टाची सुधारणा व्हावी, निदान घडलेला दुष्टपणा पुन्हा कोणाकडून होईल त्यास आळा बसावा असा त्यांत उद्देश असला पाहिजे. पण मी तुला सांगतो की ज्या एका विशिष्ट परिस्थितीमुळे हे भयंकर अन्याय घडले ती परि-

स्थितिच मारुन टाकणं तुझा हातीं नाही.

प्र.—तें कसे ?

वृ.—असं पहा, समज अपराध्यास तूं देहांत शासन दिलंस तरी काय ? ब्रिटिश सरकारास संस्थान जगावयाचं असलं तर ते राजवंशाचा कोणीही नादान नातलग या राज्यावर बसवितील. तूंही नाहीसा होशील. आणखी मग पुढें प्रजेवर सूडबुद्धिनं जे अनन्वित अत्याचार होतील त्यांना अंतच नाही. त्यानं लोक मात्र अधिक दीन, दुबळे, हताश व निर्माल्यावत होऊन जातील.

प्र.—छे ! छे ! मला वाटतं ही संधि साधून ब्रिटिश सरकार संस्थान खालसा करील मग तिथें येथल्यासारखी सुयंत्र व्यवस्था सुरू होऊन लोक सुखी होतील तुम्ही तुमच्या सरकारविरुद्ध कितीही ओरड करतां तरी तुम्हाला भाषणस्वातंत्र्य अमृतं. सरकारही फिर्याद चालते. उठतां कायदा, उठतां कायता, कायद्या-शिवाय पान हालत नाही. तुम्ही ज्या कायद्यांविरुद्ध नेहमीं तक्रार करीत असतां ते आम्ही संस्थानांत मुकाय्यानं सोसतां त्यांच्या शंभरांशही नसतील.

वृ.—वा ! खालसा सरकारची ही प्रशंसा ऐकून मला हसूं येत. पण अशी तुझ्यासारखी मतं बाहेर बोलून न दाखविणाऱ्या येथीलही पुष्कळ विद्वानांची असल्यामुळे मला तुझंच असं कांही आश्चर्य वाटत नाही. प्रभा हिंदुस्थानांतल्याच संस्थानाची आणि हिंदुस्थानांतल्याच खालसाची तुलना न करतां राष्ट्र या नात्यानं जगांतील इतर स्वतंत्र देशाशी सगळ्या हिंदुस्थानची तुलना कर. देशांतलं सर्व कलाकौशल्य धुळीला मिळालं आणि हिंदुस्थान विदेशी मालाची बाजारपेठ होऊन बसला आहे. त्या मार्गे कोडो रुपयांची आवश्यक संपत्ति परके लोक धुवून नेतात. सारं जग आमच्या जिवावर संपन्न होत असतां दिवसा-नुदिवस आमची उपासमार होत असून आम्ही, दीन, दुर्बल बनत चाललों आहों. इंग्रजांना अन्न हवं, त्याकरितां हिंदुस्थानचें साम्राज्य हवं, म्हणून त्यांनी हिंदुस्थानचं रक्षण करावं आणि म्हणून बायकासारखे आम्हां सर्व हिंदी पुरुषांना परक्याकडून रक्षून घ्यावं लागत आहे. कर्तृत्व, पराक्रम, संपत्तिमत्ता, यांचीं सर्व क्षेत्रं परक्यांनीं व्यपलीं असून या सर्व क्षेत्रांत आमच्या देशांत आम्ही निव्वळ हमाल झालों आहों. महत्वाकांक्षेस क्षेत्र नाही म्हणून तो अंकुर जळून जाऊन आपसांतील मत्सर, कलह, दुष्टपणा आणि हलकटपणा यांच्या विषारी वेली

या देशभर पसरल्या आहेत. न्याय व शांतता मिळाली खरी, पण पौरुष सद्गुण राहण्याची, वाढण्याची काय तजबीज आहे ? प्रभा वाघ जो असेल त्याला पिंजऱ्यांत सुरक्षित राहून मासाचा घांस नित्य नेमानं मिळण्यापेक्षां, जीव संकटांत घालूनही केव्हांतरी एखादं साबज मिळेल तेवढं मिळवून कर-वंदाच्या जाळींत अर्धपोटीही पण स्वातंत्र्यांत पडून राहणं आवडतं. आणि ही वृत्ति निव्वळ वेडी भावना नसून यांत सुविचार आहे. पारतंत्र्यांत आत्म्याचा अधःपात होतो. स्वातंत्र्य आत्म्याचं जीवन आहे. हल्लींच्या सुव्यस्थित गुलामगिरीपेक्षां मला मोंगलाई पुरवली. तेव्हां सरकारच्या मूर्खपणानं कां म्हणेनास पण प्रजेस सरकारपासून आपलं संरक्षण करण्याचाच तरी कुवत राहिली होती. तेव्हांचा जुलूम उघड उघड असून लोकांत चेव उत्पन्न करणं तरी शक्य होतं. आजच्या राज्यानं लोकांना सुखलोलुप करून नामर्द व कंगाल करून सोडलं आहे. प्रेमाच्या ढोंगानं गळ्यांत हात घाळून ह्या कुलटा राज-नीतीनं आमचं घर लुटलं तरी आम्ही तिला धर्मपत्नीप्रमाणं कवटाळतो आहो. आमच्या मूर्खपणास उपमाच नाही.

प्र.—पण वृंदावन, येथले सर्व अन्याय तर आमच्या तिथें होतातच, पण तिथं कोणाचं जीवित किंवा संपत्तिही सुरक्षित नाही. अब्रूदार बायकांचीं अब्रूही धोक्यांत आली आहे. या मानानं तुमचे अन्याय कांहीच नव्हत.

धुं—खोटं आहे. इंग्रजी अधिकारी यापुढं आमच्या घरादारावर जर सरळ दरोडे घालतील तर हल्लींच्याहून कांही अधिक अन्याय करतीलअसं मला प्रामां-णिकपणें वाटत नाही. आणि राष्ट्राचं स्वातंत्र्य गमावूनही रक्षावी इतकी कांही बायलांचीं अब्रू पवित्र नव्हे. अरे, पारतंत्र्यांत स्त्रियांची अब्रू राहते हेंच मुळीं चूक आहे. परकौय अमलासुळं आपणांस नको असे पालट समाजव्यवस्थेंत होत असतात, व साऱ्याच समाजाचा नीतिदृष्ट्या विध्वंस होत असतो. मुंबईस जाऊन मजुरांच्या राहणीकडे पाहशील तर हें तुला सहज पटेल. तुझ्या मुल-खांत याहून फारसा अधिक अन्याय असेल असं नाही-

प्र.—जरा मोकळेपणें बोलतो. सुव्यवस्थेंत, मुखागरांत राहून हे मार्मिक युक्तिवाद तुम्हांला सुचतात. माझ्या ठिकाणीं तुम्ही असतां तर आमच्याकडील राज्यपद्धतीवर दिवसां दुपारी निखारे ठेवून तुम्ही खालसांत निर्माण केली

असती, तेन्हां तुम्हांला हायसं वाटलं असतं.

वृ.—तुझ्या अवस्थेंत मी नसल्यानं सत्य काय आहे हें पहाण्यास माझं मन समर्थ आहे इतकंच तुझं म्हणणं असेल तर तें खरं आहे. पण मी म्हणतो तें सत्य आहे एवढंच मला तुला सांगायचें आहे. आणखी तुझी दृष्टि घेऊनही मी सांगतो कीं संस्थानांतील सर्व अन्यायास पर्यायानं ब्रिटिश अंमलच जबाबदार ठरतो. हातीं सत्ता असून जबाबदारी मात्र काहींच नसली तर उन्मत्त होणं हा मनुष्यस्वभावच आहे. इंग्रजांनीं संस्थानांच्या संरक्षणाची जबाबदारी पत्करली, पण त्यांनीं संस्थानिकांनीं राज्य कसं चालवावं याविषयी कांहीच बंधनं घातलीं नाहींत. संस्थानिकांनीं इंग्रजांविरुद्ध जरा कांहीं खटपट केली कीं ब्रिटिश समशेर मेणांतून खसकन बाहेर निघते, पण संस्थानी प्रजेच्या माना संस्थानिकांनीं अंधारांत बसून चराचर चिरल्या तरी ब्रिटिशांच्या निद्रा-भंग होत नाहीं. संस्थानी प्रजेनं कोठें तक्रार करण्यास जागा नाहीं व प्रत्यक्ष प्रतिकार करावा तर संस्थानिकांचे रक्षणार्थ कर्तव्यनिष्ठ (!) इंग्रजांचा जागता पहारा ! तहाअन्वये संस्थानांच्या कारभारांत हात घालतां येत नाहीं हें ब्रिटिश सरकारचं निवळ ढोंग आहे. आपल्या गरजेस्तब आडव्या हातानं संस्थानिकास ब्रिटिश अधिकारी किती पिळून काढतात हें खुद्द संस्थानिकांना विचारून पहावं. संस्थानिकांनीं राज्यव्यवस्था सुधरावी याकरितां खालसा नोकरशाही आपलं वजन खर्च करील तर सर्व हिंदी प्रजा त्यास दुवाच देईल. पण ब्रिटिशांना तें करायचंच नाहीं. मनुष्य तुलनेनं जगत असतो हें इंग्रज सरकार चांगलं जाणतं. ब्रिटिश प्रजेनं संस्थानी प्रजेवरील जुलुमांकडे पाहून ब्रिटिश अमलावर खुष राहावं; व संस्थानी प्रजेनं संस्थानापेक्षा ब्रिटिश अंमल स्पृहणीय मानावा आणि एकंदरीनं सर्व हिंदी लोकांनीं ब्रिटिश अभलावर संतुष्ट राहावं असा हा डाव आहे.

प्र.—पण अखेर मजवर झालेल्या अन्यायाचा मी सूड घेऊं नको तर तर काय करूं ?

वृ.—सध्यां आधीं सुडाचा विचार सोडून दे. तूं म्हणतोस तसा प्रतिकार केल्यानं उपयोग न होतां अनर्थ होईल. एकंदर प्रजेचे हाल अधिकच वाढून प्रजा निःस्त्राण होईल.

प्र.—पण यानं मीच माझ्या स्वाभिमानाचा केवढा उपमर्द करीन याची तुम्हास कल्पना आहे का ?

वृं.—होय, कां नसेल ? पण त्यास इलाज नाही. सूड न घेतां आहे याच अज्ञातवासांत तुला कदाचित् आणखी कांहीं वर्षाही खितपत पडावं लागेल. दुर्बलतेचा जाचही सोसावा लागेल. पण धर्मराजानं भीमसेनादिकांस धैर्यानं व आत्मविश्वासानं जें सांगितलं तें तसं तुला सांगण्यास मी माझं धैर्य व आत्म-विश्वास एकवट करीत आहे.

प्र.—पण शेवटीं रक्तपातास धर्मानं परवानगी दिलीच—

वृं.—तशी मात्र मी देणार नाही हें खरं आहे. म. गांधीप्रमाणं एकान्त्र-अहिंसावादी मी नाही, तरी पण सशस्त्र प्रतिकाराची कोणत्याही तऱ्हेची तयारी मला आज संस्थानांत किंवा खालसांत अशक्य दिसते. हातीं हत्यार असलं म्हणजे आपोआप सामर्थ्य येतं खरं; पण शस्त्र हातीं येणं व सामर्थ्य निर्माण होणं यांच्या दरम्यान पुष्कळ काळ व क्रिया असतात. येथे आमच्या हातीं शस्त्र पद्दतांच इंग्रज झडप घालणार तर जरूर तो अंतरकाळ आपणांस कसा मिळावा ? याकरितां शस्त्राखेरीज अन्यमार्गांनीं हें सामर्थ्य लोकांत निर्माण केलं पाहिजे. एखादं मत तात्त्विक दृष्ट्या खरं ठरल्यानंतर परकीयांस त्याची किंमत पटविण्यास मतवादी किती स्वार्थत्याग करतो व प्रतिकार किती परिणामकारक करतो यावर त्या मतांचं बशापयश अवलंबून असतं—

प्र.—पण ब्रिटिश अंमलांत शारीरिक व मानसिक सुख खरोखर इतकं पुष्कळ आहे कीं, तें धोक्यांत घालून कोणीही प्रतिकारार्थ स्वार्थत्याग करण्यास तयार होणार नाही. या अमलांत लोकांचं दारिद्र्य वाढून लोक अन्न अन्न करूं लागतील तेव्हां त्यांचे डोळे उघडतील. माझंच पद्दत. कित्येक दिवस वीरासन बांधून मृत्यूस आव्हान करीत सूडाच्या भावनेनं नखशिखांत पेटलेला मी डॉक्टरांचे घरी येऊन सुखांत पडल्यावर माझा वैरवन्हि पार विझून चालला आहे, माझं सूडाचं ध्यान मोडलं व पुस्तकालयांतील पुस्तक वाचणारा बायकी वाङ्मयसेवक मी बनून गेलों आहे. कोण विसंगति ही ! माझा मजबूर विश्वास बसेनासा झाला आहे.

वृं.—तू असा स्वतांबडल वारंवार शोक करुं नको. तुझ्या वृत्तीस मी खचित अवसर देईन. पण हातांत शस्त्र घेऊन शत्रूचा माना चिरणं एवढंच वीरवृत्तीचं क्षेत्र आहे असं समजूं नको. संतापाच्या उसळणाऱ्या वृत्तीस आळा घालून शांतपणें व धैर्यानं लोकमतांत जोर उत्पन्न करण्याचे मार्ग शोधावे, त्यांचा अवलंब करावा, निराशेचे पर्वत अंगावर कोसळून पडले तरी धैर्यभंग न होऊं देतां यत्नवादीच राहावं, यांतही शौर्य आहे. क्षणार्धांत भडका उडून देदीप्यमान दिसणाऱ्या वीरत्वाइतकंच, प्रतिक्षण अपयशान पिचत असतां व कर्तव्यमूढ होत असतांही धीर, आशा, विचार व यत्न न सोडणारं वीरत्वही श्रेष्ठ आहे व हिंदी तरुणांत तरी आज तेंच अभिप्रेत आहे. मी म्हणतो या प्रकारें वीर होऊन देशोद्धार करण्यास तयार हो. बुद्धिवान, कर्तबगार, स्वार्थत्यागी, ध्येयवादी व यत्नकारी असा एक मनुष्य लक्ष लोकांस भारी होतो, लक्ष लोकांस प्रिय होतो, लक्षांचा नेता होतो आणि लक्षांत कर्तृत्व निर्माण करतो. ईश्वरानं मला तुजसारखा पाठीराखा वीर बंधू देऊन माझं राष्ट्रकार्य यशस्वी करण्याचं ठरविलेलं दिसतं. मी जर अनन्य भावानं ईश्वराचं चिंतन करीत कर्तव्यरत असतो तर प्रभु माझा योगक्षेम का चालविणार नाही ? असो.

लोक कंगाल होतीछ तेव्हांच स्वार्थत्यागास तयार होतील हें तुझं म्हणणं खरं नाही. कंगाल लोक लोभी किंवा अनीतिमान होऊन जीव संकटांत घालून दरोडे घालतात. त्या स्वार्थत्यागानं राष्ट्रोद्धार होणार नाही. शिवाय कंगाल झाले तरी लोक प्रतिकार करतीलच असं नाही. जगाच्या आरंभा पासून आपण ज्यांना अस्पृश्य मानीत आलो, ते लोक कंगाल नाहीतर काय आहेत ? पण तीच अवस्था आपणांस योग्य असं स्पष्ट तत्त्वज्ञान, अस्पष्ट भावना त्यांच्यांत वावरत असल्यामुळं त्यांना कधी उचल करावीसं वाटलंच नाही. पूर्वी साधुसंतांनी व आतां इंग्रजी अमलांत त्यांच्यांत स्वस्थितीबद्दल तिरस्कार व उच्च आकांक्षा उत्पन्न झाल्यानं तेच लोक आज डोकीं वर काढूं लागले आहेत. माझं म्हणणं असं की, आज लोक स्वस्थ व सुखरत दिसतात याचं कारण तात्कालिक व्यवहाराच्या नफातोऱ्यांत त्यांची दृष्टि गुंतली आहे व अधिक गुंतवली आहे. उच्च आकांक्षा व तेजस्वी तत्त्वज्ञान त्यांचेपुढें जोरानं व कळ-

कळीनं मांडलं जात नाही. सत्कार्यनिष्ठेची अभिरुचि उत्पन्न करण्याचे प्रयत्न शरम वाटण्याइतके अपुरे होत आहेत. मला वाटतं तेजस्वी तत्त्वज्ञानाचा प्रसार होईल तर आजही वीर निर्माण होऊं लागतील. उद्यां काय होईल हें आज नक्की काय सांगावं? मी मात्र एवढंच एक कार्य, त्यापायी सर्वस्वही अर्पून, करायचं ठरविलं आहे. माझ्यासारखे कितीतरी याकार्यी खपून जातील. भाक्षा सहकारी होण्यास ईश्वर तुला बुद्धि देवो. तूं मूर्तिमंत 'प्रभाकर' आहेस. तुला उदयाचलीच व्हायला हें ग्रहण लवकर सुटेल आणि नंतर आपल्या या अभागी राष्ट्रांतील जीवांना आपल्या प्रकाशानं मार्गदर्शक हो, तुझा गजानन तुला सद्बुद्धि देईलच.

प्रभाकराचें अंतःकरण वृंदावनांचे ठिकाणी क्षणमात्र तल्लीन झालें. त्यांचा उदात्त उपदेश तो भक्तिभावानें ऐकत होता. तरीपण त्याचा कांहीं निश्चय झालेला वृंदावदांना दिसला नाही. कांहींच न बोलतां क्षुब्ध मनानें तो वृंदावनांचा निरोप घेण्यास उठला. तेव्हा वृंदावनांचें अंतःकरण शोकावेगानें भरून आलें. यास कसे सुखबावें, यास काय सांगावें हें त्यास सुचेना. आपल्या शब्दासरशीं प्राणापण करण्यास तयार असणाऱ्या या धीरोदात्त तरुणास त्याच्या या भयंकर मनःस्थितीत आपण कांहींही मदत करूं शकत नाही याचा त्यांना फार खेद झाला. पण वस्तुस्थिति अनिवार होती. "सध्यां तूं जा ! सृष्टीच्या भवितव्यतेवर ईश्वरी सत्तेचा ताबा असतो. न्याय व सत्य यांची जबाबदारी सर्व त्याजवर आहे. आपल्या सृष्टीचं परमोच्च हित कसं घडवून आणायचं त्यानं ठरविलं असेल तें त्याचं त्याला माहीत. तोच सर्वकर्ता सर्वद्रष्टा आहे. आपण त्याचे सेवक आहों. आपल्या-एक-कट्या दृष्टीस जेवढं सरळ दिसेल तेवढं करीत असावं. यापरतां ज्याचा तो पहातो आहे."

: १६ :

प्रभाकर वृंदावनांच्या घरांतून निघाला तो थेट बंगल्यावर गेला. वृंदावनांच्या सांगण्याप्रमाणे वागावे तर सूडाच्या भावनेचे काय होणार ? तिच्याशीच लढत राहावे तर तो निखाऱ्याशी खेळत होता, आणि लढून सूडाच्या भावनेचा पराभव करतां आला तरी काय ? सुखाच्या जाळ्यांत गुरफटून जाऊन आपादशीर्ष सुखाच्या बेड्यांनीं जखडून जात असतां वाटणारीं लज्जा व आत्मतिरस्कार तर अधिकच दाहक होता वैरवन्हीशी झगडावे तर सुखवन्हीत लोळावे लागणार होतें. पण वृंदावनांचे मन मोडून कांहीं तरी सोक्षमोक्ष करून घ्यावा यालाही त्याचे भक्तिमान अंतःकरण धजेना, आणि सुखाचा त्रास तरी नको म्हणून वामनरावाकडे न राहतां इतरत्र कोठें राहण्याचे वृंदावनांना विचारण्यासही त्याचे मन तयार होईना. सुख नको पण सोडवत नाहीं अशी त्याची चमत्कारिक अवस्था झाली. अन्यायाच्या प्रतिकाराची भावना तत्क्षणीं दग्ध होती तरी तो शांत झाला असता. सुखाभिनिवेश तरी जायला हवा होता. निदान वृंदावनांवरील भक्तिं सुकून जाती तर मनांत घोळणारे भयंकर कृत्य करून त्यानें आपला मार्ग खचित मोकळा करून घेतला असता. पण मानसिक झगड्यांत कोणत्याही एकाच अवस्थेस शरण जाणे त्यास साधेना. तो क्षणोक्षणीं बेफाम होऊं लागला. वृंदावनांच्या घराहून डॉक्टरांच्या बंगल्यावर जातांना तो स्वप्नांत चालल्याप्रमाणे चालला होता. आपले पाय जमिनीस लागत आहेत याचे त्यास भानच नव्हतें. बंगल्यावर आपल्या खोलींत जाऊन त्यानें निष्ठान्यावर

अंग टाकलें तेव्हां वृंदावनांच्या घरांतून आपणांस कोणी अचानक येथें फंकून दिलें असा त्याफ भास झाला.

‘ मृष्टीच्या भवितव्यतेवर ईश्वरी सत्तेचा ताबा आहे. ईश्वर, कर्ता, भर्ता, द्रष्टा आहे ’ हें वृंदावनांचे अखेरचे शब्द त्याच्या कानांत गुणगुणत होते. त्याला थोडा डोळा लागला. तोच, दादा, वहिनी, बाबा, आई, बाळ, सर्वजण आपल्याभोवतीं घिरव्या घालीत आहेत, आपण मध्यें चौरंगावर बसलों असून किशोरी आपणांस सुगंधी पदार्थ लावून स्नान घालीत आहेत, असा देखावा त्यानें पहिला. भोवतीं हिंडणारांचीं मुखें म्लान असून सर्व एकमेकाकडे व आपणाकडे पहात आहेत असें त्यास दिसलें. त्यास वाटलें कीं वहिनींनीं ‘ भाऊजी ’ म्हणून आपणास हांक मारली. ओलेल्यानें चौरंगावरून उठून वहिनीकडे धावावे असा स्वप्नांत त्यानें निश्चय केला व मिटल्या डोळ्यांना खाटेवरून उठून तो जोरानें धावला. तो समोरच्या खांबाला तसबिरीचा भली मोठा खिळा होता त्यावर फाडकन् कपाळ आपटून कपाळावर चांगलीच खोक पडली. थोडी भोक्कळी आली व तो खाली वाकला. अमळशानें डोळें उघडून पहातो तो—जिच्या हातावरून रक्ताचे ओघळ सारखे चालले आहेत. जी जवळच्या मधुकरास घाबरून कांहीं सांगत आहे, जी एक हात डोक्यावर व दुसरा हात जखमेवर ठेवून रक्त थांबविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. अशी किशोरी त्यास दिसली. इतक्यांत राधाबाईही वर आल्या. गाडीमाणसेंही आली.

“ किशोरी तूं दूर हो ! ” प्रभाकरानें किशोरीचा हात बाजूस काढीत म्हटलें, “ मला कांहीं झालं नाही, तुम्ही सर्वजण खाली जा ” मनातील विकार आणि कपाळावरील जखम व रक्तस्राव यांनीं प्रभाकर भयंकर दिसत होता. एका गड्यानें त्याचें न ऐकतां जखमेस औषध लावून पट्टी बांधली. प्रभाकरानें हात काढतांच किशोरीनें त्याकडे साशंक पाहिलें. पण त्याची चर्या तिला कांहीं निराळीच दिसली. ती थोडी भ्याली व समोरच्या आपल्या खोलींत जाऊन तिनें दार ओढून घेतलें.

“ झोपेंत भ्यालांत वाटतं मास्तर ! ” राधाबाई म्हणाल्या.

“ काय झालं कुणास ठाऊक ! ” असें म्हणून प्रभाकर पुन्हां अंधरुणावर निजला. राधाबाई मधुकर दार हळूच लोटून खाली गेली. जातांना त्यांनीं

किशोरीच्या खोलीत सहज वाकून पाहिलें. पदर मोकळा सोडून ती आराम खुर्चीवर दुसरीकडे पहात स्वस्थ पडली होती.

प्रभाकरास पुन्हां झोप लागली. ‘ ईश्वर कर्ता भर्ता द्रष्टा आहे ’ हे शब्द त्यानें पुन्हां ऐकले. पुन्हां त्यास स्वप्न पडूं लागलें. स्वप्नांत, गजानन महाराज सिंहासनावर बसले आहेत, शारदा वामांको बसली असून ऋद्धिसिद्धि चौऱ्या ढाळीत आहेत असा देखावा त्यानें पाहिला. स्वतः आपण कोठें आहों हें त्यास कळना. “ देवा ! ” अंतरिक्षांत त्याचाच शब्द त्यास ऐकू आला, “ मी आपणांस हांक मारतो आहे ! मी आपला भक्त ना ? मग या संकटांत—” ऋद्धिसिद्धि हंसल्या, शारदा हसली, विनायकही हसूं लागले. “ देवा हें संकट कसे तरूं ? ” पुन्हां सर्व देवता हंसल्या. प्रभाकर दचकून उठला. “ काय माझ्या दुःखांत देव मला हसले ! ”

प्रभाकराचा स्वप्नावर मोठासा विश्वास होता असें नाहीं. पण अशक्त शरीरांत कोणत्याही रोगानें सहज बिन्हाड करावें, तसे अनिश्चयाच्या हेलकाव्यांत जेरीस येऊन निमित्तास टेकलेल्या त्याच्या मनास अगदीं साध्या गोष्टीने धक्का बसूं लागला होता. “ देवास माझ्या दुःखाचें हसूं आलें ! आधींच खिरडीस आलेल्या त्याच्या मनास हा उपमर्द वाटला. परमेश्वर खराच न्यायी आहे कां ? ही शंका त्यास तुरुंगांत एकदां ओझरती आली होती तीच आतां बळावली.

“ काय ! माझ्या पुण्यशील बाबांवर दादांवर दुःखाचे डोंगर कोसळावें, हा न्याय आहे काय ? पूर्वजन्मांतील पापांचें हें प्रायश्चित्त असेल. पण जो अपराध केलेला स्मरत नाहीं त्याबद्दल शिक्षा देऊन काय उपयोग ? शिक्षा देऊन अपराध्यास सुधारणें हे नीतीचें तत्त्व असं वृंदावन म्हणाले ना ? मग—मग—काय देव न्यायी नाहीं ? अन्यायी आहे ! ” त्याचे समोरच श्री गजाननाची मूर्ति होती तिकडे त्याची नजर गेली. त्याचा भक्तिभाव पुन्हां जागृत झाला. आपण मनांत आणतो हा विचार ठीक नाहीं असें त्यास वाटलें अन्नाचें. त्याची चर्या रागीट व त्रासिक होती ती पुन्हां गंभीर झाली. तो उठून गजाननापुढे गेला, व त्यानें त्यास साष्टांग बंदन केलें. जमिनीस सस्तक टेकतांच जखमेस धक्का लागला. आपणांस जखम झाली आहे हे त्यास

आठवले. किशोरीस आपण दूर हो म्हटले तेव्हां तिने आपणाकडे पाहिले, आपण तिचा तिरस्कार करतो असे तिला वाटावे असे आपण तिच्याशी वागलो हेही त्याच्या लक्षांत आले व किशोरीस पाहण्याकरितां समोरच्या खोलीकडे तो वळला.

इकडे, खुर्चीवर स्वस्थ पडूनही मनास बरे वाटेना म्हणून खुर्चीवरून उठून किशोरी इकडे तिकडे फेऱ्या घालूं लागली. मधून मधून ती पंख्याने वारा घेई, पुस्तकांच्या शेल्फकडे वळे. व्यवस्थित लावून ठेवलेल्या पुस्तकांतून एखादे पुस्तक काढून घेई, पुन्हां ते परत पण अव्यवस्थित टाकी. एका अर्ध्या घटकेंत पंचवीस एक पुस्तके तिने शेल्फांतून काढून इतस्ततः टाकून दिलीं. मध्येच ती आरशाजवळ गेली. त्यांतील आपले प्रतिबिंब पाहून तिला राग आला असावा असे तिच्या चेहऱ्यावर दिसले. ती रुपाने अगदीं सुरेखांतली नसली तरी एकंदरीत नाकाडोळ्यांनीं नीटस होती. बांधा जात्या सुंदरांतलाच होता. सुशील, सुस्वभाव व सुशिक्षण यांनीं येणाऱ्या देखणेपणानें तिच्या सौंदर्यांत भर पडली होती. पुणेरी पद्धतीचे ठाकठी-कीचे नेसणे, बोलणे व हावभाव या सर्वांमुळे एकंदरीत ती मोठी मनोहर दिसे. प्रेक्षणीयत्वाच्या बलावर रूपवंतास चार मंडळींत जो मान मिळतो तो आपणासही सहज मिळू शकेल अशा आत्मविश्वासानें ती चार मंडळींत जाई, बसे, वागे व धिटाईने बोले. पण आज तिचा आत्मविश्वास डळमळला होता. तिला आपल्या रूपावद्दल आज तिरस्कार वाटला. मास्तरांनीं 'दूर हो' म्हटले म्हणून तिला त्यांचा राग आला नाहीं; पण 'प्रिय जनांस न संतोषवील तर तें सौंदर्य कसलें?' असेंच कांहींसे तिला वाटलें. 'मी त्यांना आवडत नाहीं का ?' असे ती आरशांत पाहून मोठ्याने स्वतांशीं म्हणाली आणि डोकींत आकड्यांत घातलेले फूल काढून तिने आकड्यामुद्रां तिरस्कारानें दूर फेंकून दिलें. इतक्यांत आरशांतील प्रतिबिंबांत मागील अर्ध्या उघड्या खिडकीच्या बाहेर कोणी उभें आहे असे तिला दिसलें. तिने मागे वळून पाहिलें. प्रभाकर परत फिरून आपल्या दाराशीं गेलेला तिला दिसला. पुन्हां तो वळला. तितक्यांत ती थोडी दाराआड होऊन पाहूं लागली. तो थोडा पुढें येई व पुन्हां परते. एकदां अगदीं दाराशीं आला. दारही त्यानें थोडें उघडले.

रात्रभर किशोरी, मधुकर व एक गडी प्रभाकराच्या शुश्रूषेकरितां त्याच्या खोलींतच दिवा ठेवून पाळीपाळीनें जागत राहिली. सकाळीं ताप थोडा उरला; पण दुपारीं पुन्हां वाढला. भ्रम व्हावा तसा प्रभाकर बरळूं लागला.

“ सगळा गुन्हा ईश्वराचाच ! सौजन्यानं वागणं ही सुनीति ! पण सज्जनांना या जगांत दुःख-ईश्वर जर सर्वकर्ता, सर्वधर्ता तर त्यानं दुःखच जगांत ठेवायला नको होतं.—दुःखाशिवाय सुखाची गोडी नाही हें खोटं आहे.—खडीसाखरेचा खडा तोंडांत घातला तर होणारं सुख दुःखनिरपेक्ष असतं असं टिळक म्हणतात तें अनुभवसिद्ध आहे. ” असाच पुनः पुनः कांहीं बोले. त्याचें सर्व भाषण सुसंगत असल्यामुळें ‘ हा भ्रम नव्हे, विचाराची कांहीं अनिवार खळबळ याच्या मनांत चालली आहे ’ असे डॉक्टरनीं सांगितलें. वृंदावनांना बोलवावें असाही विचार एकदां त्यांच्या मनांत आला; पण आणखी एक दिवस वाट पहावी असें त्यांनीं ठरविलें.

रात्री प्रभाकरास प्रथम चांगली झोप लागली. आदल्या रात्रीप्रमाणें मधुकर, किशोरी आणि एक गडी सोबतीस निजलीं होती. दिवा जळत होता. मध्यरात्रीस प्रभाकर एकदम दचकून ‘ किशोरी, किशोरी ’ म्हणून ओरडत उठला. किशोरी झटकन उठून थोडी जवळ गेली. प्रभाकराचा ताप बराच वाढला होता. म्हणून गडी खाली डॉक्टरना बोलावण्यास गेला. प्रभाकर पुन्हां अंथरुणावर पडला. मधूला झोप लागली होती. गडी गेला हें नीट पाहून प्रभाकरानें पुन्हां एकदां इकडे तिकडे पाहिलें व किशोरीकडे वळून म्हणाला, “ किशोरी, रागवूं नको. माझी कांहीं शुश्रूषा नको करूं आतां ! माझ्या प्रकृतीवरून मी आतां फार दिवस जगेन असं मला वाटत नाही. ” किशोरीनें पदर डोळ्यास लावला. ती रडते आहे असें पाहून प्रभाकरासही वाईट वाटलें. तो कांहीं बोलणार इतक्यांत डॉक्टर वर आले. त्यांनीं प्रकृति तपासली.

“ भिण्यासारखं कांहींच नाही. मनःक्षोभ कसला आहे याची आतां मात्र वृंदावनांकडून चौकशी व्हायला हवी ” असें डॉक्टर म्हणाले. त्यांनीं ताबडतोब त्यास झोपेचें चांगलें औषध दिलें व गळ्यास सावधपणें निजण्यास सांगून ते खाली गेले. प्रभाकरास त्या औषधानें चांगली झोप लागत आहे असें पाहून किशोरीही आपल्या अंथरुणावर जाऊन पडली. तिला नंतर रात्रभर

आंप मुळींच आली नाही आणि मारा वेळ आंतल्या आंत रडून तिने सारी उशी अश्रूंनी भिजवून काढली. सकाळीं प्रभाकराचा ताप उतरून लागला होता. तो उठल्या तेव्हां किशोरी तोंड धुऊन वर आली होती. प्रभाकराने तिजकडे पाहिले. तिचे मुख म्लान झालेले दिसले. कोणीच कांही बोलले नाही.

एकदोन दिवसांत प्रभाकराचा ताप नाहीसा झाला. जखमही बरी होऊन लागली. तरीपण तो उल्हसित दिसेना. किशोरीशीं तर त्याने बोलणेच सोडून दिले. यामुळेच कदाचिन् किशोरीही नेहमीच खिन्न राहून लागली. अभ्यासाकडे तिचे लक्ष लागेना. ती खोलीत असतां गिडक्या घट लावून घेऊन बसून लागली. प्रभाकराकडे चहा वगैरे देण्यापुरतीच येई. त्याची बोलण्याची इच्छा नाही असें तिला अगदीं उघड दिसे. मग आपणही प्रयत्न न करिता ती परत जाई व आपल्या खुर्चीवर पडून राही. स्वरूपाचा तर तिला राग आलाच होता. आरशांत आपणाकडे पाहून ती रागीट मुद्रा करी. रूपाची जोपासनाही तिने अगदीं बंद केली. थोडेफार जेवावे, शाळेक जाऊन यावे व आपल्या खोलीत अहोरात्र पडून असावे असा तिचा कम चालला होता. बिचाऱ्या मधूला ही तिची वृत्ति आवडणारी नव्हती. तो नेहमी तिचा एकांत मोडी. तिच्या अंगाशीं ओंबे, त्रास देई. तरी त्याकडेही तिने अलिकडे लक्ष देण्याचें सोडलें होतें.

प्रभाकराची अवस्थाही कांहीशीं अशीच झाली होती. वृंदावनांकडे जाण्याचें आतां त्यानें बंदच केले होतें. मधूच्या शिक्षणाची काळजी त्यानें सोडली, त्याचा नेहमीचा नियमितपणा सुटला. गजाननाची पूजाअर्चा अगदीं बंद पडली. अभ्यासही बंद झाला. मनांत विचाराची मात्र फार मोठी खळबळ चालू असावी असें त्याच्या हावभावारून, वागणुकीवरून, चर्येवरून, एकांतांत आपल्याशीं जोराजोराने पुटपुटण्यावरून, कोणासही सहज कळलें असतें.

: १७ :

पुण्यास वसंत-व्याख्यान-माला ही मे महिनाभर गाजत असणारा एक उच्च दर्जाचा महोत्सव असतो. गणपति-उत्सव पुष्कळ खळवळीचा खराच; पण तो मुख्यतः धार्मिक असून त्यांत सर्वसामान्य समाजांत हुरूप उत्पन्न व्हावा असे विविध कार्यक्रम असतात. गणेशोत्सव सार्वजनिक वक्ते व सार्वजनिक कवि यांच्या तावडीत सांपडल्यामुळे, राजकीय, सामाजिक मतभेद, पक्षद्वेष, परस्परांच्या कुचाळक्या, यांनीच तत्कालीन वातावरण दरवळून जातं व उच्चाभिरुचीस त्यांत करमणूक होणे शक्य नसतं. शिवाय तत्कालीन क्षणिक लोकमताच्या विरुद्धांस-ते विचारवंत व थोर असले तरी-या उत्सवांत फारसा वाव मिळत नाही. पण वसंत-व्याख्यान-माला ही सुशिक्षितांची सुशिक्षित करमणूक असते. सर्व काळ विद्याव्यासंगांत दंग असणारी एकांत-प्रिय माणसें परिश्रमसंचित ज्ञानाचा रसास्वाद बहुजनांस देण्याकरितां विद्यामंदिरांतून 'या वेळीं बाहेर पडत असतात. या व्यासंगशीलांत पुण्याबाहेरचे महाराष्ट्रीय व परप्रांतीय, क्वचित् परदेशीयही असतात. कांही वक्ते एकदीड तासांत सांगतात. त्या विषयांत त्यांनी आपल्या आयुष्यांतील बहुतेक काल वेंचिलेला असतो. बहुतेक वक्त्यांनीं आपले विषय पुष्कळ काळ अभ्यासिलेले असतात. निदान तशी अपेक्षा असते. वक्ते सर्व पक्षांतील व मतांचे असतात व प्रतिपादनाचा भर विषयांच्या तात्त्विक बाजूवर असतो. पुण्यांतील नेहमींच्या श्रद्धाळू श्रोत्यांहून या वासंतिक महोत्सवाचे श्रोतेही वेगळे असतात. शाळा-कॉलेजांतील अध्यापक, जिज्ञासु विद्यार्थी व विद्वत्तेतर

व्यवसायांत पडूनही विद्याभिलाष ब्राह्मणारे लोक पुष्कळ अभ्यासाने येणारे ज्ञान थोडक्यांत समजून घेण्यास येत असतात. विशिष्ट विषयांतच खोल शिरणारे अभ्यासक इतर विविध विषयांची थोडथोडी आयती रुचि मिळविण्याकरितां या सभांस येत असतात. तसेंच नेहमीच्या सभांच्या धकाधकीला अपात्र असे वृद्ध पेन्शनर उन्हाळ्यांत संध्याकाळच्या वेळीं शिवाजी मंदिरांतली मोकळी गार हवा खाण्याकरितां हक्काच्या खुर्च्यावर येऊन बसतात. “आम्ही सार्वजनिक कार्यांत पडत नसतो” असा आढ्यतेनें टेंभा पाजळणारे वडिलार्जित इस्टेटीवरील फुकट-चर गृहस्थही, बासनांतल्या चौघड्या अंगावर उलगडून येतात. श्रोत्यावक्त्यांप्रमाणें इतरही हांशी श्रोते व वक्ते शिवाजीमंदिरांत या वेळीं जमत असतात. मालेच्या व्याख्यानाशीं यांना कांहीं कर्तव्य नसतें. मालेच्या रंगणाबाहेर सर्वत्र अशा श्रोत्यावक्त्यांचे लहान लहान थवे जमून आपापल्यापरी मालेंतील व्याख्यानाशीं स्पर्धा करीत असतात. प्रत्येक थव्याचा विषय वेगळा असेलच; पण एका थव्यांत व एकाच समयीं अनेक विषय चालू असूं शकतात. वक्तेही एकदम अनेक असतात. या थव्यांतून कोठें मालेंतील चालू वक्त्याच्या चांगल्या अभिनयाची वाईट नक्कल सगळद्र हास्यपूर्वक चाललेली असते. तर कोठें व्याख्यानास येणाऱ्या स्त्री-समुदायाची नांवनिशीवार टवाळी चालते; वक्ते अनेक व एकदम बोलणारे असल्यामुळें बरीच गजबज होते व रंगणाभोंवतालच्या मालेच्या श्रोत्यांचें अवधान पुष्कळदां संकटांत येतें. प्रतिष्ठित श्रोत्यांनीं भरलेलें प्रशस्त वर्तुळाकृति सभास्थान व त्याच्या भोंवतीं पटांगणांत बसलेले अथवा उभे असलेले अध्यामध्यां प्रतिष्ठितांचे लहानमोठे थवे यांनीं शिवाजीमंदिरास या वेळीं चांगली शोभा आलेली असते.

अशा या वसंत-व्याख्यान-मालेंत आज श्रीक्षेत्र काशी येथील कोणा विद्वान् पंडिताचें ‘मायेचें कोडे’ या विषयावर व्याख्यान होतें. वृंदावन गोखले अध्यक्षपदीं विराजमान झाल्यावर व्याख्यात्यांनीं व्याख्यानास सुरुवात केली. ‘ज्ञान्यांतून ही सर्व सृष्टि उत्पन्न झाली हें केवढें कूट आहे, या सृष्टिकर्त्याचें घटनापटुत्व केवढें थोर आश्चर्योत्पादक आहे’ याचें वर्णन करून ‘कर्मयोग आम्हांस मान्य आहे तरी ‘नामतो विद्यते भवो नाभावो विद्यते सतः’ हें खरें असेल

तर कामकोधादि सत्-षड्विंशति निरास कर्मयोगांत कसा झोणार ? असली कायशी शंका वक्त्यांनीं मांडली. त्यांचे भाषण विद्वत्तापूर्ण पण दुर्बोध झाले. नंतर अध्यक्षांनीं व्याख्यात्यांची प्रशंसा करून कोणी उपवक्ता असल्यास त्यास पाचारण केले. बराच वेळ कोणी पुढें येईना. तेव्हां अध्यक्ष समारोपास उठले. इतक्यांत गर्दीच्या मागून 'मला बोलायचें आहे !' अशी मोठी आरोळी आली व पाठोपाठ गर्दीं दुभंगून रंगणांतील खुर्च्यातून भराभर वाट काढीत एका तरुणानें घाईघाईन पुढें येऊन व्यासपीठावर ताडकन् उडी मारली व क्षणभरही न थांबतां अथवा अध्यक्ष, श्रोते यांचें औपचारिक आवाहनही न करतां अधीरपणें व अतिश्रम झाल्याप्रमाणें उसासे टाकीत तो तरुण भराभर बोल्छे लागला. त्याची ती धांदल, तो आवेश, तो आविर्भाव पाहून श्रोतृसमुदाय स्तिमितच झाला. तो तरुण म्हणाला,

“ मायेचें खरें कोडें काय आहे तें मी सांगतों. सृष्टीच्या निर्मात्यास या जगांत दुःखाची गरजच कां भासली ? हा माझा पहिला प्रश्न आहे. दुःखावांचून या जगाचें कांहीं अडलें असतें असं नाही. सुखभोगक्षमता दुःखसापेक्ष आहे हें खरें नाही. सुखाकरितां दुःखाची कांहींच गरज नाही. पण समजा असली, तरी सुखाची दुःखसापेक्षता तरी मग कोणी केली ? सृष्टीच्या कल्यानंच ना ? असं तरी त्यानं कां केलं ? कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ अशा ईश्वरास दुःखावांचून सुखाची उत्पत्ति करतां आली नाही असं म्हणणं हा 'वदतो व्याघात' आहे. प्राणिमात्रांत दिसून येणारे असद्भावही त्यानंच-ईश्वरानंच-निर्मिले. एरवीं सर्व सृष्टि जर त्याचीच व तदितर कांहींच नाही, तर असद्भाव आला कोठून ? एखाद्या राजानं आपल्या प्रजेवर लांडग्यांचं सैन्य चरायला सोडलं तर आपण त्यास सज्जन म्हणूं काय ! हरप्रयत्नांनीं त्यास पकडून आपण शासन केल्याशिवाय कधींही राहणार नाहीं. ईश्वराच्या या सृष्टींत राईएवढें सुख तर पर्वतप्राय दुःख डोक्यावर कोसळत आहे. ईश्वर आपल्या हातीं सांपडत नाही, त्यास शासन करण्याची शक्यताच नाही. पण निदान तो करतो तें दुष्कर्म करतो असा मनमोकळा अभिप्राय निस्पृहपणें आपण कां देऊं नये ? शंकराचार्य म्हणतात, सृष्टि ईश्वराची लाला आहे. फुलपां-खराच्या पायांस दोरी बांधून लहान मुलं त्यास हिसके देतात, खेळतात,

तेव्हां त्यांस आपण क्रूर म्हणतो. मग पापड परतावा तसं सर्व जगास निखान्यावर परतून पोपडे काढणारा परमेश्वर मात्र दयाळू कसा ? साधुसंत सुखदुःख खोटे म्हणतात. त्यांच्या मनास इतकी श्रेष्ठावस्था प्राप्त झाली असेल कदाचित् ! पण तें आम्हांला काय होय ? दुष्काळानं पोटांत अग्नि भडकून पंचप्राणांची लाही उडत असतां खुशालचेंह राजपुरुषांनीं तूपसाखर खाण्याचा उपदेश करून भुकेल्यांची निर्भत्सना करावी तसाच साधुसंतांचा इतरे जनांस उपदेश निर्दयतेचा व उपहासाचा असतो. साधुसंत असतील सुखाच्या गिरिशिखरीं निवास करणारे ! पण जगाच्या आरंभापासून कोठ्यावधि साधुसंत या भूतलावर आले, खाल्लेजेवले व गेले. तरी जगाचं दुःख रतिमात्र कमी झालं आहे काय ? मग साधुसंतांचं कौतुक कसलं करतां ? या संतांपैकीं बहुतेक पूर्वावस्थेंत आम्हांप्रमाणं दुःखानं तळमळून तळमळून मगच सुखैक पदवीस पोचलेले होते. पण मग मात्र ईश्वराच्या खास वशिल्यास पोचल्यामुळं पूर्वावस्थेंतील आपल्या बंधूंचीं दुःखं विसरून ईश्वराला फितुर होऊन ईश्वरपीडित दुःखी जनांना मूर्ख, अज्ञ, वगैरे शेलक्या शिव्यांनीं संबोधतात. अशा फितुरांना न ओळखून आपण त्यांच्या भजनीं लागतो. माझा आपणांस यापुढें प्रश्न असा कीं, ईश्वराच्या या सृष्टीतील व्यवस्थेवरून दुःख अनिवार आहे असं दिसतं. निदान आजवर दुःख खेळून ईश्वरानं करमणूक करून घेतली, हें उघड दिसतं. तर त्याची ही सृष्टि चालावी याकरितां कर्मयोगाचं आचरण करावं म्हणजे ईश्वराची जुलूमशाही चालण्यास मदत करावी असाच अर्थ नव्हे काय ? त्यापेक्षां या दुःखलीलामय सृष्टीचा शेवट करण्याचा एखादा मार्गच अधिक श्रेयस्कर कां नव्हे ? खरोखर सृष्टीच्या बुडाशीं तिच्या कल्याणास देतु आहे हें सिद्ध झाल्याशिवाय कर्मयोगाची भाषा बोलणं आत्मघातकी होईल. हा हेतु काय आहे हेंच खरं मायेचं—या सृष्टीचं कोडं आहे.”

भाषण करणारा हा तरुण प्रभाकर होता. बोलत असतां त्याचा आवाज एवढा मोठा व आवेशयुक्त झाला कीं, शिवाजीमंदिराच्या पटांगणांत चहूंकडे पसरलेले सर्व लहानमोठे समुदाय त्याच्या व्याख्यानास लोटले. लोक अगदीं आश्चर्यचकित होऊन त्याचें व्याख्यान ऐकत होते. वृंदावनांनीं शेवटीं समारोप केला. ते म्हणाले:—

“ तत्त्वज्ञानासंबंधी तीव्र तळमळीची जिज्ञासा झाली म्हणजे मनुष्य मुक्ति-सोपान चढूं लागला असं समजावं. उपवक्त्या तरुणानं काढलेल्या शंका निव्वळ तात्त्विक चर्चेनं सुटण्यासारख्या नाहींत. ज्याचा त्यानं शांतपणें विचार करून हे प्रश्न आपापल्या पुरते सोडवून घ्यावे एवढाच एक मार्ग येथें दिसतो. तेव्हांही सर्व प्रश्न सुटतीलच असं नाहीं.

‘ असें कां असें कां असें शोधण्यांत

विरे दुःख सुखस्थता ये मनांत ॥

एवढें निदान शक्य असावं असं वाटतं. या कारितां तत्त्वज्ञानाच्या मुळास हात घालण्याचा प्रयत्न करूं पाहणाऱ्या या तरुणाचें मी मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. ”

अमूर्तपणें मनास अस्वस्थ करणारे विचार आतां मूर्त व व्यक्त झाल्यामुळे प्रभाकरास अधिकच जाचूं लागले. त्याची स्वस्थता पुरी भंगली. तो एकांतांत असतां कांहींसा भीषण व क्रूर दिसूं लागला. इतरांपुढे मात्र तो आतांशा आनंदी दिसे. त्याला सुखाचा वैताग आला होता तरी डॉक्टर, राधाबाई, मधु, किशोरी, या सर्वांच्या प्रेमळपणाबद्दल त्यास कृतज्ञता वाटे. आपल्या मानसिक खिन्नतेनें मधु व किशोरी यांना वाईट वाटतें हें पाहून प्रभाकरासही वाईट वाटलें व आपल्या दुःखानें त्यास दुखवूं नये म्हणून तो त्यांच्याशीं व इतरांशीं बाह्यतः आनंदानें व प्रेमाने वागण्याचा यत्न करूं लागला. किशोरीच्या मनावर याचा फार चांगला परिणाम होऊन तिची खिन्नता मावळली व ती पूर्वीहून अधिक प्रफुल्लित दिसूं लागली. चहाफराळावेळीं मधुकर-किशोरी माडीवर मास्तरांबरोबर फराळ करण्याकरितां येऊं लागली. त्या वेळीं त्यांचें मोकळेपणें संभाषण, चर्चा, थट्टाविनोदही चाले. एकांतवासांतली सचितता या वेळीं प्रभाकर दिसूं देत नसे.

एक दिवस मधु घरीं नव्हता. किशोरी आपला व प्रभाकरचा चहा घेऊन वर गेली. किशोरी चहा घेत खिडकीशीं बाहेर पहात उभी राहिली. प्रभाकर टेबलाशीं टेकून चहा घेत होता. या वेळीं बाहेर वृक्षावर किशोरीच्या दृष्टीस एक दृश्य पडलें, तें ती पहात होती. दोन सुंदर सजातीय पक्षी एका फांदीवर समोरासमोर बसले असून एक दुसऱ्याच्या चोर्चीत आपली चोच घालीत होता व दुसरा परत पहिल्याच्या चोर्चीत आपली चोच घाली. मध्येच आनंद-

ल्याप्रमाणे प्रत्येकजण पंख फडफडावी. तितक्यांत त्यांतील एक दुसऱ्याने पुढे केलेली चोच चुकवून भर्कन दुसऱ्या फांदीवर पळाला. तेव्हा पहिला पक्षी रागावल्यासारखे पंख आपटून तोंड फिरवून तिसऱ्याच फांदीवर दूर उडून जाऊन बसला. त्यावर पहिला पुन्हां दुसऱ्याकडे त्या तिसऱ्या फांदीवर आला. प्रथम थोडा दूर बसला व हळू हळू पावलें टाकीत व शब्द करीत दुसऱ्याकडे येऊं लागला. तो कांहीं पावलें चालल्यावर दुसरा एकदम उडी मारून पहिल्यासमीप आला व पुन्हां त्या उभयतांनीं पूर्ववत् आपली क्रीडा केली. त्या मनोहर बिहंगमांची ती रम्य चञ्चुलीला पाहून किशोरी आनंदली. आनंदाचा आस्वाद प्रियजनासमवेत धेण्यानें रसवत्तर होत असतो.

“मास्तर, ती पाहिलीत का पांखरं कशीं खेळताहेत तीं ?” किशोरीनें स्मितपूर्वक कप घेतलेल्या हातानें दाखवीत म्हटलें.

किशोरीचें लक्ष कोणीकडे आहे हें प्रभाकरानें आधींच पाहिलें होतें.

“ती पति-पत्नी असतील.” थोडें हसून किशोरीकडे निरखून पहात प्रभाकर म्हणाला.

किशोरीच्या तें लक्षांत येऊन ती लाजली. तिचा कपोलप्रदेश आरक्त झाला. इतक्यांतच चहा पिऊन झालेली कपबशी प्रभाकरानें पुढें केली. ती घेतांना तिचा हात कांपूं लागला. कपबशी पडते कीं काय असेंच तिला वाटलें. प्रभाकराची दृष्टि एकसारखी तिच्यावर खिळली होती. तिला मात्र त्याच्या दृष्टीला दृष्टि देववेना. ती खालीं, मागे बाजूस पाही. हळूच प्रभाकराच्या तोंडाकडे पाही. तों त्याची दृष्टि आपणाकडेच आहे असें पाहून पुन्हां दृष्टि दुसरीकडे नेई. वास्तविक नेहमीं-प्रमाणें म्हणजे चहाचीं भांडीं घेऊन तिनं जायला हवें होतें. पण भांडीं तशीच हातांत घेऊन ती तेथेंच त्याच्यासमोर उभी राहिली. प्रभाकरालाही तिनें तेथून जावें असें वाटेना. प्रत्येकास कांहीं बोलायचें असावें अशा रीतीनें त्यांचे ओठ स्फुरण पावत; पण कांहीं उमटेना. किशोरी या वेळीं आनंदित व लज्जारक्त मुखानें अवर्णनीय सुंदर दिसत होती. तिची ती शोभा पाहून प्रभाकरास आनंद झाला. शेवटीं किशोरीनें धैर्य धरून स्तब्धतेचा भंग केला.

“आतां प्रकृति अगदीं चांगली आहेना ? त्या दिवशीं आजारीपणांत कसलें वाईट बोललां तुम्ही !”

प्रभाकरानें मनापासून स्मित केलें. त्याचीं पावलें किशोरीच्या दिशेनें थोडीं पुढें सरलीं. किशोरी भितीशींच उभी असल्यानें तिला मागें सरतां येत नव्हतें. बाजूस टांगलेल्या मोठ्या आरशांत दोघांचीं प्रतिबिंबें प्रभाकरास एकदम दिसलीं. तों—तो सर्कन मागें सरला, त्यानें तोंड फिरविलें, नेत्रांत अश्रु चमकूं लागले. तो घाबरल्यासारखा दिसला. तसाच घाईनें जाऊन कोंटवरील अंधऱ्यावर त्यानें अंग टाकलें. किशोरी चकित झाली. हातांतलीं भांडीं खालीं ठेवून ती खाटेजवळ गेली. प्रभाकरानें डोळे मिटून तोंड पलिकडे केलें होतें. किशोरीनें कोंटवर एक हात ठेकून त्याच्याकडे निरखून पाहिलें. प्रभाकरानें डोळे उघडून तिच्याकडे तोंड फिरविलें. ती कोंटवरील हात उचलूं लागली तेव्हां त्यानें तिचा हात आपल्या हातीं घेतला. तिनेंही त्यास अडथळा केला नाही. तो अगदींच खिन्न दिसत होता. पुन्हां किशोरीचा हात त्याने सोडला व तोंड वळविलें. परत किशोरीकडे वळला व म्हणाला, “किशोरी, मला मनापासून तूं इथून जाऊं नयेस असं वाटतं; पण मी सांगतो कीं तूं या-पुढं एक क्षणभरही येथें राहूं नको, एकदम खालीं जा.”

किशोरीच्या डोळ्यांत अश्रु आले. तिनें आपला हात प्रभाकराच्या अंगावर ठेवण्याकरितां पुढें केला. पण प्रभाकरानें चटकन उठून कोंटच्या दुसऱ्या बाजूस उडी टाकिली. किशोरीच्या डोळ्यांतून एकाएकी अश्रूंच्या धारा तिच्या कपोलप्रदेशावरून अंगावर घळाघळ ओघळूं लागल्या. तिचा चेहरा संतापानें लाल झाला. अश्रु पुसण्याचाही ती प्रयत्न करीना. ती एकदम उसळून म्हणाली—

“काय ? मी अगदींच आवडत नाहीना ? ”

“छे—छे—किशोरी माझं तुझ्यावर खरोखर प्रेम आहे. पण—पण—पण थांब जरा—नको सध्यां खालीं जा. मी तुला सगळं सगळं सांगेन” असें बोलून बळेंच प्रेमादरपूर्वक तिच्याकडे पाहून तो हसला. किशोरीही शांत होऊन थोडें हंसल्यासारखें करून खालीं निघून गेली.

पुढें एकदोन दिवसांनीं किशोरीनें वामनरावांची एकांतीं गांठ घेऊन मास्तरशीं आपला विवाह व्हावा असा आपला मनोदय सुचविला. वामनरावांनीं तात्काळ प्रभाकरास एकीकडे बोलावून विचारलें. प्रथम त्यानें थोडे

आढेवेढे घेतले; पण शेवटीं ही गोष्ट त्यानें कबूल केली व “वृंदावनांना मात्र सध्यां कोणी कांहीं सांगूं नका. योग्य वेळीं मी सर्व मांगेन. मला दोन दिवस आधीं परगांवीं जाऊन यावं लागेल. मग पुढील उद्योगास लागूं.” असें त्यानें सांगितलें व लगेच त्याच दिवशीं परगांवीं जाण्याकरितां त्यानें वामनरावांचा निरोप घेतला.

कित्येक दिवसांत न झालेला आनंद आज किशोरीला झालेला होता. सध्यां प्रभाकर परत येईतों घरांतमुद्धां कोणास कांहीं कळवायचें नाहीं असें तिनें आशाशीं ठरविलें होतें. त्यामुळे मनांतून वाटणारा उल्हास व्यक्त करण्याला तिला कोणाच्या थडामस्करीची मर्यादा येणारी नव्हती. भावी मुखमय आयुष्याच्या मुखमय मनोराज्यांत ती गुंग झाली. आतां आरशांतील प्रतिबिंब तिला आवडलें. ती नाना तऱ्हेचीं फुलें वेणींत घालूं लागली. दिवसांतून तीनतीनदां तिनें तऱ्हेतऱ्हेचे पोषाख केले. अंगावरचा पदर अस्ताव्यस्त टाकून ती आतां साऱ्या घरांतून लहान मुलाप्रमाणे सगळीकडे धावे. बागेतील वेलीवरील, झाडावरील झाडून सारीं फुलें काढून निरनिराळे देशी विदेशी अलंकार तिनें करून या दोन दिवसांत दिवसभर अंगावर घातले. मधुकराम फुलांच्या माळांनीं, गजऱ्यांनीं आणि ऐटदार कपड्यांनीं तिनें खूपच नटविलें. त्या तीन दिवसांत तिनें आपला व मधूचा इतका उत्सव केला कीं उरलेल्या सर्व जन्मांतला आनंद एकदांच भोगून तिला संपवायचा आहे कीं काय, असें कोणास वाटलें असतें.

चवथ्या दिवशीं सकाळीं प्रभाकर गांवाहून आला. गाडीची वेळ प्रभाकरानें आगाऊ सांगून ठेवल्यावरून साधारण माहीत असल्यानें मधु व किशोरी बागेच्या फाटकाशीं येऊन वाट पहात उभी होती. एक टांगा बराच लांबून येतांना दिसला. अतिउत्कंठेमुळे हा मास्तरांचाच टांगा अशी मधुकरानें अटकळ बांधली. टांग्याइतकी दूर गेलेली त्यांची दृष्टि टांग्याबरोबर जवळ येत चालली. टांगा जवळ जवळ आला तों प्रभाकरही दिसला. मधूनें आरोळी दिली. टांगा फाटकाशीं येतांच बॅग हातांत घेऊन प्रभाकर खाली उतरला. गडी बॅग घेण्याकरितां पुढें आला; पण “कशाला ? मी नेतों ती.” असें म्हणून त्यास बॅग न देतांच ती घेऊन तो माडीवर गेला.

त्याची चर्चा आज प्रफुल्लित दिसत होती. पण सूक्ष्मपणे पाहणाऱ्यास हे सर्व वरकांती असेल अशी शंका आली असती. प्रभाकराने प्रातर्विधि, स्नान वगैरे उरकले. डॉक्टरांची गांठ घेतली व 'उद्यां वृंदावनाकडे जाऊन त्यास कळवून येतो.' असे त्याने त्यास सांगितले. किशोरी आज त्याच्या खोलीत गेली नाही. त्याला चहाही तिने आणून दिला नाही. पण आपल्या खोलीच्या खिडकीचे दार अर्धे उघडून समोरच्या खोलीच्या खिडकीच्या मागे ती डोळ्यांनी एकसारखे त्यास शोधीत होती. तो आपल्या खोलीत शतपावल्या घाली, तेव्हा मध्येच तो दृष्टीस केव्हा पडतो या उत्कंठेने तिला डोळ्यांची उघडझांप करणेमुद्धा अवघड वाटू लागले. दृपारची जेवणे झाली. भोजनोत्तर प्रभाकर वर खोलीत आला. लगेच किशोरीही आपल्या खोलीत आली व खिडकीत तिने प्रियदर्शनासन मांडले. थोडी शतपावली झाल्यावर प्रभाकर खुर्चीवर बसून कांही लिहू लागला. लिहिल्यांना त्याची चर्चा कांही चमत्कारिक झाली होती. पण त्याचे लिहिणे लवकर संपले. नंतर कागदावर नीट वजन ठेवून तो उठला व दाराकडे वळला. तेव्हा किशोरी खिडकीतून उठली व आराम खुर्चीवर जाऊन पडून राहिली. खुर्ची पाठमोरी होती. प्रभाकराचे पाय दाराबाहेर वाजले. त्याने दार उघडले व पुन्हा लावले. आंत आपण नाही असे पाहून तो परतला असावा असे तिला वाटले. ती हळूच उठली. दाराशी जाते तो प्रभाकराच्या खोलीचे दार थोडे उघडे दिसले. कांही काम असल्याने तो येऊन परत गेला असेल अशी शंका येऊन ती हलकेच त्याच्या खोलीशी गेली; पण तो आंत नव्हता. आपणास पाहण्यास तो खाली गेला असावा असे तिने ताडले. तो वर येण्याच्या सुमारास आपण त्याच्याच खोलीत असावे व तो वर आला म्हणजे धांदलून निसटून जावे, असला विचार तिला सुचला आणि ती तेथेच थांबली. तिची नजर टेबलाजवळ गेली. तो नेहमीपेक्षा बऱ्याच मोठ्या अक्षरांत कांही लिहिलेले दिसले म्हणून सहज जिज्ञासेने पाहू लागली. त्या लिहिलेल्या कागदावर अगदी वरती तिचेच नांव तिला दिसले. झटपडशी वजनाखालून ते दोन कागद उचलून तिने वाचले. तिला त्यांत असे काय आढळले? एकाएकी उद्वेग अनावर होऊन

ती खुर्चीवर टेकून घाबऱ्या घाबऱ्या रडू लागली. तोंच दार वाजलें. पहाते तों 'तुला हुडकीत बाहेर गेलों तर तूं इथंच भेटून ऐन वेळीं माझा घात करणार काय ?' असें ओरडत प्रभाकर खोलीत घुसला व त्यानें आंतून दाराला कडी लावली. तो कडी लावीत असतां ती जोरानें किंचाळून दाराकडे धांवली. पण त्यानें तितक्यांत दारास कुलूपही लावलें. तो मागे फिरला तेव्हां 'अहो, कुणी तरी या हो ! मास्तर, नका हो, नका हो' अशा तिनें मोठ्यानें दोन-तीनदां किंचाळ्या फोडल्या. नुकतींच जेवणें झालीं असल्यानें डॉक्टर घरीच होते. राधाबाई, गडीमाणसें वर धांवलीं. दार उघडूं पहातात पण दार बंद ! खिडकी त्यांनीं उघडली. तों किशोरी व प्रभाकर एकमेकांचा रस्ता अडवून झोंबत आहेत असें त्यांस दिसलें. किशोरीनें लगट करून प्रभाकराच्या हातांतील किळ्या हिसकल्या. पण प्रभाकरानें त्या परत काढून घेऊन तिची दोन्ही मनगटें आपल्या एका हातानें पक्कीं धरलीं व दुसऱ्या हातानें तो किळी चालवून सकाळीं आणलेली बॅग उघडूं लागला. किशोरी दुसऱ्या हातांत धडपडत होता. एका हातानें बॅग लवकर उघडेना. बाहेरचे लोक स्तिमित होऊन खिडकीच्या गजालीं व्यर्थ धक्काधक्की करीत ओरडत होते. किशोरीही आरडत होती. बाहेरच्या मंडळीस कांहींच उलगडा होईना. डॉक्टरांना कांहीं वाईट शंका आली; पण इतक्यांत किशोरीनें हात सोडवून घेऊन प्रभाकराच्या गळ्यास एकदम मिठी मारली. तेव्हां तर हें कोडें बाहेरच्या लोकांस अधिकच अवघड झालें. किशोरी गळ्याभोंवतींच असतां प्रभाकरानें दोन्ही हातांनीं बॅग उघडली व एक पिस्तुल बाहेर काढून दूर हातांत धरलें. मग तिच्यासह तो टेबलाजवळ आला. "अहो, नको, नको ना ! बाबा पहा, पहा हो !" किशोरी मोठ्यानें किंचाळली. बाहेर लोक धडपड करीतच होते. प्रभाकरानें टेबलावर हलकेच पिस्तुल ठेवलें. मग दोन्ही हातांनीं त्यानें किशोरीची मिठी सोडविली व तिला एका हातानें दाबून धरलें. मग त्यानें पुन्हां पिस्तुलाकरितां दुसरा हात पुढें केला; तोंच—

“आधीं मला मारा हो !”

असें म्हणून तिनें पुन्हां त्याचा हात सोडवून घेऊन त्याच्या गळ्यास पुन्हां मिठी मारली व दोनतीनदां तिनें त्याचें चुंबन घेतलें. “डे ! हें ठीक

नव्हे, माझं दुदैव आणखी काय काय करणार आहे तरी ?” असे म्हणून त्याने पुन्हां तिची मिठी सोडवली व आतां त्याने तिला एकाच हातांत पण अधिक मजबूत पकडून दूर खेचून धरले. मग उजव्या हाताने त्याने ते पिस्तुल पुन्हां उचलले. किशोरीने आतां निसटण्याची शिकस्त केली. पण प्रभाकराची पकड या वेळीं कांहीं विलक्षण बळकट होती. मग प्रभाकराने वर दृष्टि करून कपाळ चांगले उताणे केलें व पिस्तुलाचे टोंक आपल्या कपाळावर नीट चांगले टेकले. किशोरी आतां अगदींच अधीर होऊन ‘ देवा देवारे !’ म्हणून मोठमोठ्याने किंचाळूं लागली व सुटण्यासाठीं धडपडूं लागली. बाहेर ‘ हें काय ? हें काय मास्तर ? ’ असे ओरडत बाहेरचे लोक खिडकीच्या गजांशीं, दाराशीं झोंबत होते. एवढें सर्व होण्यास एकदोन मिनिटेही लागलीं नव्हतीं. किशोरीच्या झोंबाझोंबीमुळे शरीर अस्थिर होऊन कपाळावर पिस्तुल स्थिर राहीना. पुन्हां एकदां त्याने किशोरीस घट्ट धरले. हिसकाहिसकीने खिडकी ह्याळूं लागलेली पाहून तो घाबरला. मग त्याने टेवलाशीं किशोरीला खेदून धरून तिची धडपड थांबविली. आतां मात्र त्याने कपाळावर तें पिस्तुल नीट टेकलें व तो बोळूं लागला—

“ किशोरी, मला क्षमा कर. तुला फशी पाडण्यापेक्षां तुझ्या वाटेतून मी दूर होतो. खेरीस तुझें एकवार दर्शन घ्यावं असं वाटलं तों तो प्रसंग अखेर असा यायचा होता ! दुदैव माझं ! मी आतां जातो. या कपाळकरंट्यापेक्षां अधिक भाग्यशाली पति वरून सुखी हो ! मी मेल्यावरही मजवर प्रियबंधु-प्रमाणं प्रेम कर. आणि बंधु या नात्यानं, तुझ्या पतीशीं तुझा संसार सुखाचा होईल असा माझा तुला आशीर्वाद आहे ! मरतांनासुद्धां तुझ्याशीं अधिक बोलावं असं वाटतं. पण मी जातोच आतां. दादा, वहिनीऽऽबाळ—”

धडाड्.....

प्रभाकराचा देह धाडकन् जमिनीवर कोसळला. किशोरीस क्षणमात्र भोंवळ आली. बाहेरील माणसांची धडपड, आरडाओरड सुरूच होती. किशोरी साबध झाली. तिने खाली बसून एकवार प्रभाकराकडे पाहिलें. त्यास मांडीवर घेऊन आलिंगन दिले. त्याचे कपाळ छिन्नभिन्न झालें होतें. तशाच त्या अवस्थेंत तिने त्याचे अनेक वेळां भराभर चुंबन घेतलें. ती विकटपणें हसूं

लागली. बाहेरच्या लोकांस हा तिचा प्रकार पाहून भीति व उद्वेग अनावरच झाला. खिडकी चांगलीच हल्ले लागलेली किशोरीला दिसली. दार मोडणार असें तिला दिसलें. 'बाबा, थांबा जरा' असें म्हणून तिनें तें प्रेत मांडीवरून खाली ठेविलें. ही आतां दार उघडील असें वाटून बाहेरच्या लोकांनीं गडबड थांबविली. किशोरीनें उठून प्रभाकराची मघांची बॅग उघडली व वांही वस्तु पदराखालीं लपवून ती प्रभाकराच्या लांब पसरलेल्या प्रेताशीं येउन बसली. पुन्हां तिनें त्या प्रेताचे चुंबन घेतलें. बाहेरच्या लोकांची धडपड पुन्हां सुरू झाली. शेवटीं दाराची एक फळी मोडली व गडी तीतून आंत येऊं लागला. तें पाहून पदराखालून खंजीर काढून 'अग आई, आलेच मी !' असं ओरडून तिनें तो खंजीर आपल्या वक्षःस्थलांत जोरानें भोसकून घेतला व तिचे शरीर प्रभाकराच्या शवावर कोसळलें. इतक्यांत लगट करून गडी आंत आला. इतर मंडळीही आली. तीं दोन्ही शरीरें रक्तानें भिजून चिव झाली होती. जमिनीवर रक्ताचें नुस्तें तळें झालें होतें. एक दीड मिनिटांचा हा काल सर्वांना अतिशय दीर्घ व अतिशय भयंकर वाटला असल्यास कांहींच नवल नव्हतें. आंतील तो देखावा पाहून राधाबाईंना मूर्च्छा आली. डॉक्टरांनीं उभ्याउभ्याच त्यांस सांवरलें. येथें आणखी अनर्थ होणार तरी काय काय, अशी त्यांना भीति वाटली. वृंदावनांच्याकडे मोटारवात्यास पाठविण्यास त्यांनीं गड्यास सांगितलें व मेलेल्यांचीं प्रेतें सोडून आर्धा ते राधाबाईंस शुद्धीवर आणण्याचा यत्न करूं लागले. मध्येच एकदां किशोरीकडे धांवले पण तेथें सर्व प्रकार आटोपलाच होता. मधु बिचारा गोंधळून जाऊन मोठमोठ्यानें रडत होता. शेवटीं राधाबाई कांहीं शुद्धीवर येत ना. एंके गडी त्याच्या डोक्यावर पाणी मारूं लागला. डॉक्टरांनीं खाली जाऊन कांहीं हुंगण्याबिगण्याचीं औषधें आणलीं. पण राधाबाईंना बसलेला धक्का फार भयंकर होता. मूर्च्छा कांहीं उतरेना. वामनरावांसही शेवटीं रडूं येऊं लागलें. इतकें होत आहे, तों वृंदावन येऊन पोचले. मोटारवाल्याकडून त्यांना कांहीं हकीगत कळलीच होती. खोलींत शिरून तो देखावा पाहतांच त्याची कंबरच खचली. ते झुर्चीवर बसले. समोर टेबलावर मघांचे तें पत्र पडलें होतें. त्यांतील अक्षरांवर त्यांची नजर गेली. 'किशोरी' या शब्दानें

त्याची दृष्टि खेचून धरून तें सर्व पत्र त्यांना वाचायला लावले. त्यांच्या डोळ्यांवर अंधेरी आली. आतां राधाबाई सावध होऊं लागल्या होत्या. तेव्हां डॉक्टर वृंदावनांकडे वळले व त्यांनींही तें पत्र हातीं घेतलें. वृंदावनांनीं पत्र डॉक्टरकडे दिलें 'अरे अरे! प्रभा! जगास प्रकाश देण्याचं मोडून लागलेल्या प्रदहणांत कायमचा खग्रास झालास! हाय! हाय! गोपाळकृष्णा, तुझी मर्जी!' असें मोठ्याने उद्गारून आपले तोंड उपरण्यानें झांकून घेतलें. त्या सुधीर पुरुषासही या वेळीं शोक अनावर झाला होता.

प्रभाकराचें तें पत्र खालील प्रमाणें होतें

किं शोरी—

माझा नाद सोड—तुझें माझ्यावर प्रेम आहे त्याहीपेक्षां माझें तुजवर अधिक प्रेम आहे. पण मी असें प्रेमांत गुंतून सुखी होणें मला आवडत नाही. माझ्या प्रियजनांचा घोर उपमर्द व भयंकर अंत होऊनही त्याबद्दल सूड न उगवतां मी सुखाच्या पाशांत सांपडलों याबद्दल मला विषाद वाटतो. खरोखर सुखांत गुरफटून मोहावें अशी माझी कधीही इच्छा नव्हती. पण सुखापुढें मी हतबल झालों. सुखपाशांत न सांपडण्याची मी शिकस्त केली. थोडें यशही मिळविलें; पण माझ्या खिन्नतेनें तुला दुःख होतें असें पाहून मला प्रेमासुलें तुझी दया आली व चेहऱ्यावर मी खोटा आनंद दाखवूं लागलों. पण त्यानें च तुला उत्तेजन आलें. व वरकरणी आनंद दाखवीत असतां प्रेमानें व सुख-लालसेनें मजवर पुन्हां छाप टाकली. छे! छे! या सुखाचा मी कायमचा जेवट करणार!

जगून तरी काय करायचें? दुःखानें बुजबुजलेल्या या जगांत मला कोठेही चिरशांति लाभणारी नाही. ईश्वराचा अन्माय हवेच्या अणूरेणूंतही भरला आहे. दुःख, अन्याय व सटकन विसरून लोक सुखामागें लागतात. मला त्यांची कीच येते. अशा अंतरित सुखांत मी रमूं नये. सूडही मला ध्यावासा वाटत नाही. सृष्टीतील सर्व अन्यायांचा जबाबदार जर एकटा परमेश्वरच; तर सूड तरी कुणाचा ध्यायचा?

जगायचे तरी कशाकरिता ? जगणारा प्रत्येक मनुष्य अखेर केव्हां तरी मरतोच. मग एकदम सर्वांनीं मरून ईश्वराच्या दुःखक्रीडेचा हा सर्व पट एकदम उधळून कां न यावा ?

मला तरी आतां अधिक जिवंत राहवत नाही. दुःखाच्या तंशाच सुखाच्याही वेदना मला असह्य होत आहेत. जगण्यांत कांहीं ध्येयही दिसत नाही. आज मनोनिग्रह करून जगेन तर उद्यां विवाह होणारच. मग पुन्हां ही मृत्यूची इच्छा कधीं तीव्र झाल्यास माझ्या हातून दुसऱ्यावर अन्याय होईल ! म्हणून वेळींच मी मृत्यूच्या भेटीस जातो.

किशोरी, मधू, डॉक्टर, वृंदावन, सर्वजण मजवर प्रेम ठेवा. तुम्ही सर्वजण मजसाठी झटलांत ! पण मी तरी काय करूं ? मी यापुढे जगेन तर—पण छे ! जगण्याची कल्पनाही मला असह्य होत आहे. मला क्षमा करा. मी तुमची अखेरची रजा घेतों.

तुम्हां सर्वांचा प्रेमाकांक्षी,

प्रभाकर.

